De waardering van Gerbrand Adriaenszoon Bredero

J.P. Naeff

bron
J.P. Naeff, *De waardering van Gerbrand Adriaenszoon Bredero*. J. Noorduijn en zoon, Gorinchem 1960

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/naef001waar01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

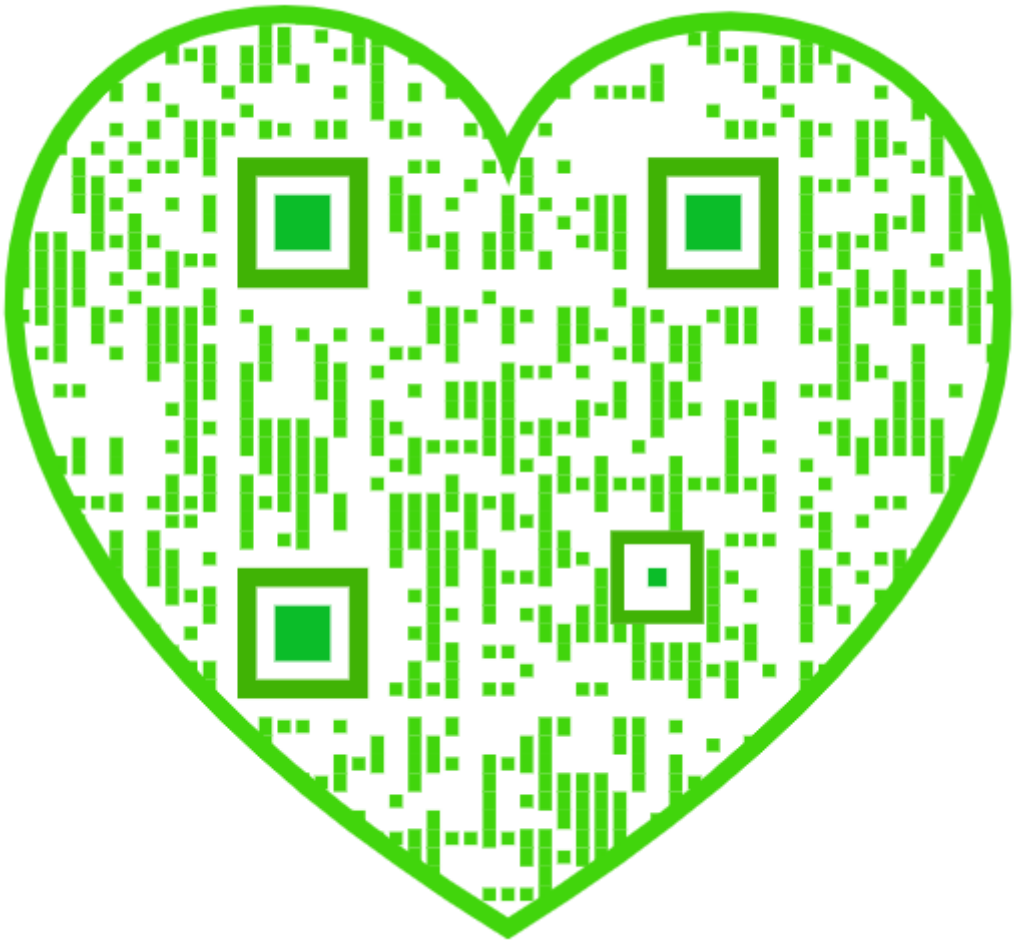

Aan mijn ouders
Aan mijn vrouw

Hoofdstuk I
Inleiding

De bestudering van een litterair werk en zijn schrijver kan geschieden volgens zeer veel verschillende methoden en met zeer verschillende doeleinden. Daarbij is steeds een belangrijk element het pogen de bestaande voorstelling van de bestudeerde schrijver of diens werk te verbeteren. De resultaten van vrijwel alle onderzoekingen hebben als kenmerk dat zij kunnen gelden als de conclusies van telkens weer een nieuwe, naar eigen aard reagerende lezer.

De hier volgende studie over de waardering van Gerbrand Adriaensz. Bredero draagt in zoverre een ander karakter dat niet de conclusies van één lezer van het werk van en over Bredero worden meegedeeld, maar de ervaringen van zoveel mogelijk lezers. Doel van deze studie is dan ook niet aanvulling en correctie van de huidige voorstelling die de wetenschap van Bredero heeft, maar een historisch overzicht van de wisselende voorstellingen die een veel ruimer publiek dan het wetenschappelijke alleen zich in de loop der jaren heeft gemaakt van Bredero en zijn werk.

Talloos zijn de studies waarin telkenjare Shakespeare, Goethe of Vondel met een nieuwe methode of uit een nieuwe hoek worden benaderd. Het grootste deel van deze studies heeft tot resultaat dat een opvatting van vroeger op bepaalde punten wordt bevestigd, aangevuld of gewijzigd, en dat de bestudeerde schrijver in het nieuwe boek een nieuwe gestalte heeft gekregen, die weer tot nieuwe studies uitdaagt.

Wie dan ook in 1950 over een dichter uit 1600 spreekt, maakt zich van deze een andere voorstelling dan iemand in 1800. Veelal beoogt zo'n voorstelling overeen te stemmen met de voorstelling van 's dichters tijdgenoten of van de dichter zelf. In andere gevallen poogt men de bestudeerde dichter juist van die aan een bepaalde tijd gebonden voorstellingen te ontdoen, en zoekt naar ‘de kunstenaar van alle tijden’, wat in de praktijk vaak neerkomt op de kunstenaar voor onze tijd.

In de loop der jaren ontstaat op deze wijze een hele serie voorstellingen van iedere belangrijke historische figuur. Een chronologische rangschikking van al deze voorstellingen is te vergelijken met een

filmstrook, waarop de bestudeerde staat afgebeeld onder allerlei belichtingen, uit wisselend oogpunt, tegen wisselende achtergrond, van steeds groter afstand, maar, enkele mislukkingen daargelaten; met steeds groter scherpte.

De hier geboden studie heeft ten doel van zulk een beeldenserie een afdruk te geven. Niet met de opzet om de oudste afbeeldingen, die vaak maar wazig en primitief zijn, te verscherpen en aldus duidelijk te maken hoe de steeds afgebeelde dichter - Bredero - 'eigenlijk' was of werd beschouwd. Evenmin is de vertoning van al deze beelden begonnen om een apotheose, waarin met het geweld van de teleoptiek en de detailvergrotingen van de moderne litterair-historische wetenschap een 'definitieve' Bredero 'tot leven wordt gewekt', tekortkomingen van vroegere voorstellingen aan de kaak worden gesteld en nieuwe wegen voor verdere onderzoekingen worden aangewezen.

Object van dit onderzoek is niet Bredero, maar de waardering van Bredero, niet wat over hem gezegd zou moeten worden, maar wat over hem gezegd is, niet de wetenschappelijke waarheid, maar de opvattingen die rijp en groen over Bredero heeft beleden. Dit betekent niet dat niet menigmaal is aangegeven waar rijp en waar groen aan het woord is, en dat uit de wijze van weergeven van de verschillende standpunten geen spoor van bijval of kritiek blijkt. Bij een uitvoerige opsomming en behandeling van zeer ongelijkwaardig materiaal is het doen uitkomen van een waardeoordeel onvermijdelijk. Maar de tijdelijke eer van het laatste woord over Bredero wordt in dit werk niet opgeëist, vandaar ook dat de grens van het onderzoek is gelegd in 1950.

Zonder achtergrond, zonder blik op de eigen inzichten van de verzamelaar, is het evenwel moeilijk lijn te zien in de talrijke oordelen over Bredero die zullen volgen, en in de beoordelingen van deze oordelen die daarmee samengaan. Daarom is een eigen oordeel over Bredero aan dat van vele anderen toegevoegd, evenwel niet als resultaat van deze studie, dus aan het eind, maar aan het begin, bij wijze van contraststof.

Doel van deze studie is een bijdrage te leveren tot de beschrijving van de sociale functie van de schrijver.

Deze maatschappelijke functie dient scherp te worden onderscheiden van de maatschappelijke taak die men een schrijver zou kunnen toedenken. Over deze maatschappelijke taak bestaat een uitvoerige litteratuur - die men slechts ten dele tot de litteratuurstudie rekent. Maar aan de maatschappelijke functie, die iedere schrijver als deel

van de maatschappij onmiskenbaar bezit, of hij wil of niet, is in Nederland slechts een enkele maal een gedetailleerd onderzoek gewijd (Adama van Scheltema, Henriëtte Roland Holst, Gorter, Huygens). En in die werken werd aandacht voor de maatschappelijke functie van een schrijver nog al te veel verward met de gedachte dat iedere schrijver een maatschappelijk produkt zou zijn, voortgekomen uit maatschappelijke omstandigheden en daardoor bepaald.

De sociale functie van een schrijver omvat een zeer complexe groep verschijnselen, waaronder vallen zijn invloed op andere schrijvers, zijn recht van spreken in litteraire kwesties, het oordeel over zijn werk en de verspreiding van dit werk, maar ook zijn standing, inkomen, wettelijke positie, activiteiten voor radio en televisie, jubilea, bekroningen. en schandaaltjes. Poogt men van dit veelomvattend geheel de kern te vinden, te ontdekken wat in de vele maatschappelijke contacten, zoals ieder mens die heeft, nu juist de schrijver van anderen onderscheidt, dan is het resultaat dat de maatschappelijke functie van de schrijver kenbaar wordt in de reactie van de lezer. Om het even of dit begrip symbool is van een duizendkoppig bestsellers-publiek, van enkele ‘fijne luiden’ of van slechts één verdwaasde uitgever, zonder lezer is een schrijver ondenkbaar. Het sociale aspect van een schrijver is dat hij gelezen wordt of kan worden, en daarom moet bestudering van de sociale functie van de schrijver zich op de lezer richten.

Door te onderzoeken wat de lezer van een schrijver kent, na te gaan wat hij waardeert en waarom, welke gedachten hij over de schrijver heeft, met welke andere schrijvers hij hem vergelijkt en hoe die vergelijking uitvalt, krijgt men reeds enigermate een voorstelling van de plaats die de schrijver in een bepaalde periode bij zijn publiek inneemt. Dit beeld wordt helderder naarmate het beter mogelijk is na te gaan wie ‘de lezer’ is, hoe talrijk hij is, uit welke maatschappelijke en religieuze kringen hij voortkomt, hoe oud hij is, boe zijn politieke en litteraire opvattingen zijn e.d.

Hiermee mag het programma van het onderzoek naar de waardering van Bredero in principe zijn aangegeven, het is moeilijker om vast te stellen wat van dit programma in de praktijk kan worden verwezenlijkt.

Het werk van een bekend Nederlands dichter van vroeger tijd heeft in de loop der jaren duizenden en duizenden lezers getrokken. Wie dat precies geweest zijn is niet na te gaan. Met de gegevens van een moderne bibliotheekadministratie is het mogelijk vast te stellen wie een bepaald exemplaar van een boek in een zekere periode hebben geleend.

Het is vervolgens niet uitgesloten door een onderzoek ter plaatse vast te stellen wie het boek helemaal of gedeeltelijk gelezen hebben, hoe de reacties van deze lezers waren, en die reacties te rangschikken naar leeftijd, geslacht, stand, beroep, godsdienst, politieke overtuiging en ontwikkeling van de lezers. Door een breed opgezette enquête, met medewerking van uitgever en boekhandel, is het misschien nog mogelijk de lotgevallen van alle exemplaren van één bepaalde druk van een boek te achterhalen, al blijven dan ook vele vragen onbeantwoord (bijvoorbeeld: waarom hebben bepaalde mensen het boek niet gekocht).

Maar wat met een groep van medewerkers voor één druk van één boek misschien uitvoerbaar is, is volslagen onmogelijk wanneer één onderzoeker zich gesteld ziet tegenover vele drukken van verschillende boeken, verspreid over enkele eeuwen. De oplagen van de verschillende drukken uit vroeger tijd zijn alleen bij benadering te raden, het juiste aantal der drukken is vaak niet bekend en de verspreiding daarvan over het land, en de aard en het aantal van de lezers onttrekt zich vrijwel geheel aan de waarneming van de moderne onderzoeker.

Voor het beoogde onderzoek diende dus een ander punt van uitgang gekozen te worden. Rechtstreekse benadering van de lezer is, enkele uitzonderingen daargelaten, niet mogelijk. Daarom moet een indirecte wijze van benaderen worden toegepast. En die bestaat hierin, dat het onderzoek zich niet richt op de lezer, maar op wat deze onder ogen heeft gehad of heeft kunnen hebben: het boek. Door na te gaan wat de gewone lezer in een bepaalde tijd van en over een schrijver heeft kunnen lezen, wat hij, blijkens herdrukken of verschijnen in belangrijke publikaties of herhaaldelijk citeren in dezelfde periode, met de meeste aandacht las, en wat op de achtergrond bleef in obscure periodiekjes of niet op de voorgrond trad in de goede, benadert men op de beste wijze de waardering van het publiek. Maar dan is het noodzakelijk dat men zich niet beperkt tot het oordeel van handboeken en monografieën, waarmee slechts een klein deel van het lezend publiek in aanraking komt, en ook niet alleen tot de teksten van de schrijver zelf. Dan zijn van even groot belang de opvattingen uit schoolboekjes en encyclopedieën, kranteartikelen en historische romans, waarop het inzicht van vele lezers gebaseerd is. Weliswaar ontbreken in een beschrijving van deze gegevens de persoonlijke reacties van iedere lezer afzonderlijk, maar in het stellig besef dat deze niet achterhaalbaar zijn, kan men tevreden zijn met alle reacties die op papier gekomen zijn en die beschouwen als representatief voor groepen lezers, of tenminste als

opvattingen waarmee vele lezers in aanraking kwamen zonder zich ertegen te verzetten.

Maar ook het verzamelen van alles wat over een bekend Nederlands schrijver verschenen is in de loop van enige eeuwen, is aan beperkingen gebonden. Men behoeft maar te denken aan de onoverzienbare hoeveelheden artikeltjes in dag- en weekbladen ter gelegenheid van herdenking, herdruk, toneelvoorstelling of bespreking, aan de rijen bloemlezingen en litteratuurgeschiedenissen voor schoolgebruik, talloze malen herdrukt en her-recenseerd, om te beseffen dat het noodzakelijk is hier grenzen te trekken.

Die grenzen zijn hier niet getrokken door een logische indeling van het materiaal, waardoor bepaalde categorieën geheel buiten beschouwing zouden blijven. Ook niet door een steekproevensysteem, waarvoor een scherper indeling nodig zou zijn dan het bonte materiaal toelaat. De begrenzing is gelegd in plaats en tijd van het onderzoek. De plaats werd beperkt tot de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden en die van de Gemeente-Universiteit te Amsterdam en het Schoolmuseum te Amsterdam. De tijd werd begrensd tot acht jaar - nadat reeds eerder de belangrijkste gegevens waren verzameld - en verder beperkt door de dagelijkse bezigheden van een leraarsbetrekking, die in de praktijk niet veel meer dan de vakantieperioden overlaat.

Door deze wijze van ogenschijnlijk lukraak snuffelen, waarbij de verwijzingen in de ene publikatie de weg wezen naar de vorige, kwam een aanzienlijke hoeveelheid materiaal bijeen. Zonder twijfel ontbreken verschillende publikaties van ondergeschikt belang, met name uit België en in de groep van de schoolboekjes. Maar gezien het ontbreken van regelmatige verwijzingen ernaar kan het ontbrekende ofwel weinigzeggend worden geacht, ofwel niet representatief voor een groter aantal lezers.

De beschrijving van de waardering van een bepaald litterair werk of van een serie werken zal aan belang winnen naarmate deze waardering aan meer en groter veranderingen onderhevig is. Daarom verdient een schrijver als Bredero voor dit onderzoek de voorkeur boven bijvoorbeeld Hooft of Huygens. De waardering van deze beide schrijvers is in de loop der tijden betrekkelijk gelijkmatig gebleven, de plaats die zij bijvoorbeeld in de ‘rangorde’ van verschillende schrijvers innemen is niet aanzienlijk veranderd.

Bij Bredero is dat wel het geval. Tijdens zijn leven en kort daarna was zijn werk zeer populair, in de achttiende eeuw verdween hij vrijwel geheel uit de belangstelling. Nadien kwamen telkens verschillende kwaliteiten van zijn werk in het centrum van de aandacht, hetgeen ertoe leidde dat hij, op wisselende gronden, meer en meer als een der grootste dichters uit de gouden eeuw is gaan gelden.

Daar komt ten gunste van de keus van Bredero bij, dat de argumenten die voor of tegen hem pleiten verder reiken dan werk en persoon van Bredero zelf.

In de eerste plaats houdt een oordeel over Bredero altijd een oordeel in over de grenzen van het toelaatbare in litteraire beschrijvingen. Bredero koos zijn onderwerpen en woorden zonder enige schroom, en deze eigenschap treedt zo duidelijk op de voorgrond dat geen beoordelaar haar kan veronachtzamen. Nu is in de ontwikkeling van de litteratuur de verschuiving van de fatsoensnormen vrijwel voortdurend actueel, aan het oordeel over Bredero valt a.h.w. te meten hoezeer de fatsoensopvattingen in het algemeen veranderen.

Hetzelfde geldt voor een ander strijdpunt dat bij de beoordeling van Bredero voortdurend aan de orde komt, de tegenstelling tussen ongaafheid van vorm en zuiverheid van emotie. De meeste beoordelaars prijzen de zuiverheid en natuurlijkheid in de gevoelens van Bredero, maar daar staat veel kritiek tegenover op de gebrekkige compositie van het toneelwerk en de weinig bewerkte vorm van Bredero's lyriek. Deze tegenstelling is ook bij vele litteraire veranderingen actueel, zodat ook hier het oordeel over Bredero wijder strekking heeft.

Tenslotte is een veelbesproken vraag ten aanzien van Bredero of een slecht leven al dan niet gerechtvaardigd wordt door belangrijke artistieke produktie. Vooral sedert 1880 is de belangstelling voor deze vraag gretig, zodat het enige malen voorkomt dat men naar aanleiding van Bredero dit probleem stelt, maar aan anderen denkt bij de behandeling ervan.

Afgezien van deze algemene punten vertoont de waardering van Bredero ook zekere samenhang met de waardering van Hooft. Dikwijls worden zij met elkaar vergeleken, zowel in hun blijspelen als in hun lyriek. Aanvankelijk vallen dergelijke vergelijkingen steevast in het voordeel van Hooft uit, maar in later jaren wint Bredero meer en meer terrein. Ook tegenover andere tijdgenoten (en bovendien tegenover bijvoorbeeld Villon, Baudelaire, Verlaine) wordt Bredero's positie soms begrensd, een enkele maal tegenover Huygens, meer tegenover

Vondel. Talrijker zijn natuurlijk de vergelijkingen met degenen wier werk aan dat van Bredero verwant is, zoals Starter en Coster en, buiten de grenzen, Shakespeare. Maar hier wordt eigenlijk alleen het niveau vergeleken en een onderlinge rangorde opgesteld, met voor Nederland Bredero steeds bovenaan, zonder dat een belangwekkend standpunt van verder strekking naar voren komt.

Belangwekkender zijn de vergelijkingen met Hooft, Vondel en Huygens. Door de waardering van Bredero in vergelijking met die van zijn tijdgenoten te beschrijven, ontwerpt men een fragmentarische schets van de constellatie van een bepaalde groep schrijvers, van de plaats die zij gezamenlijk en ten opzichte van elkander in de waardering van de lezers innemen. Natuurlijk wordt een dergelijke schets veel gedetailleerder en veelzeggender wanneer soortgelijke beschrijvingen van de waardering van Hooft, Vondel en Huygens voorhanden zijn.

Juist omdat zoveel begeleidende factoren in het spel zijn, is een geschiedenis van de waardering van Bredero meer dan een bundel losse oordelen over een willekeurig dichter. Het oordeel over zijn persoon en werk hangt veelal samen met verschillende opvattingen over litteraire kwesties en personen in verschillende tijdperken. Zo is het dan ook enerzijds verklaarbaar, anderzijds veelzeggend, dat het classicisme Bredero verwerpt, dat de nationale romantiek alleen zijn realisme waardeert, dat de tachtigers geen weg weten met zijn religieuze poëzie en dat na 1920 juist daarop zoveel nadruk valt. De rijke variatie in de waardering van Bredero en de vele mogelijkheden tot interpretatie daarvan rechtvaardigen het dat juist van Bredero de waardering beschreven wordt.

Uit het bovenstaande mag stellig niet worden afgeleid dat Bredero, zoals Prinsen het nogal heethoofdig stelde, ‘de graadmeter van onze geestelijke cultuur’ zou zijn (1919; 142)[*)].

Omdat het altijd mogelijk is op beschrijvingen van ‘geestelijke cultuur’, ‘geestelijk klimaat’ of ‘tijdgeest’ van een bepaalde periode kritiek te leveren, is het gebruikelijk geworden weinig of spottend

*) In de litteratuurlijst op blz. 165 e.v. zijn de geraadpleegde publikaties volgens jaartal gerangschikt. Bij de verwijzingen achter citaten gaat dit jaartal voorop, daarop volgt soms de aanduiding van het deel, anders alleen de pagina. De naam van de schrijver of de titel is in de verwijzingen alleen vermeld in gevallen waarin de tekst misverstand niet uitsluit.

over deze begrippen te spreken. Ten onrechte. Al ontbreken voldoende gegevens om het meteorologisch of litterair klimaat van Nederland zo te beschrijven dat het onderscheiden kan worden van elk ander klimaat, dan betekent dat toch niet dat Nederland geen klimaat heeft. Alleen is het niet met één instrument te meten.

Klimaat, geestelijk of niet, is samengesteld uit zeer vele factoren en beïnvloed door weer andere. Wie het beschrijven wil kan drie methoden volgen. Hij kan zoveel mogelijk factoren onderscheiden en verzamelen. Hij kan één factor zo gedetailleerd mogelijk beschrijven. Of hij kan de situatie op één punt grondig onderzoeken. Zo is het meteorologische klimaat in Nederland niet bepaald door vochtigheid alleen, maar wie een uitvoerige studie maakt van de vochtigheid in Nederland, verzamelt belangrijke gegevens voor een uiteindelijke beschrijving. Dat doet ook degeen die zoveel mogelijk waarnemingen verricht in Apeldoorn. Op gelijke wijze is de waardering van een bepaalde figuur uit de letterkunde een wezenlijk onderdeel van de geestesgesteldheid in een bepaalde periode, van meer belang naarmate deze waardering meer verschillende verschijnselen raakt en ermee samenhangt. Maar wat elkaar raakt en met elkaar samenhangt is daarom nog niet zo rechtstreeks van elkaar afhankelijk dat men zonder meer aan het een kan afmeten hoe het met het ander is gesteld.

Behalve doel en onderwerp dient tenslotte de methode van deze studie te worden toegelicht, voorzover dit in het voorgaande al niet is geschied. Op de beschreven wijze zijn zoveel mogelijk oordelen van verschillende aard over Bredero bijeengebracht. Deze zijn in een doorlopende geschiedenis behandeld, op nader aan te voeren gronden onderverdeeld in verschillende hoofdstukken. Deze geschiedenis geeft zoveel mogelijk de wisselende opvattingen weer zoals die elkaar op wetenschappelijk terrein opvolgden en dwarszaten, met slechts terloopse verwijzingen naar oordelen over Bredero die niet op wetenschappelijke voorlichting of studie zijn gebaseerd. In het laatste hoofdstuk is dan, door middel van een daar te behandelen systeem van vergelijking, een overzicht gegeven van de niet-wetenschappelijke opvattingen over Bredero en hun verbreiding, zonder dat deze in een nieuw geschiedverhaal worden behandeld. In deze vergelijking is het zeer omvangrijke maar dikwijls gelijkvormige materiaal verwerkt, evenwel zonder de gedetailleerde verantwoording die in het historische verslag is afgelegd.

In deze vergelijking worden dus de daar met het woord ‘officieel’ betitelde waardering en de ‘officieuze’ tegenover elkaar gesteld.

Tevens maakt deze vergelijking het mogelijk de ene periode met de andere te vergelijken. Maar daarvoor was het gewenst dat alle perioden even lang waren.

Bij chronologische behandeling van een bepaald verschijnsel uit de letterkunde staan in het algemeen drie mogelijkheden open:

Men kan ten eerste de periodisering volgen van de achtergrond waartegen het behandelde verschijnsel afsteekt. Voor de waardering van Bredero houdt dit dus in dat een keus gemaakt diende te worden uit een der gangbare indelingen van de Nederlandse litteratuurgeschiedenis. Is deze keus gemaakt en gemotiveerd, dan moet blijken hoe de geledingen van het bijzonder verschijnsel, hier dus de waardering van Bredero, parallel lopen met de geledingen van het algemene onderwerp, de geschiedenis van de letterkunde. Vaak is dit maar ten dele het geval.

Omgekeerd doen zich ook moeilijkheden voor als men uitgaat van de geledingen van het bijzondere onderwerp. Natuurlijk is het mogelijk voor de waardering van Bredero enkele grensjaartallen te noemen (1780, 1843, 1893, 1916), maar het is niet altijd mogelijk zulke exacte jaartallen tegenover geleidelijke veranderingen in de ontwikkeling der Nederlandse litteratuur te handhaven. En toch is bij het indelen van grote hoeveelheden materiaal het kiezen van scherpe begrenzingen noodzakelijk. Vooral als men de ene periode met de andere wenst te vergelijken, werken ‘overgangsperioden’ vertroebelend.

De tussenweg die gekozen is toont enerzijds een zekere aanpassing van de perioden van het bijzondere onderwerp aan die van het algemene. Maar aan de andere kant zijn alle perioden, behalve de eerste en de laatste, precies even lang en is vrijwel geen enkele maal over de grens van een jaartal heengereikt. Iedere gekozen grens kan men dus beschouwen als de as van een weegschaal waarop de twee aangrenzende perioden tegen elkaar worden afgewogen. De gekozen jaartallen zijn: 1630 - 1680 - 1730 - 1780 - 1830 - 1880 - 1930 - 1950.

In 1678 kwam de laatste herdruk voor 1890 van Bredero's verzameld werk van de pers, in 1729 viel de laatste druk en de laatste opvoering van zijn bekendste blijspel, de Spaanschen Brabander. Tot 1780 is dan van Bredero vrijwel geen sprake meer, maar juist in dat jaar wordt er voor het eerst weer nadrukkelijk en lovend aandacht aan hem geschonken. Het jaartal 1830 is niet op een bepaald gebeuren te fixeren, maar het is wel tekenend dat kort na 1820 het aantal publikaties over Bredero zeer sterk toeneemt. Tot 1880 is er dan een heftige stijging in

de aandacht, die onder invloed van de tachtigers zo snel in nieuwe richtingen gaat dat 1885, het jaar van grote Bredero-feesten, al niet meer tot die periode mag worden gerekend. Na de oorlog komt dan een climax in de verering in het werk van Coster (1927), maar dan klinken ook de gematigde opvattingen krachtig in boeken van Van Rijnbach (1926) en Knuttel (1929).

Deze indeling laat zich dus zonder beswaar toepassen op de ontwikkeling van de waardering van Bredero, al is het denkbaar enkele grenzen iets anders te leggen. Zij staat bovendien niet ver af van een gangbare indeling van de Nederlandse letterkundegeschiedenis, zoals bijvoorbeeld Knuvelder die geeft in zijn *Handboek*. Verschillende van de hierboven genoemde jaartallen worden daar gebruikt als grenzen voor classicisme, preromantiek, romantiek en beweging van tachtig.

Een kort overzicht van Bredero's leven en werk, waarin het op bladzijde 8 aangekondigde ‘eigen oordeel’ is opgenomen, moge deze inleiding besluiten.

Gerbrand Adriaensz. Bredero werd in 1585 in het hart van Amsterdam geboren en stierf daar in 1618. Hij behoorde tot de kleine burgerij, maar steeg daar bovenuit door de toenemende welvaart van zijn vader en zijn eigen talenten. Zijn eigenlijke beroep was dat van kunstschilder, zijn picturale aanleg blijkt duidelijk uit zijn letterkundig werk.

Zijn belangrijkste werk bestaat uit twee kluchten, de Klucht van de Koe (1612)*) en de Klucht van den Molenaer (1613); twee blijspelen, het Moortje (1615) en de Spaanschen Brabander (1617); en lyrische poëzie, na zijn dood gebundeld in het Boertigh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-boeck. Ook zijn tragikomedies kregen een zekere bekendheid.

De betekenis van Bredero's toneelwerk ligt niet in de dramatische constructie, maar in het schilderachtig, geestig en ook gevoelvol realisme. Dat verleidt hem, vooral in het Moortje, tot uitweidingen die in een toneelstuk niet passen, maar die een bijzondere bekoring hebben door hun gedetailleerde en liefdevolle typeringskunst.

Bredero kiest zijn onderwerpen bij voorkeur aan de zelfkant van de samenleving. Amsterdamse volkstypen, die het met fatsoen en eerbaarheid zo nauw niet nemen, tekent hij met een verve en kennis van zaken, die duidelijk maken dat zijn sympathie en ook erbarmen naar

*) Bredero's werk is geciteerd volgens de volledige uitgave van zijn werken (1890).

hen uitgaan. Soms ook maakt hij zich vrolijk over hen, maar werkelijk spotten doet hij vooral met diegenen die zich boven de gewone Amsterdammers verheven voelen.

Veel wijst erop dat Bredero hier niet een willekeurig standpunt inneemt, maar dat zijn eigen ervaringen deze opvattingen teweegbrachten. Er zijn allerlei redenen om aan te nemen dat Bredero zich in de samenleving misplaatst en miskend achtte. Knuttel heeft de strikt sociale kant van deze zaak in het licht gesteld en uitvoerig betoogd dat Bredero als opgekomen middenstander de aansluiting met hogere kringen gemist heeft, zowel in algemeen maatschappelijk als vooral in amoureus opzicht (1949; 155).

Er mag daarnaast op gewezen worden dat ook veel in Bredero's persoonlijke structuur hem bracht tot de rol van verongelijkte. Het zou een aparte studie rechtvaardigen om na te gaan hoe lichtgeraakt Bredero zich veelvuldig betoont. Vele malen stelt hij zich heftig te weer tegen kritiek, waarvan opvallend genoeg nooit een spoor gevonden is. Knuttel noemt klachten over ‘nijderstongen’ ‘sinds de veertiende eeuw stereotiep’ (1949; 151), maar bij Bredero lijken ze een eigen accent te hebben. Nadrukkelijk bekommert hij zich om wat zijn omgeving van hem zal zeggen, achterklap en achterdocht vormen belangrijke motieven in zijn werk, vaak voelt hij zich buitengesloten en te kort gedaan.

Bij deze geesteshouding past ook zijn onzekerheid ten aanzien van zichzelf, die hem belette alles op één kaart te zetten en de dingen van één kant te bezien. Zijn motto's: ‘Al ziet men de lui, men kent ze niet’, en ‘Het kan verkeren’, mogen ook in deze geest verstaan worden. De tweeslachtige aard van de tragikomedies, waarin vervoering doorkruist wordt met platvloerse spot, is van dit verschijnsel een kinderlijke vorm, de figuur van Robbeknol, zelfbewust in zijn straatjongenslf, maar toch ook met bewondering voor het grootse gebaar van Jerolimo, is een rijper uitwerking.

Wat velen Bredero's tragische en romantische levenshouding noemden, een levenshouding die men vaker ziet in de negentiende of twintigste eeuw dan in de zeventiende, kan beter verstaan worden als de onzelfstandigheid en onevenwichtigheid van een man die, geboren tussen middeleeuwen en renaissance, verkerend tussen lagere en hogere standen, niet wijs en rijp genoeg was om met zijn tijd mee te gaan, en te eerlijk om zich dat tekort te ontveinzen. Bredero leed niet aan een modern levensgevoel, hij was geen geslagene door de tragiek van het leven, hij had alleen geen aanleg voor geluk.

Ook zijn lyrische gedichten spreken hiervan. Zij tonen daarbij dezelfde litteraire kwaliteiten van zijn toneelwerk: plastiek, humor en zin voor de werkelijkheid. En zij tonen nog sterker dan zijn toneelwerk zijn aandoenlijke menselijke eigenschappen: trouwhartigheid, natuurlijkheid en gevoeligheid, soms omslaand in kwetsbaarheid, verontwaardiging en ruwheid. Het zijn eigenschappen die licht meegevoel en ook meelijden opwekken. In deze zin, maar ook alleen in deze, mag men Bredero met Verlaine of Slauerhoff vergelijken: als dezen is hij meer een dichter om van te houden dan een dichter om te vereren.

Hoofdstuk II
± 1615-1630

Bredero behoorde tot de zeer bekende dichters van zijn tijd. Tijdens en kort na zijn leven is zijn werk veel gedrukt en gespeeld. Bekend is de mededeling van zijn vriend Samuel Coster, in de *Voorrede tot de Spelen van Bredero* van 1617: ‘Het is immers de waerheyt, dat van den tweeden Iulij 1615. af, tot April 1616. toe, 'twelck minder is als thien achter een volgende maenden, het Oude-mannen Goodshuys door den vlijt ende neersticheyt van ons Tween, over de twee duysent guldens, boven alle onkosten, ghenoten heeft, behalven dat de Camer noch soo aen kleeren als ander behoefticheden daerby grootelicx is verrijckt. Ende dat inde drye iaren tydts oft daer ontrent die Breroo by de Camer geweest is, het voorsz Gods-huys meer inkomst gehad heeft, als in alle de voorgaende iaren dat voor 'tselve by de Camer gespeelt is geweest’ (1883; 621).

Maar uit dezelfde voorrede valt af te leiden dat Bredero en Coster toch niet algemeen geliefd waren: ‘'Ten is nu (Godt betert) sommige nydige Ba-Bokken niet ghenoech, dat de Poëten, die voortyts tot last waren, huydensdaegs tot verlichtinge van de Staet zyn: sy beloonense noch daer en boven, in plaets van eer en ryckdom, met laster en achterklap’ (1883; 621). Verweer tegen ‘laster en achterklap’ neemt in Bredero's werk een ruime plaats in. In zijn inleidingen bij de spelen, die door hun drastisch realisme zeker tot kritiek aanleiding konden geven, is er voortdurend sprake van, maar ook in de liefdespoëzie komt dit thema herhaaldelijk aan de orde. De veronderstelling is dan ook uitgesproken, door J.J. Gielen in *De Nieuwe Taalgids* (1935; 385 e.v.), dat Bredero het middelpunt zou zijn geweest van een heftige, waarschijnlijk in pamfletten gevoerde strijd. Tot dusver ontbreekt voor deze opvatting elk bewijs in de vorm van ook maar één enkel geschrift. Wel dragen vele lofdichten een uitgesproken defensief karakter, en ook is er een enkel spoor van kritiek van hogerhand in een gebeurtenis die zich in 1616 in Arnhem afspeelde: ‘In dezen winter hadden eenige Borgers voor, om, door de Tooneelspelen van den Amsterdammer Gerbrand Adriaenz Bredero opgewekt, zijn Roddrick ende Alphonsus te vertoonen; edog het werdt hun op den 26. Februarij afgeslagen; denkelijk, en dus met het grootste recht, omdat de per-

sonen van Nieuwen-Haen en Griet Smeers in dat Treurspel voor 't meest een taal uitslaan waar door kuische ooren gekwetst worden' (1790; 269). Bredero's werk en de niet zo talrijke gegevens die over de ontvangst er van bekend zijn geven hem soms meer het aanzien van een bekende, maar omstreden, dan van een populaire figuur. In ieder geval mag men uit de grote bekendheid, die Bredero stellig tijdens en kort na zijn leven bezat, niet besluiten tot een algemene positieve waardering.

Rechtstreekse bewijzen voor die grote bekendheid vormen in de eerste plaats de zeer talrijke uitgaven van zijn werk. Unger heeft er in zijn in 1884 verschenen en bij de uitgave van de verzamelde werken in 1890 door hemzelf en later door Van Rijnbach aangevulde bibliografie tot 1630 ruim dertig geteld. Dat zijn de volgende edities:

1616	Rodd'rick ende Alphonsus Griane Lucelle
1617	(Rodd'rick ende Alphonsus, Griane, Lucelle)*) Moortje
1618	Spaanschen Brabander Spaanschen Brabander Klucht van den Molenaer
1619	Lucelle Spaanschen Brabander Stommen Ridder Verzamelde kluchten
1620	Verzamelde kluchten Nederduytsche Rijmen Symen sonder Soetichheydt Rodd'rick ende Alphonsus Stommen Ridder Moortje
1621	Lied-boeck**) Griane

*) Unger vond alleen het voorwerk van deze stukken.
**) Blijkens de inleiding de vierde uitgave.

	Spaanschen Brabander Lucelle
1622	Verzamelde spelen Lied-boeck Klucht van de Koe Verzamelde kluchten
1623	Angeniet
1629	Symen sonder Soetichheydt Klucht van den Molenaer Hoogduytschen Quacksalver Angeniet

In de periode tot 1630 is dus van Bredero's verzamelde spelen één editie verschenen. Daarenboven waren er drie edities van de verzamelde kluchten en twee van het Lied-boeck, en van dat laatste moeten in ieder geval nog drie uitgaven tijdens Bredero's leven zijn verschenen. Van de spelen kreeg de Spaanschen Brabander vier en Lucelle drie aparte uitgaven. Maar er zijn zo weinig nadere gegevens voorhanden, bijvoorbeeld over oplagen, dat deze getallen met grote voorzichtigheid beoordeeld moeten worden.

Duidelijke conclusies zijn uit deze gegevens niet te trekken, of het moest zijn dat de tragikomedies, die gedurende zeer lange tijd vrijwel geen aandacht hebben getrokken, in Bredero's jaren niet veel minder in tel waren dan zijn ander werk.

Over de opvoeringen in deze tijd is weinig meer bekend dan hun financieel resultaat en enkele premièredata. Worp noemt daarvan (1920; 20): Rodd'rick 1611, Griane 17 september 1612, Klucht van de Koe 1612, Symen sonder Soetichheydt vermoedelijk ook 1612, Klucht van den Molenaer 1613, Lucelle vermoedelijk 1614, Moortje 1615, Spaanschen Brabander 1617. Bij repertoireopgaven van 1622 tot 1632 vond Worp geen sporen van opvoeringen van Bredero, hetgeen natuurlijk niet bewijst dat zij er ook werkelijk niet geweest zijn, maar wel overeenkomt met het geringe aantal uitgaven in deze jaren. Behalve het gebeuren in Arnhem is er geen spoor van opvoeringen buiten Amsterdam.

Iets meer aanwijzingen voor het succes van Bredero's werk ver-

strekken de navolgingen. In Bredero's eigen tijd waren zij minder talrijk dan in de jaren na zijn dood. De bekendste navolger was W.D. Hooft, zowel zijn stuk *Jan Saly* uit 1622 alsook *Andrea de Pierde, peerdekooper* van zes jaar later doen Kalff (1910; V; 163) en Te Winkel (1923; 420) aan Bredero denken. Het stuk *Sistiliaen* van G.A. Duirkant (1628) heeft komische intermezzo's die ook van Bredero afgekeken kunnen zijn (1910; V; 97).

Ogenschijnlijk veelzeggender zijn de talrijke lofdichten die de verschillende uitgaven van Bredero's afzonderlijke en verzamelde werken inleiden, en die tezamen afgedrukt zijn in de uitgave van de verzamelde werken van 1890. De lofdichten uit de zeventiende eeuw kan men vergelijken met de teksten van de boekomslagen van tegenwoordig. Zij hebben geen ander doel dan het wekken van een gunstige indruk voor het boek dat de lezer in handen heeft. Naarmate het werk dat zij begeleiden ons minder aanstaat hechten wij er minder waarde aan, te vertrouwen zijn zij in ieder geval nooit.

Een juist beeld van de waardering van Bredero op een bepaald moment geven de vele lofdichten bij zijn werk dus nimmer. De nadruk en veelvuldigheid waarmee Bredero met Terentius, Plautus en andere klassieke schrijvers wordt vergeleken betekent niet dat men hem hoger stelde dan al zijn tijdgenoten, maar wel dat men hem niet minder achtte. En daaruit volgt dat de lofdichten toch ook niet geheel zonder betekenis zijn. Uit de verheerlijkingen van Bredero blijkt dat men hem niet geringschatte en er blijkt ook uit, zij het niet zeer duidelijk, van welke aard de waardering voor Bredero was.

Twee eigenschappen worden zijn toneelpoëzie bij voortduring en in allerlei nuancen toegeschreven: boertigheid of humor en stichtelijkheid. Bijna steeds gaat de boertigheid voorop, en dikwijls draagt de opmerking over de stichtelijkheid een defensief en verontschuldigend karakter. Dit valt vooral op bij de lofdichten op het Moortje en de Spaanschen Brabander, waarin de grenzen van het fatsoen nogal ruim zijn genomen. Een enkele maal is de toon zelfs heftig:

> ‘Hy lieght, die seyt dat ghy ontstichtingh doet. Ghy sticht
> En leert met vreuchde 't nut. U soete boerticheden
> Beweghen veeltijdts meer als s'anders defte reden,
> Ick sie in u gherijm des menschen leven door
> En weer door: en wat faalen dat ick sie, daar voor
> Wacht ick my naderhandt in alle vlyticheden’ (1890; II; 148).

De opvatting die in de twintigste eeuw opgang heeft gemaakt, nl. dat Bredero een tragische, gespleten figuur zou zijn geweest, en dat dit uit het toneelwerk valt af te lezen, wordt door geen tijdgenoot gedeeld.

Uiteraard vallen in de lijkdichten de accenten nog wat zwaarder. Het begrip onsterfelijkheid is met de dood verwant, daarom is het niet verwonderlijk dat de jonggestorven dichter herhaaldelijk onsterfelijk wordt genoemd. Ook bij de lijkdichten blijkt dat Bredero vooral als een humoristisch dichter wordt beschouwd. Het bekende gedichtje van J. van den Vondel levert een gaaf voorbeeld:

Op Brero

‘Hier herbercht 't lijf, wiens geest in schertsen munten wt,
En met veel boertery steeds swanger ging van harssen,
Wien Charon willig voert om sunst in d'oude schuyt,
Vermits de zieltjens droef noch lachten om zijn farcen’

(1890; II; 329).*)

Maar niet alleen Thalia, de muze van het blijspel, betreurt Bredero.

‘Verslaghen en bedroeft zo is Melpomene,
Om datse heeft ghedoodt die haar het leven de’

(1890; II; 333),

schrijft A.v. Mildert in een kort lijkdicht. Bredero gold als een dichter van ‘boert en stichtich dicht’ (1890; II; 334), hij schreef ‘spelen treurich, bly, en lietsjes deftich, kluchtich’ (1890; II; 331).

Van die ‘lietsjes’ is in de lijkdichten overigens maar weinig sprake. Wel worden zij bezongen in de lof- en lijkdichten die de uitgave van het Lied-boeck van 1622 inleiden. Over het algemeen drukken deze zich zeer weinigzeggend over Bredero's lyriek uit. Sommige noemen en omschrijven de begrippen boertig, amoureus en aandachtig. Slechts één gedicht, ondertekend Hope troost, geeft een interpretatie die doet

*) De bewerking van deze regels die Vondel in de *Verscheide Gedichten* van 1644 publiceerde (herdrukken in 1650 en 1682) lijkt niet zozeer te getuigen van andere inzichten ten aanzien van Bredero, dan wel van een strakker vormbesef:

‘Hier rust Brero, heen gereist,
Daar de boot geen veergelt eischt,
Van den geest, die met zijn kluchten
Holp aan 't lachen, al die zuchten’ (1927; 814).

zien dat ook in Bredero's tijd een enkeling de aandachtige poëzie voor werkelijke bekeringsgedichten houdt:

Sonnet.

‘Wat al een Minnaar doet in zijn verliefde sin,
Hoe dat hy bid en smeekt, hoe dat hy traant en vlait,
Hoe hoog hy die verheft die in zijn sinnen lait,
Wat gaven groot en veel hy mede siet daer in.

Wat heylsaam staat het is te leven inde min,
Wat dat hy bied en geeft, versweert en haar toeseyt,
Wat eyndlyck hy versoeckt voor zijn gedienstigheyt,
Ons Bre'ro rijmde froy en song't me in 't begin.

Maar als hy sag daar naar dat sulx hem niet cond' baten,
Soo walchden hem zijn doen; en heeft zijn Stijl verlaten
En dichten over kloeck tot deuchts en konst-vermeering

Gedichten veelderley, en sangen geestelijck,
Nalatende ons die (te singen blydelijck)
Tot les voor ons al t'saam, en tot zijn waar bekeering’

(1890; III; 214).

Het is moeilijk te zeggen of dit gedicht werkelijk een eigen mening en interpretatie geeft of niet meer is dan een parafrase van Bredero's tekst onder de gravure die de aandachtige liederen inleidt:

‘Wanneer de mensch bedenkt sijn Ydelheid met leet,
Hy Venus oorlof geeft, en 's weerelds prael vertreed,
En leent demoedig 't oor der Deugden heilige leering,
En offert dankbaer Gode het wierook van bekeering’

(1890; III; 508).

Maar in ieder geval geeft het sonnet van meer toegewijde aandacht voor de inhoud van de liederen blijk dan de veelal bombastische verheerlijkingen in de andere lof- en lijkdichten.

Van meer betekenis is natuurlijk vergelijking met Bredero in een lofdicht bij werk van een ander schrijver. Zo zegt P.F. Harlingensis Pictor dat de *Friesche Lust-Hof* niet voor Bredero's Lied-boeck onderdoet:

> ‘Die Bredero beschreyd, die Bredero beklaeght,
> En garen Bredero weer in het leven saeght,
> Die nae syn vloeijend Rym, syn aengename Kluchten,
> Sijn Liedtjes vol vermaecks, syn Boertighe genuchten,
> Dus yvrig haeckt en wenscht, komt siet dit Lust-hof aen,
> En seght of Bredero niet weer is opgestaan’ (1621; z.p.).

Kalff heeft gewezen op een minder rechtstreekse maar veelzeggender loftuiting in 1623 in de *Klucht van Giertjen Wouters* van J. Franssoon. Een knecht voegt daar zijn meester toe, als deze zichzelf bestempelt als ‘poeta laureatis’:

> ‘Gut Miester, vrees ghy niet, dat Breeroo in sen darmen quaet is
> Dat ghy gaet heen en voert de naem die hem toekomt?’
>
> (1895; 138)

De niet bijzonder talrijke gedichten van Bredero die in het werk van andere schrijvers of in verzamelbundels zijn opgenomen zijn misschien ook als blijken van waardering te beschouwen. Maar omdat het niet goed mogelijk is de mate van waardering van Bredero uit het voorkomen van zo'n enkele tekst te bepalen, is van een opsomming, zoals Unger die geeft, afgezien. Het belangrijkste is wellicht dat in het stuk *Geraert van Velsen Lyende* van Suffridus Sixtinus van 1628 Bredero's lied van Arent Pieter Gysen door een van de personen wordt gezongen. Dit stuk is vaak opgevoerd en enige malen herdrukt, opmerkelijk is bovendien dat zelfs in een herdruk van 1663 van dit gedicht alleen de eerste regels in de tekst staan, men kende het blijkbaar dus nog.

Noch de lofdichten die Bredero bij het werk van anderen schreef, noch de gedichten van hem in een liedboek zoals *Den Bloemhof van de Nederlantsche Ieught* van 1608 (andere voorbeelden vindt men in de inleiding van Van Rijnbach bij het Lied-boeck) kunnen het inzicht in de waardering van Bredero's lyriek verdiepen. En ook invloed van zijn verzen op het werk van tijdgenoten is moeilijk aan te wijzen. Schepers heeft gewezen op enkele ontleningen door J.J. Starter, zonder twijfel een bewonderaar van Bredero's werk. Maar het sterkste voorbeeld dat Schepers noemt, duidelijke navolging door Boudewiin Jansen Wellens in 1616 van de Sonnetten van de Schoonheyt, bezit niet veel kracht, daar Bredero's auteurschap van deze gedichten toen niet bekend was en nu niet algemeen erkend wordt (1914; 66). Weevers heeft

nog gewezen op mogelijke beïnvloeding bij een gedicht van M. Opitz van 1624 (1938; 195).

Wat er verder aan getuigenissen over Bredero ter beschikking staat, is maar pover. In de bewerkte brief van P.C. Hooft aan de Oude Amsterdamse Kamer van 1607 is sprake van:

> 'Koster, Vondelen, Brerôo en Victorijn,
> Die nu al toonen watz' hier naemaels zullen zijn' (1899; 330).

In de opdracht van zijn *Sinne- en Minnebeelden* van 1618 geeft J. Cats een iets genuanceerder aanduiding van zijn oordeel over Bredero. Hij prijst eerst Heinsius en Hooft,

> 'Hier by komt Bredero, die jockt in boersche tael,
> En treckt tot mynen (d.i. Cupido's) dienst de Nymphen altemael'
>
> (1862; XII).

Opitz, de Duitse bewonderaar van Heinsius, noemt in de inleiding van zijn *Teutsche Poëmata* van 1624 met bewondering 'Roderick und Alfonsus, Griane, Spanischer Brabanter (,?) Lucella, Stummer Ritter', naast werk van Hooft en Coster (1914; 23).

Samenvatting van het in dit hoofdstuk bijeengebrachte materiaal toont hoezeer Bredero in de eerste plaats gold als een bekend, en misschien ook wel enigszins omstreden, schrijver van kluchten, blijspelen en tragikomedies. Ook zijn lyrische poëzie bleef na zijn leven bekend.

Het beeld van de waardering van Bredero moge door het voorgaande enig relief hebben gekregen, verrassende perspectieven worden daardoor niet zichtbaar. Zijn bekendheid past in het raam van de tijd, waarin de deftige Hooft zijn Warenar schreef en, wat later, Huygens zijn Tryntje Cornelisdochter. Vele opvallende schrijvers van kluchten en liederen werkten in dezelfde trant, en ook de schilders Brouwer, Van Ostade en Steen drukten zich op vergelijkbare wijze uit. Het realisme van Bredero, dat ook verwant is met het realisme van de Reinaert en van Woutertje Pieterse, was in zijn tijd verbreid en gewaardeerd en Bredero gold als een der vooraanstaande beoefenaren van dit genre. Opvallend bij de waardering van Bredero's realisme is eigenlijk alleen dat voor zijn tijdgenoten niet het werkelijkheidsgehalte, maar de humor en de stichtelijkheid ervan de meest gewaardeerde eigenschappen waren.

Hoofdstuk III
1630-1680

Dat de waardering van werk en persoon van Bredero in een lange reeks van jaren na zijn dood voortdurend van inhoud is veranderd behoeft aan het begin van een beschrijving van deze veranderingen nauwelijks te worden opgemerkt. Wel dient er op te worden gewezen dat ook de gegevens waaruit men zich een voorstelling van de waardering moet maken, niet dezelfde zijn gebleven. Voor de moderne tijd vindt men deze gegevens in de talloze vormen van litteratuurbeschrijving. Van handboeken tot kranteartikelen, van wetenschappelijke studies tot lyrische uitingen bestaat er een zeer omvangrijke hoeveelheid materiaal, die zich laat schikken en schiften, en dan nog maar ternauwernood overzien. In hoeverre deze gegevens de onderzoeker in staat stellen te oordelen over ‘de’ waardering van Bredero, hoeveel verschil in werking en waarde er bestaat tussen het oordeel van de enkeling en de groep, is een vraag die daarbij wel voortdurend oprijst, maar er is in ieder geval materiaal dat tot bewerken uitdaagt door zijn overvloed.

Het intrigerende van de vroegste tijden waarin van waardering van Bredero sprake kan zijn, is juist, dat het materiaal waaruit men zich een beeld kan vormen grotendeels ontbreekt. Litteratuurbeschrijving wordt niet beoefend, noch in de objectieve vorm van geschiedschrijving, noch in de subjectiever van litteraire kritiek. Slechts door interpretatie van gegevens die geenszins als oordeelsuiting bedoeld waren, kan men zich een weinig genuanceerd oordeel vormen.

Afgezien van de lofdichten, die in het vorige hoofdstuk aan de orde waren, zijn er eigenlijk geen teksten die een rechtstreeks oordeel bevatten. Maar wel staan er feiten ter beschikking waaruit een oordeel valt af te leiden. Dat zijn in de eerste plaats de uitgaven van Bredero's werk. In de jaren 1630-1680 zijn deze talrijk, hetgeen aantoont dat er in deze jaren belangstelling was voor Bredero, al is het niet zonder meer duidelijk hoe deze belangstelling gericht was en uit welke motieven zij ontstond. Afgaande op de gegevens die Unger in zijn *Biblographie* van 1884 bijeenbracht, later o.a. door Van Rijnbach aangevuld, en evenmin als Unger geloof hechtend aan de opsomming van

Schotel (1841; 106), komt men voor de periode 1630-1680 tot de volgende edities;

1632	Nederduytsche poemata Lucella Spaanschen Brabander
1633	Stommen Ridder Moortje Spaanschen Brabander
1637	Rodd'rick ende Alphonsus
1638	Verzamelde werken
1642	Verzamelde kluchten
1644	Verzamelde werken
1645	Stommen Ridder Lucelle
1646	Klucht van de Koe Moortje
1647	Spaanschen Brabander
1662	Moortje Spaanschen Brabander
1663	Moortje
1669	Spaanschen Brabander
1677	Lied-boeck
1678	Verzamelde werken.

Tezamen is dit een serie van 21 verschillende edities, een aantal dat alleen overtroffen wordt door de 36 van de jaren tot 1630 en benaderd door de 14 van de jaren 1880-1930. De lectuur van Bredero lijkt dus in geen periode na 1630 intensiever beoefend dan in deze. Maar omdat alle oplage-cijfers ontbreken is het niet mogelijk hier meer dan vermoedens uit te spreken. Vier edities van het Moortje en vijf van de Brabander bewijzen dat deze stukken de meeste belangstelling kregen, maar tegenover dit totaal van zeven staan toch vijf uitgaven van de tragikomedies, overigens een duidelijke achteruitgang bij de

vorige periode vergeleken. De belangstelling voor het Lied-boeck lijkt sterk verminderd (één aparte uitgave tegen vijf voor 1630), maar gezien de drie uitgaven van de verzamelde werken zijn deze getallen zeer betrekkelijk.

Weinig wordt in studies over Bredero meegedeeld over de opvoeringen van zijn stukken. Wybrands, Van Rijnbach en Albach deden hierover enkele mededelingen, maar daarbij beperkten zij zich tot het noemen van eerste of laatste opvoeringen, terwijl juist het totale aantal voorstellingen alleen een indruk kan geven van het succes dat een stuk in een bepaalde periode heeft gehad. Immers, wat betekent het als Wybrands een première van de Stommen Ridder aanwijst op 7 september 1645, of als Van Rijnbach meedeelt dat de Spaanschen Brabander in 1729 voor het laatst is opgevoerd? Was die laatste opvoering het slot van een succesvolle serie of het mislukte begin van een nieuwe? En vond er om de zoveel jaar een première van de Stommen Ridder plaats?

In zijn uitgave van de kluchten van Bredero wijst Van Rijnbach op het door Worp in handschrift nagelaten repertoire van de Amsterdamse Schouwburg, waaraan hij enkele gegevens ontleent. ‘Het hs. bestaat uit een volledige lijst van de in de jaren 1638-1818 opgevoerde stukken, dag voor dag, grotendeels met vermelding van de opbrengst der entreegelden, en een afzonderlijke chronologiese lijst der eerste opvoeringen over hetzelfde tijdvak, die zeker verdiende uitgegeven te worden.’ (1926, XLIV, noot). Blijkbaar is het hem en andere belangstellenden ontgaan dat uittreksels uit deze lijsten gepubliceerd zijn in Worps postume *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg* van 1920, maar nadere raadpleging van het handschrift maakt het mogelijk de gegevens die Bredero betreffen meer te detailleren en een enkele correctie aan te brengen.

Worp heeft zijn lijst, die in het bezit is van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, geput uit de boeken ‘Van Ontfangh en Uytgift van den Schouwburg’. Opvoeringen van Bredero's werk waren er van 1630-1680 115 maal. Het meest opgevoerd werd de Stommen Ridder (35 maal), daarna volgden de Spaanschen Brabander (31 maal), het Moortje. (28 maal; Worp noemt twee opvoeringen in 1637: 1920; 79, noot), Lucelle (15 maal) en de Klucht van de Koe, als nastuk (6 maal). Andere stukken van Bredero werden in deze jaren dus niet meer opgevoerd. Lucelle werd gespeeld van 1645-1652, de Stommen Ridder van 1645-1664, het Moortje en de

Brabander bleven zonder lange onderbreking voortdurend op het programma, zij werden bijna ieder jaar een of meermalen gespeeld. Meer dan vier maal achtereen in één jaar werd alleen in 1640 de Brabander gespeeld (10 maal), in 1645 de Stommen Ridder (8 maal) en in 1646 de Klucht van de Koe (6 maal). Uit de opgegeven recettes blijkt dat Bredero's stukken in deze tijd al geen kasstukken meer waren, al waren zij 'goed prijshoudend'.

Een dergelijke getallenvloed krijgt meer betekenis wanneer het mogelijk is er de getallen van andere opvoeringen in dezelfde tijd naast te stellen. De lijst van Worp, die een schat van studiemateriaal bevat, biedt de gelegenheid het succes van Bredero te vergelijken met dat van de bekendste toneelschrijvers uit deze periode: Vondel, Hooft, Coster en Vos. Maar dan dient wel opgemerkt te worden dat de betekenis van zulke cijfers, hoe groot ook, niet absoluut is te noemen. Verschillende factoren die men aan de cijfers niet kan aflezen gaan er niettemin onder schuil. In de eerste plaats leefden de te vergelijken schrijvers niet even lang en schreven zij een verschillend aantal stukken: Bredero was in 1638 al twintig jaar dood en Vondel bleef tot het eind van de periode toe nieuwe stukken produceren. De veelomstreden Vos was gedurende vele jaren regent van de schouwburg en pousseerde uiteraard zichzelf, ten koste vooral van Vondel, wiens stukken vaak slecht verzorgd of wonderlijk toegetakeld ten tonele kwamen. En dan worden in deze getallen treur- en blijspelen samengevat, en nastukken en drama's in vijf bedrijven.

Niettemin is het van belang dat van 1630-1680 verreweg het meest stukken van Vondel gespeeld werden: 395 opvoeringen. Op hem volgt Hooft met 176, Vos met 145, Bredero met 115 en Coster met 66. Het meest gespeelde stuk is de Gijsbrecht (126), gevolgd door Joseph (106)*). Daarop volgen: Aran en Titus (101), Geeraerdt van Velsen (72), Warenar (58), Gebroeders (46), Granida (39), Stommen Ridder (35), Salomon (31), Electra (31), Spaanschen Brabander (31), Teeuwis de Boer (30), Moortje (28), Klucht van Oene (26), Polyxena (22), Medea (18), Lucelle (15) en Jephta (15).

Uit deze opsomming blijkt dat Bredero's werk na zijn dood nog betrekkelijk veel gespeeld werd. Aangezien er geen aanwijzingen zijn dat Bredero in deze periode meer roem genoot dan tijdens of vlak na zijn leven, mag bovendien worden aangenomen dat het aantal opvoeringen

*) Tot 1653 een of twee van de Joseph-stukken, na die datum vrijwel steeds een combinatie van alle drie.

van zijn werk in de periode tot 1630 verhoudingsgewijs en, ondanks het geringer aantal voorstellingen dat de Academie per jaar gaf vermoedelijk ook absoluut, aanmerkelijk groter was.

Een vergelijking met de verschillende edities van Bredero's werk toont aan dat de afzonderlijke uitgaven van de Stommen Ridder en Lucelle, beide in 1645, en die van het Moortje en de Klucht van de Koe, beide in 1646, in hetzelfde jaar vallen als het begin van een serie voorstellingen, maar conclusies kan men hieraan niet verbinden voor die edities of opvoeringen waarnaast geen opvoeringen of edities bekend zijn. En tenslotte moet worden opgemerkt dat de voorkeur voor het Moortje en de Spaanschen Brabander, die in later tijd haast absoluut mag heten, zich pas na 1650 begint af te tekenen. Voordien zijn de Stommen Ridder en Lucelle evenzeer in ere als de blijspelen.

Veelvuldiger dan in de vorige periode zijn van 1630-1680 de navolgingen van Bredero's toneelwerk. Maar ook in deze jaren zijn zij niet zo talrijk dat zij een duidelijk beeld van een bepaalde vorm of voorkeur van waardering geven.

Naar aanleiding van een zekere overeenkomst tussen het werk van Bredero en de Haarlemse volksdichter Jan van Asten merkt B. Veurman op dat ‘de mogelijkheid niet uit het oog mag worden verloren dat er bij de Amsterdammer en de Haarlemmer beiden sprake is van het sterk dóórwerken van de volksliedtraditie’ (1954; 188), en wat voor het volkslied geldt is ook van toepassing op het volksstuk. Kalff, Te Winkel en anderen hebben tezamen een vijftiental stukken opgesomd die hen aan werk van Bredero doen denken. Over het algemeen zijn deze associaties gebaseerd op overeenkomsten in personen of scènes. Stijl-overeenkomst is er natuurlijk ook dikwijls aan te wijzen, maar zolang men niet de beschikking heeft over de resultaten van nauwkeurig stijlonderzoek van Bredero en tijdgenoten, is het te speculatief hier het verschil aan te wijzen tussen rechtstreekse beïnvloeding door Bredero of navolging van Bredero en de traditionele blijspel- en kluchtenstijl, die men in alle realistische werken van die tijd aantreft.

Ook bij de overeenkomst in situaties is het moeilijk uit te maken wat alleen maar overeenstemt met Bredero en wat kennelijk van hem is nagevolgd. Het blijspel en de klucht zitten, niet alleen in de zeventiende eeuw, zo vol met stereotiepe situaties en figuren dat het ook hier niet met zekerheid te zeggen is waar Bredero's invloed stellig of waarschijnlijk aanwezig is. Alleen degenen die zeer belezen zijn in deze stukken hebben hier recht van spreken.

Te Winkel wijst in zijn *Ontwikkelingsgang* op *Drooghe Goosen* van Jan Kruk uit 1632, dat overeenstemming vertoont met Symen sonder Soetichheydt (1923; 184). De intermezzo's in de *Griecxsen Amadis* van Salomon Davidsz. Questiers uit 1633 doen Kalff aan de tragikomedies denken (1910; V; 97), op dezelfde plaats wijst hij op Le Febures *Treurspel van Lucidorus en Lucella* van 1636, dat in de trant van Angeniet en Het Daghet uyt den Oosten is. Overeenkomst met Lecker-Beetje uit Lucelle ziet Kalff in *Infidelitas oft Ontrouwe Dienstmaagt* van A. Bormeester (1910; V; 173). Van verschillende zijden (o.a. 1934; L) is gewezen op invloed van Bredero op het werk van de Vlaming Willem Ogier. In *De Hooveerdigheydt* van 1644 doen de hoofdpersoon en zijn knecht denken aan Jerolimo en Robbeknol. Te Winkel herkent een scène van Symen in het optreden van de zindelijke Anna uit *Jaep Rontvoet* van J.F. Vijgh, geschreven in 1645 (1923; 184). De ochtendmarkten in het Moortje zijn terug te vinden in de *Klucht van de bedrooge Gierigaart* van M. Waltes van 1654, meent Kalff (1910; V; 188); Te Winkel moet er ook bij denken aan de Spaanschen Brabander (1923; 183). Een rederijkersscène als in de Klucht van de Koe vond Kalff in de *Klucht van 't Kalff* van J. van Breen uit 1656 (1910; V; 188). Ook ziet Kalff overeenkomst tussen de marktscènes uit het Moortje en J. van Paffenrodes *Sr. Filibert, genaemt Oud-Mal* van 1657 (1910; V; 188), een overeenkomst waarop Luïscius al wees (1725; 133). De laatste meende ook in Paffenrodes *De bedroge girigheid ofte Hopman Ulrich* van 1659 Bredero's invloed te herkennen. De *Kale Edelman* van Jan van Dalen, ook uit 1657, is volgens Te Winkel geïnspireerd op Jerolimo en Robbeknol (1923; 184). Hopman Roemer uit het Moortje wordt herdacht in *De verwarde Tijd,* een spel uit 1662 (1910; V; 188). Een uitbreiding van de z.i. ‘onvolmaakte’ Klucht van een Huys-man en een Barbier geeft J.Z. Baron in de *Klucht van Kees Louwen alias den Geschoren Boer,* in 1667. Van Praag is door het stuk *Alphonsus en Thebasile* van Cornelis de Bie, uit 1673, herinnerd aan Alphonsus en Nieuwen-Haan uit Rodd'rick ende Alphonsus (1922; 243). En in diezelfde tijd, het jaartal is niet bekend, is er dan nog de *Klucht van de List zonder Voordeel* van E. Luidens. Daarin ‘dragen een paar gauwdieven de namen Almijn en Haalna, die in Roddrick en Alphonsus door een paar edelen gedragen worden; het dalen van Breero's aanzien schijnt in die tot gauwdieven geworden edelen gesymboliseerd’, merkt Kalff op (1910; V; 214).

Zelfs als zij alle werkelijk en rechtstreeks tot Bredero herleid kun-

nen worden, getuigen deze voorbeelden niet van een uitgesproken Bredero-cultus. Slechts weinig toneelschrijvers volgden Bredero na, en onder de weinigen die hem navolgden bevonden zich geen figuren die in staat bleken zijn niveau te benaderen en zo zijn werk voort te zetten in dezelfde of een nieuwe richting. Populair werd van alle genoemden alleen Paffenrode, maar diens populariteit berustte voor een groot deel op een onlitteraire reden: onfatsoenlijkheid. Of Bredero's werk toch te weinig eigen persoonlijkheid leek te bezitten om zich temidden van zovele klucht- en blijspelen te handhaven, of dat de kluchten en blijspelen in het algemeen te weinig de aandacht genoten in het tweede deel van de zeventiende eeuw is moeilijk met stelligheid te zeggen. Maar in ieder geval heeft Bredero geen school gemaakt. Het aantal van zijn navolgers neemt snel af. Zoals ook in het vorige hoofdstuk reeds bleek, en ook viel op te maken uit de verschillende edities van zijn werken, blijft de belangstelling het langst uitgaan naar zijn kluchten en blijspelen.

Getuigt het bovenstaande rechtstreeks van een aanvankelijk grote en allengs afnemende belangstelling voor Bredero's werk, er zijn ook enige indirecte blijken van bekendheid. Litteratuurkritiek kan men deze meestal terloops geplaatste opmerkingen over zijn persoon of werk niet noemen. Het zegt immers bijzonder weinig als C. Huygens zich herinnert: ‘De Spaansche Brabander is van de beste kluchten’ (1894; 181), als hij een aantal uitdrukkingen met het bijvoeglijk naamwoord Spaans wil opsommen. Uit een opmerking van Th. Asselijn zou men kunnen afleiden dat Hopman Roemer uit het Moortje een spreekwoordelijke bekendheid bezat (1907; 169), maar ook dat bewijst niet veel.

Een merkwaardige vorm van journalistiek of kritiek is het in 1652 door Johannes Naeranus uitgegeven en misschien ook geschreven gedicht *De Geest van Mattheus Gansneb Tengnagel in d'andere werelt bij de verstorvene poëten*. Alleen Anna en Maria Tesselschade Visscher, Van Baerle, Hooft en Mostart vertoeven volgens dit gedicht niet in de hel, en voor Coster, Vondel, Huygens en Cats, die nog in leven zijn, zijn de vooruitzichten gunstig. Maar Roemer Visscher en Starter zijn er wel, en dat geldt dus ook voor de vriend met wie Starter spreekt:

> ‘Niemant is 't dan Brederode,
> Fenix in de boertery,
> Die de menschen, die de Goden,
> Streelde met de poësy’ (1652; z.p.).

Vreemd genoeg kan deze passage toch niet anders dan lovend genoemd worden. En daarmee spreekt de schrijver, wat hij ook bedoeld moge hebben, inderdaad in de geest van Tengnagel, want in zijn *Amsterdamsche Lindebladen* van 1640 spreekt deze vol lof over Bredero, naar aanleiding van het optreden van een speelman

> ‘Met zyn Arent Pieter Gyzen,
> Met zyn Marten Aepjes mee,
> Met, ik weet niet hoe veel wyzen
> Van de rechte ouwe snee;
> Die noch daeglix vreugde baeren
> Tot vermaek van Gerbrands geest,
> Schoon hij twee-mael ellef jaeren
> Deezen dag is dood geweest’ (1640; z.p.).

Zijn dit alles dus niet dan terloopse opmerkingen over Bredero, een werkelijk artikel over hem is te vinden in het hoofdstuk Van geleerde en Dappere Mannen en Konstenaars, dat D.O. Dapper bijdroeg tot de *Beschrijvinge van Amsterdam* van Tobias van Domselaer en anderen, verschenen in 1665. De kenschets van Bredero, die bijna evenveel aandacht krijgt als Hooft, bevat naast de welhaast onvermijdelijke ophemelarij zoveel van belang, zij komt bovendien in zoveel ander werk opduiken, dat zij vermelding verdient: ‘Niet min geestig is ook geweest onzen Amsterdamsen Terentius, Gerbrand Adriaensz. Bredero, die in kluchtige boerterijen, alle Nederlantse Rijmers, de welke voor, in, en na zijn tijdt, tot noch toe, bekent zijn geweest, verre de loef afsteekt: Dit getuigen zijn aardige liedekens, en vermakelijke kluchten blijspelen; onder deze, doet den Spaensen Brabander, door zijn nieuwe afgerechte streken, d'oude, oprechte, Amsterdamse eenvoudigheidt blijken en uitmunten. Maer boven al steekt uit, zijn spel van 't Moortje, waerin hij Terentius Eunuchus heeft na gevolgt, en buiten alle twijffel vermaekt hij, met zijn oprechte Hollandtse manieren van spreeken, d'aenschouwers en toeschouwers hier t'Amsterdam niet minder, als eertijdts Terentius, in 't Latijn die, te Rome dede. Dit bevestigen noch tegenwoordigh eenige oude luiden, die, wanneer ze dit spel zien vertoonen, of hooren leezen, haer inbeelden, dat ze noch vijftigh jaren jonger, in de Vleys-hal, op de Vogel- en Vis-markt, en daer omtrent, van hunne oude koopwijven geroepen, en door 't prijzen van hun waren, tot koopen aengelokt worden. Zijn rymeryen en liedekens worden dagelijks noch gezongen’ (1665; 97). Talrijk zijn de opvoeringen van het Moortje in deze tijd zeker niet, twee in 1662,

telkens één in 1661, 1665, 1669, 1670 en 1672, blijkbaar voorstellingen waar oude mensen graag naar gingen kijken. Van de bekendheid van de 'liedekens' is geen ander blijk te vinden dan het feit dat de al eerder genoemde J.Z. Baron in zijn *Klucht van Lichthart* van 1653 het liedje Onse Lobbetjen is zo blijt noemt en dat er nog in 1677 een aparte herdruk van het Lied-boeck wordt gegeven. In 1948 wees Weevers op 'productieve invloed' van Bredero op drie gedichten uit 1651 van de Duitse dichter G. Greflinger (1948; 358). Opmerkelijk is dat in 1666 in Duitsland een boek verschijnt van de toneelliefhebber Johann Rist: *Alleredelste Belustigung Kunst und Tugendlieben der Gemühter,* waarin een gebrekkige opsomming van Bredero's stukken is opgenomen (Schwering; 1895; 39, ook Gillet; 1914; 22 e.v.).

De bewerking van *Q. Horatius Flaccus' Dichtkunst op onze tyden, èn zéden gepast* door A. Pels behoort naar de geest reeds tot de volgende periode. Pels spreekt zich uitdrukkelijk uit tegen 'gemene straattaal en ongesierde boerterijen'. Van zijn eigen generatie - Pels is van 1641 - meent hij in dit opzicht overleg en oordeel te mogen verwachten:

> 'Niet als onze Ouders, die zich over Breéroôs trant,
> En boertery vry los, ik zwyg, mét onverstand
> Verwonderden, als waard in tóp te zyn verheeven' (1677; 23).

Als het versbehandeling betreft rangschikt Pels Bredero nog wel met Vondel, Hooft en enkele anderen onder het 'puik van schrijvers', maar dat neemt niet weg dat juist in de eerste opmerking de mening van de nieuwe generatie duidelijk naar voren komt: Bredero heeft zijn tijd gehad. In 1678 verschijnt nog een herdruk van zijn verzamelde werken, maar dat is tot 1890 de laatste. De opmerkingen van Dapper en Pels maken het waarschijnlijk dat vooral de oudere generatie voor deze uitgave belangstelling heeft gehad.

De periode van 1630 tot 1680 geldt in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde als een tijdperk van nabloei van de renaissance. Enkele van de grote figuren blijven nog geruime tijd aan het woord, maar hun invloed neemt af en nieuwe opvattingen breken zich baan. Van deze nieuwe opvattingen zijn de klassicistische de krachtigste. Zij eisen verfijning van vorm en inhoud van litterair werk, 'indien men eene klucht wilde maken die bij onze E. Regenten gangbaar zoude zijn, moet men op eene andere wijze, als voor dezen, te werk gaan: nademaal veel oude kluchten vry ongezouten zijn, en daar voor, voor tedere ooren,

niet weinig aanstootelijk, om d'ongerijmtheden, onnutte redenen, mismaakte bedrijven en lasterlike uitvallen', schrijft de toneelschrijver A. de Leeuw in de opdracht van een toneelstuk van 1666 (Van Moerkerken; 1898; 7). Aan deze eisen voldoet Bredero niet en daarom daalt zijn aanzien snel bij 'onze E. Regenten' (en de velen die zich dezen tot voorbeeld stellen). Gedurende een groot deel van de periode 1630-1680 blijft Bredero nog in ere, maar als nieuwe opvattingen tot gelding komen neemt de waardering snel af. Alleen het Moortje en de Brabander houden tot het eind van de periode stand.

Hoofdstuk IV
1680-1730

Bredero's faam heeft aanvankelijk niet meer dan twee generaties overleefd. De ‘ordentelijkheid’ in het taalgebruik neemt toe, zegt Kalff als hij de generatie van omstreeks 1680 behandelt, maar ook de ‘matheid, kleurloosheid en stijfheid’ (1910; V; 219). Daarmee daalt natuurlijk de belangstelling voor het werk van Bredero. In 1678 worden de verzamelde werken voor het laatst tot 1890 herdrukt en een *Naamrol van gedrukte toneelspelen* uit 1720 maakt nog melding van een editie van de Hoogduytschen Quacksalver in 1691 ‘in Muzijk’ (1720; z.p.). Daarna verschijnen alleen nog edities van de Spaanschen Brabander. In de zeer gedetailleerde *Bibliographie* die de Rotterdamse archivaris Unger in 1884 van Bredero's werken verzorgde, vermeldt deze alleen uitgaven van 1696, 1705, 1720 en 1729.

Het ligt dan ook in de lijn der verwachtingen dat het aantal opvoeringen van Bredero's werk in Amsterdam zeer gering is: 19, te weten 4 opvoeringen van het Moortje (twee in 1682, één in 1689 en 1691) en 15 van de Spaanschen Brabander (twee in 1683 en 1687, één in 1689, 1698, 1703, 1705, 1708, 1710, 1712, 1714, 1720, 1725 en 1729). Een zekere overeenkomst met de jaren van de edities van de Brabander is er nog wel, maar het is toch niet aan te nemen dat er voor een enkele nieuwe voorstelling een nieuwe uitgave werd ondernomen. Bovendien, al ontbreken de bewijzen, men mag vermoeden dat Bredero's werk door andere, vaak reizende gezelschappen meer werd opgevoerd. Het is immers niet waarschijnlijk dat een stuk als de Spaanschen Brabander bijna vijftig jaar op het repertoire van de schouwburg bleef als het in die jaren slechts vijftien maal werd opgevoerd. Worp vermoedt dat Fornenberg in 1665 een stuk van Bredero in Altona opvoerde (1908; 46) en noemt meer voorbeelden van reizende gezelschappen met Amsterdamse spelers.

Het aantal opvoeringen van Bredero's stukken in de periode van 1680-1730 mag dus groter geweest zijn dan deze getallen aangeven, vergelijking met het aantal opvoeringen van werk van Vondel, Hooft, Coster en Vos doet zien hoezeer de smaak van het publiek verandert. Vondel blijft de meest gespeelde schrijver (298), maar Vos heeft Hooft

vrijwel geheel verdrongen (152). Hooft wordt nog 45 maal opgevoerd, Bredero 19 maal en Coster niet eenmaal. Het meest gespeelde stuk is de Gijsbrecht (178), het wordt steevast aan het eind van ieder jaar opgevoerd, daarna komen: Aran en Titus (88), Medea (64), Faëton (54 - in de protserige montage van Bidloo), Joseph (35), Warenar (33), Palamedes (15) en de Spaanschen Brabander (15).

Uit het bovenstaande blijkt dat het tanen van de belangstelling voor Bredero niet een alleenstaand verschijnsel is. ‘Het optreden van Nil Volentibus Arduum heeft den triomf van het Fransch-classieke drama op ons tooneel verhaast. Die triomf zou trouwens toch niet zijn uitgebleven’, schreef Worp (1908; 345). Van Vondel bleef na 1780 alleen de Gijsbrecht en enkele malen Electra op de planken komen, ook aan de triomfen van Aran en Titus en van Medea komt in deze jaren een eind, Hoofts werk wordt, een heel enkele maal uitgezonderd, niet meer gespeeld: in de strijd tussen romantisch en klassicistisch zijn de oude schrijvers geen partij meer.

En dit geldt niet alleen voor het treurspel. De ruwe taal van Bredero's blijspel past ook niet meer in deze tijd. J.C. van Holten vond in een exemplaar van Bredero's Moortje aantekeningen die erop wijzen dat bij de opvoeringen van 1689 en 1691 de tekst zorgvuldig was bekort en gekuist. ‘Bredero werd in 1689 en 1691 nog wel opgevoerd, ja, doch met een onverholen critiek op zijn ongekuiste taal en met weglating van de beste realistische gedeelten als niet geschikt voor het toneel’ (1952; 228). Voor de editie van 1729 van de Spaanschen Brabander geldt hetzelfde: de tekst is angstvallig en zelfs gewelddadig gekuist. Grote passages zijn geschrapt en alle krachttermen zijn vervangen door sfeerloze verzuchtingen. Maar het blijkt dat deze pogingen om Bredero's werk aan de eisen van de tijd aan te passen geen succes hadden, meer dan een eeuw lang is zijn werk niet meer gespeeld of gedrukt.

Ook op de toneelschrijvers uit dit tijdperk oefende Bredero minder aanwijsbare invloed uit. De opsomming door Te Winkel en Kalff van auteurs die Bredero hebben nagevolgd, neemt ook in deze periode een einde. C. Schrevelius bootst in *De klugtige schoenlapper of de nieuwe hondeslager* van 1702 de scène na van de knikkerende straatjongens uit de Spaanschen Brabander (1923; 184) en de veelschrijvende toneelspeler H. van Halmael imiteert in *De gestrafte Pasquyn* van 1713 de hongerscène uit hetzelfde stuk (1910; V; 214). De doodgraversscène uit de Brabander is, volgens Albach, nog weerspiegeld in een spel van

1722 van A. Nagtegael (*Waardering,* 1935; 5), nadien zijn er geen sporen van rechtstreekse navolging van Bredero gevonden.

Meningen van litteratoren die min of meer het karakter hebben van litteraire kritiek zijn in deze tijd niet talrijk. Andries Pels heeft als voorman van het moderne genootschap Nil Volentibus Arduum rekenschap gegeven van zijn houding tegenover zijn voorgangers. Natuurlijk heeft hij scherpe kritiek op Bredero's onregelmatige versvorm, die voor aanhangers van nil uit den boze is, maar toch rangschikt hij Bredero onder een tiental schrijvers die hij dank verschuldigd is om hun zuiver gebruik van de moedertaal (1677; 23 en 27). In zijn belangrijkste werk, *Gebruik en misbruik des tooneels,* gedrukt in 1681 en herdrukt in 1706 en 1718, prijst hij nadrukkelijk de humoristische raakheid waarmee Bredero 'de oude platte zeden' weergeeft (1681; 13). Op deze wijze geschonken is de lof natuurlijk niet onversneden.

In 1720 komt Bredero weer ter sprake in de heruitgave die P. Langendijk verzorgt van zijn eigen *Wederzijds Huwelijksbedrog*. Hij klaagt daar over de geringe belangstelling die er voor het blijspel bestaat, terwijl dat toch bij uitstek geschikt is 'tot verbetering der zeden'. Niet Molière, maar Hooft en Bredero zijn hem hierin voorgegaan. 'Wel is waar dat de schikking deezer spelen in dezen tijd gebreklyk is: maar de natuur hunner Personaadjen wykt nergens van haar Eigenschap, noch doet zulke buitenspoorige sprongen als men in Molière vind' (1720; Voorreede).

Heel wat minder vriendelijk is, ook in 1720, het oordeel van Lambert Bidloo. In zijn *Uytbreiding en Aenmerkingen over de Hollandsche Rymkunst* bij het *Panpoeticon Batavum,* de door Arnoud van Halen bijeengebrachte verzameling portretten van Nederlandse dichters, komt Bredero enige malen ter sprake. Fel hekelt Bidloo de spot in de Spaanschen Brabander, die hij misplaatst acht, omdat Bredero's eigen Stommen Ridder en de Palmerijnfiguur heel wat belachelijker en afstotender zijn. (Panpoeticon; 1720; 45 en 148). Hij meent dat

> 'Howaard, Gistelen, de Rovere en Colyn
> Veel braver Meesteren, als twee-paar Breroos zyn' (1720; 45).

Dat oordeel is vooral gebaseerd op de lompe manier waarop Bredero zijn personen laat spreken. In de treurspelen hindert hem de ruwe taal het meest. Bidloo vertelt als eerste de anekdote die sindsdien in allerlei vorm verteld en beoordeeld is, hoe Bredero de gewoonte had

> ‘Op Kermisse, in de Kroeg, en Landluy-Waardschappyen,
> Ja 't allerslegste graauw zig in 't gelag te vlijën’ (1720; 184).

Het commentaar dat Bidloo op zulk gedrag heeft is wel bijzonder heftig:

> ‘Men late aan Gerbrand de Eer te wezen uytgeleerdt
> Voor 't geen me(n) in 't Kuffe-School zelf dadelyk studeerdt’ (1720; 45).

Van een dichter als J.B. Wellekens, die zich bekendheid heeft verworven door zijn pastorale poëzie, kan men ook niet veel sympathie verwachten voor deze gewoonte van Bredero. Maar in de postuum verschenen *Verscheiden Gedichten* toont Wellekens toch begrip voor het verleden:

> ‘'t Scheen hem Thalia tot haar dichter hadt verkoren
> In straattaal; en al't gene oit visch- oft appelwyf
> Liet horen, moest in vaers: hy voegde 't kleet naar 't lyf.
> Dat was toen 's stadsvermaak: die tyden zyn vervlogen,
> Zyn speeltoneelen zjm nu niet voor keurige oogen;
> Alleen Jerolimo houd stant om 't schertsent jok’ (1729; 50).

Als Wellekens elders over schilderkunst spreekt toont hij zijn voorkeur voor de boerentypen van Van Ostade,

> ‘Al hadt dit Breêroos geest den Schilder ingestoken’ (1729; 8),

en hij duidt die boeren aan met namen die wel aan Bredero ontleend zullen zijn: Mewis, Jaap en Leen.

Naast deze uitspraken die afkomstig zijn van erkende litteratoren en die lijken te berusten op zorgvuldige overweging en in ieder geval op kennisneming van Bredero's werk, verschaft deze periode ook mededelingen over Bredero die voorzichtiger interpretatie behoeven. Het grootste deel hiervan is te vinden in encyclopedieën. De erin uitgesproken meningen over Bredero maken veelal een onpersoonlijke indruk. Het ligt voor de hand dat zij in de meeste gevallen niet zullen berusten op werkelijke kennis van zaken, dus van Bredero's werk, maar op het werk van voorgangers die Bredero misschien al evenmin hebben gelezen. Dat laat zich bijvoorbeeld afleiden uit het klakkeloos gebruik van de term ‘Amsterdamse Terentius’, die men telkens opnieuw aantreft (1693; 863 / 1698; II; 333 / 1717; s.v. Bred. / Halma; 1725; 168), een enkele maal afgewisseld door ‘Plautus van onzen tydt’ (1712; 2). Casparus Commelin, die in 1693 een omvangrijke *Beschrij-*

vinge van de Stad Amsterdam deed verschijnen, neemt zijn paragraaf over Bredero letterlijk over van de in het vorige hoofdstuk vermelde Dapper. In een Duits werk van H.L. Benthem over de republiek kan men dit spoor vervolgen (1698; II; 333), ook nog in een in 1717 in Hamburg verschenen *Bibliotheca eruditorum Praecocium,* maar daar is de overlevering zo gehavend dat het werk dat alle schrijvers eenstemmig als het beste bestempelen niet langer het Moortje maar ‘'t Moetje’ heet (1717; s.v. Bred.). Albach, die als secretaris van de Bredero-herdenking in 1935 een kort artikel over de waardering van Bredero schreef, is van deze volgzaamheid het slachtoffer geworden. Hij citeert de woorden van Commelin, dat Bredero's stukken nog in zijn tijd met succes gespeeld werden en bij oude mensen herinneringen van vijftig jaar voordien opriepen, voor waar (*Waardering*; 1935; 5), en ook Commelins opmerking: ‘Zijn Rymeryen en Liedekens, worden dagelijks nog gesongen’ (1693; 863). Maar Commelins woorden zijn op hun beurt een citaat dat wij reeds in 1665 ontmoetten, en er is geen reden om aan te nemen dat zij in 1693 nog volle geldigheid bezaten. Nog minder is dat het geval bij de tweede druk van Commelins werk, die in 1726 verscheen en het hele verhaal opnieuw bevat (1726; 863).

Naast het Moortje, en ook wel daarboven, worden de Spaanschen Brabander en de kluchten geprezen (Halma; 1725; 168 / Luïscius; 1725; 133), de tragikomedies worden nooit met lof vermeld. De waardering berust op het leuke realisme (Van Loon; 1726; 499), maar dat is weer in navolging van Pels, en op ‘de rykdom van boersche, en andere koddige gemene mans tale en spreekwyzen’ (Luïscius; 1725; 133). G. Suikers en I. Verburg, die in 1728 een zeer omvangrijke verzameling *Algemeene Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenissen, mitsgaders de levens van mannen en vrouwen* bijeenbrachten, maken daarin uitvoerig melding van Bredero's werken. Zij geven de namen van de blijspelen en tragikomedies en ook van de kluchten, ‘in welke al zeer slordige uitdrukkingen gevonden worden, schoon dat zy oopentlyk op het toneel gespeeld zyn’ (1728; 483).

Van de lyrische gedichten van Bredero wordt in al deze publikaties niet dan terloops melding gemaakt. De enige blijken van bekendheid zijn te vinden in het begin van de periode. Kalff deelt mee dat in een vertaling van *Le Misanthrope* van Molière in 1682 Al ben ick schoon Liefje gezongen wordt (1910; V; 211), ‘als een oudt Lietje’. ‘De stijl is oud, en 't rijm wat slecht’, vervolgt de tekst van Molière (1682;

18). De vertaler was H. Angelkot Sr., die met een eigen stuk *Vechter* enig succes behaalde. Buitenrust Hettema, die in 1896 een bloemlezing van Bredero's lyriek uitgaf, ontdekte in een van de pamfletten die het gevolg waren van Asselijns geruchtmakende spel *Jan Klaas.,* na 1682 dus, een afwijkende versie van Bredero's Arent Pieter Gysen (1925; XVIII).

Een overzicht van de behandelde periode doet zien dat de waardering van Bredero tussen 1680 en 1730 snel daalt. Na 1729 is tot 1859 geen van zijn stukken meer gedrukt en de kritiek is eenstemmig van oordeel dat zijn werk niet meer aan de eisen van de verfijnde tijd voldoet omdat het naar vorm en inhoud te ruw is. Het Franse klassicisme, dat in het eerste deel van de achttiende eeuw in Nederland het toneel beheerst, laat geen ruimte voor de meest nationale uitingen van het Nederlandse toneel uit de zeventiende eeuw.

Hoofdstuk V
1730-1780

Er is geen periode, waarin de belangstelling voor persoon en werk van Bredero zo gering is, als in de jaren van 1730 tot 1780. De schaarse gegevens wijzen erop dat niet alleen de gedichten, zoals J. Wagenaar in 1765 zegt, ‘thans niet veel gelezen worden’ (1765; 395), maar dat ditzelfde ook voor het andere werk geldt.

Zo is er in de spectatoriale geschriften voor de beschouwing over het werk van Bredero al geen plaats meer. J. van Effen heeft terloops nog een goed woord over voor de kluchten (titels of schrijvers noemt hij niet), ‘in de welken de zeden en levenswyze van 't gemeene volk met de stiptste nauwkeurigheid worden afgeschildert en nagebootst’ (1732; 214), maar als dertig jaar later *De Denker* pleit voor ‘verbetering in de morsigheden van sommige oude Hollandsche stukjes’ (1764; 22), doelt hij op stukken die nog op de planken van de Amsterdamse schouwburg verschijnen, dus niet op werk van Bredero.

Wel, en zelfs grondig, heeft de voorman van het classicisme, Balthasar Huydecoper, Bredero gelezen. Ter verklaring en als commentaar op Vondels Ovidius-vertaling maakt hij ruim gebruik van het werk van ‘die platte Amsterdammer’ (1730; 555). Maar het is tekenend dat bijna al deze zestig citaten uit de tragikomedies zijn genomen, slechts drie komen uit het Moortje en twee uit Symen sonder Soetichheydt.

Was de belangstelling van het studentengezelschap Minima Crescunt te Leiden ook vooral taalkundig? Het lijkt er op. De leden van dit zeer selecte dichtgenootschap, dat in 1766 de stoot gaf tot de oprichting van de Maatschappij van Letterkunde, spraken over Bredero en maakten aantekeningen bij zijn werk. Zij droegen zelfs aan hun ‘buitenlid’ Rijklof Michaël van Goens op Bredero's werk te excerperen voor een woordenboek, naar J. Wille meedeelt in zijn studie over Van Goens (1937; 108), maar deze voltooide dit werk niet. Kalff weet bovendien te vertellen dat Van Goens bij herhaling werk van Bredero aan zijn vriend Ten Hove, Raad en Generaal Meester van de Munten, uitleende in 1781 (1910; VI; 602). Het verbaast daarom dat de naam van Bredero niet eens genoemd wordt in een discussie die Van Goens (onder het pseudonieum Le Philosophe sans Fard) in 1766 voert ‘over de voortreffelijkheit der oude en hedendaegsche poëten’. Zijn tegen-

stander was. J. Macquet, arts, burgemeester van Zierikzee, dichter en theoreticus. In de Nieuwe Bydragen tot Opbouw der Vaderlandsche Letterkunde wordt de vergelijking uitvoerig uitgewerkt, maar hoeveel namen en voorbeelden de geleerde heren ook te berde brengen om hun meningen te staven, Bredero is daar niet onder. Ook in de *Schets der gepreze Nederduitsche Dichtkunde* van de predikant Adriaen Hardy van 1759, waar M. Hanot in *De Nieuwe Taalgids* de aandacht op vestigde, komt Bredero niet voor.

In 1774 schreef de Haarlemmer Willem Kops een *Schets eener Geschiedenisse der Rederijkeren*. Van Bredero maakt hij maar zeer terloops melding, maar opvallender is dat hij alleen Poot en Rotgans noemt als schrijvers die met de rederijkers de spot drijven, en de dichter van de Klucht van de Koe vergeet (1774; 294, 298). En in H. van Alphens *Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen,* het werk dat door zijn nieuwe inzichten en andere waardering van het verleden een nieuwe periode inluidt, is alweer van Bredero geen sprake. Het enige blijk van werkelijke waardering is te vinden in een citaat dat Kalff in zijn *Geschiedenis* geeft, zonder de herkomst te vermelden, uit een pleidooi voor het burgerlijk toneelspel: ‘om die reden (nl. de afbeelding der werkelijkheid) zullen een Bredero, Hooft, Asselyn en Bernagie nimmer by ons vergeten, maar altoos met genoegen gespeeld en gelezen worden..... daar ze andersints om derzelver veeltyds laage onderwerpen, en gemeene straattaal, met veele reden, door 't gezond oordeel zouden afgekeurd en der vergetelheid opgeofferd worden’ (1910; VI; 602).

Iets meer kan men over Bredero vinden in de al eerder genoemde encyclopedieën, maar veel waarde kan men toch niet aan deze vermeldingen hechten, omdat zij meer op lectuur van voorgangers dan van Bredero berusten. Een uitzondering mag gemaakt worden voor het zesdelige *Groot Algemeen Woordenboek* van 1733, dat op naam staat van de letterkundige David van Hoogstraten, die echter in 1724 al stierf, en J.L. Schuer. De manier waarop Bredero daar beschreven wordt maakt geen onpersoonlijke indruk en is lovender dan verwacht kon worden. Bredero is ‘een snaaksch en boertig dichter’, zijn afbeelding van het ‘allerslechtste volkje’ is allernatuurlijkst en het verhaal hoe Bredero het materiaal voor zijn werk midden onder dit allerslechtste volkje verzamelde, wordt dan ook met begrip en plezier gedaan. Maar de lyriek kan in klassicistische oren geen genade vinden: ‘Zyn boertig en amoureus Liedboek en eenige andere mengeldichten hadt hy beter

uit den druk gehouden, hadt hij eenigzins op eenen goeden naam te behouden gezet geweest.....' (1733; 380).

Het is aan deze vermelding te danken dat Bredero ook opgenomen wordt in de bijzonder omvangrijke achttiende druk van de *Grand Dictionnaire Historique* van L. Moréri die in 1740 in Amsterdam verscheen. In de druk van 1718 was er voor Bredero geen plaats, dat dat in 1740 anders is kan het best verklaard worden uit de aandacht die Van Hoogstraten hem schenkt. De tekst is trouwens een duidelijk uittreksel uit Van Hoogstraten (1740; 442). Ook Jan Wagenaar, de stadshistorieschrijver van Amsterdam, maakt van Van Hoogstraten gebruik. Wel heeft hij Bredero goed gelezen, hij citeert enige plaatsen uit de gedichten die bijzonderheden geven over het Amsterdamse toneel (1765; 395), maar zijn kenschets van Bredero is weer helemaal aan Van Hoogstraten ontleend (1767; 243). Ook voor de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept Provincies des Pays-Bas* van J.N. Paquot, te Leuven uitgegeven, heeft Van Hoogstraten als voorbeeld gediend. De opsomming van het werk van Bredero is er zeer gebrekkig (1768; 237).

Behalve in encyclopedieën kan men in deze periode dus vrijwel niets over Bredero vinden. Het enige dat voor een zekere bekendheid pleit in iets ruimer kring is een fragment van een gedicht van Ernst Willem Higt. Deze schreef in 1746 (hij was toen 23 jaar oud) een *Lof der Tooneelpoësie,* als toevoegsel bij zijn vertaling van de *Redevoering over de Tooneelspelen, opgesteld door den wijdberoemden Samuel Werenfels, hoogleraar in de H. Godgeleerdheid en Welsprekendheid te Bazel*. Beide werkstukken moesten dienen ter verdediging van het toneelspelen dat de studenten in Franeker beoefenden. Higt zegt daar van de toneelpoëzie:

> 'Zij schetst de gierigheid belacchlijk voor onze oogen,
> Wanneerze een Geeraard, of een' Warenar vertoont,
> Die zich in al zijn zorg en spaaren vindt bedroogen,
> En al zijne onrust ziet met spotternij beloond.
> Zij doet een' snorker, die van hakken, klooven, kerven
> Gansch windig opsnijdt in het afzijn van 't gevaar,
> Op 't enkele gezigt van blank geweer besterven,
> En in een laf gesmeek verandren zijn gebaar' (1746; 55).

Dat in de eerste vier regels op Gierige Geraard uit de Spaanschen Brabander gedoeld wordt is duidelijk. Moeilijker is het om vast te

stellen of in de volgende regels Hopman Roemer uit het Moortje getekend wordt, zoals Kalff veronderstelt (1910; VI; 566). In ieder geval acht de jonge Higt, die later rector te Alkmaar werd en bekendheid kreeg als Latijns dichter, zijn publiek zo goede verstaanders, dat zij ten aanzien van Bredero aan een half woord genoeg hadden.

Of deze opvatting juist was, en zeker of een ruimer publiek nog enigermate met Bredero's toneelfiguren vertrouwd was, mag na het bovenstaande betwijfeld worden. Dat Van Hoogstraten in 1735 ‘de toen nog onder het volk levende Bredero-traditie heeft vastgelegd’, zoals Albach het uitdrukt (*Waardering*; 1935; 5), klinkt in ieder geval te weids. Wel werd er in 1729 nog werk van Bredero opgevoerd, maar dat rechtvaardigt niet de mening dat er in deze periode nog iets van een Bredero-traditie is bewaard gebleven. In de jaren tussen 1730 en 1780, waarin de geest van klassicisme en dichtgenootschappen hoogtij viert, en het nieuwe zich nog maar onopvallend aankondigt, is de belangstelling voor Bredero tot het nulpunt gedaald.

Hoofdstuk VI
1780-1830

Wat in de jaren van 1730 tot 1780 werd voorbereid in ongecoördineerde en betrekkelijk schaarse publikaties, komt in de volgende periode tot een begin: de geschiedschrijving van de Nederlandse letterkunde. Met hoeveel recht G. Brom ook beurtelings verbitterd en vermaakt de staf breekt over de *Geschiedschrijvers van onze Letterkunde* van deze jaren, een feit is dat de 'Beginners' (1950; 19-34) hem veel meer stof tot schrijven boden dan de 'Voorlopers' (1950; 9-18). Zij hebben het materiaal niet alleen, zoals de voorlopers, verzameld, maar het uitvoerig en vaak grondig bewerkt, zij het dan geleid door opvattingen die met de huidige niet overeenstemmen.

Naarmate een studieterrein verder in exploitatie wordt gebracht, zullen alle delen van dit terrein nader onderzocht worden. Dat op bepaalde gebieden daarbij een achterstand wordt ingelopen, hoeft niet in te houden dat hun betekenis toeneemt. Toch is dit ten aanzien van Bredero wel degelijk het geval: na 1780 neemt de litteratuur over Bredero niet alleen in omvang toe, maar ook in waardering. In een merkwaardig proces van voortdurend wisselende opvattingen, waarvan een voortdurend wisselende waardering van vele schrijvers uit verschillende tijden het gevolg is, dringt Bredero gedurende anderhalve eeuw steeds meer in de aandacht en genegenheid naar voren, totdat hij in de moderne tijd een naar het lijkt vaste plaats onder de grote Nederlandse schrijvers inneemt.

De herleving van de waardering voor Bredero moet gedateerd worden in 1780. Van Gerard van Hasselt, Gelders magistraat en historicus, verschijnt dan een studie *Over de eerste vaderlandsche Klugtspelen*. Het is niet overdreven om dit de eerste studie te noemen die aan Bredero is gewijd: op de 117 pagina's die het boekje telt worden ruim driehonderd regels uit de kluchten en blijspelen van Bredero geciteerd. Dat is bijna driemaal zo veel als uit alle andere kluchten (en blijspelen) samen. Ook in de gang van het betoog is Bredero voortdurend aan de orde. Van Hasselt toont onomwonden bewondering voor zijn werk. Hij spreekt van 'oude eenvoudigheid, het waere edele, den regten jok, het zout van Plautus' (1780; 35), stelt hem boven Cats en Rotgans

en buitenlandse dichters (1780; 89) en biedt zijn citaten met geestdrift aan de lezer aan. Die citaten, vooral uit de Spaanschen Brabander en het Moortje, ook uit de kluchten en een enkele maal uit Lucelle, tonen over het algemeen meer Bredero's kunst in het beschrijven dan zijn humor of levendigheid. Ondanks deze voorkeur is de schrijver zich ervan bewust dat ‘zulke vertelzelen..... nu de toeschouwers verveelen moeten, hoe zeer zy ook niet schaers in 't lezen aangenaem zyn, of op 't toneel eenen schyn van mogelykheid voor zich hebben’ (1780; 8).

Natuurlijk heeft Van Hasselt ook de bezwaren die zijn tijd hem als het ware voorschrijft: de komische tussenspelen in de tragikomedies verbreken de eenheid van handeling, ook de eenheden van tijd en plaats zijn niet geëerbiedigd (1780; 4). Van Hasselt stoot zich eraan dat sommige stukken ‘ruiken naar jenever’ (1780; 81), hij betreurt het dat zij daardoor het toneel bij velen in diskrediet hebben gebracht, maar hij raadt de lezers aan zich daardoor toch niet te laten weerhouden om de schoonheid van Bredero's werk in zich op te nemen: ‘Komt daer onder ook iets van dien aert voor, waer over het papier, wanneer het zich schaemen konde, van kleur zou veranderen, zy zullen deze voorwerpen terstond met die der dichters vergelyken, en alleen op de overeenkomst zien, waer door de boeren van een Brouwer of Ostade zo zeer behaegen als de schoonste vrouw van Douw.....’ (1780; 41). Tenslotte gaat Van Hasselt uitvoerig in op de betekenis die de kluchten hebben voor de kennis van gebruiken en kleding in de zeventiende eeuw (1780; 89).

Blijkt uit dit alles overduidelijk dat hier nieuwe meningen over Bredero worden uitgesproken, de zeer persoonlijke en daardoor soms grillige vorm waarin zij zijn uitgedrukt maakt het niet waarschijnlijk dat deze meningen bij een talrijk publiek ingang vonden.

Daartoe zullen meer hebben bijgedragen de *Brieven over verscheiden Onderwerpen* van Wolff en Deken, waarin dezen op voorzichtiger wijze soortgelijke gedachten naar voren brengen. Dat de belezen en onvervaarde Elisabeth Wolff zich tot het werk van Bredero aangetrokken voelde ligt voor de hand, ook dat zij bezwaren had tegen de vele ruwheden in dit werk. ‘Er is ondertusschen zo veel geest, zo veel natuurlyk fraai, zo iets naïfs in velen derzelven, dat men mooglyk het eerlyk publiek geen geringen dienst zoude doen, indien den een of ander daartoe bekwaam mensch zich verledigde, om die stukken te zuiveren van alles, wat onze beschaafder, zoal niet betere tyden, ergert’ (1781; 224). Hoe de schrijfster (onderwerp en behandeling wekken de indruk dat hier alleen Elisabeth Wolff aan het woord is) zich dit bewerken

voorstelt, demonstreert zij in voorbeelden die bijna twintig bladzijden beslaan. Zij brengt veel ingrijpender veranderingen aan dan men aantreft in de editie van 1729 van de Spaanschen Brabander. Niet alleen dat zij alle woorden die ook maar enige aanstoot zouden kunnen geven heeft vervangen, zij heeft vele passages ook zo 'verbeterd' dat het geheel er lieftalliger door geworden is. Zo zijn bijvoorbeeld de namen van Trijn Snaps, Els Kals en Jut Jans, de spinsters uit de Spaanschen Brabander, veranderd in Trijntje, Elsje en Jutje (1781; 232). Bovendien hebben bijna alle voorbeelden, die genomen zijn uit de Spaanschen Brabander, het Moortje, Griane en de Klucht van den Molenaer, op vrouwelijke of huiselijke zaken betrekking, zodat ook in dit opzicht een eenzijdige indruk wordt gegeven.

Opvallend is met welk een omzichtigheid de schrijfster haar onderwerp behandelt. In de vrij omvangrijke uiteenzetting die zij over Bredero geeft, vermijdt zij zorgvuldig ook maar een enkele maal zijn naam te noemen. Is dit alleen maar een stijlfiguur, die dan haar moeilijk voorstelbare bedoeling slecht lijkt te verwezenlijken, of bestaat hiervoor een andere reden? Moeten wij toch aannemen dat Bredero bij de lezers bekendheid genoot, zij het dan een van kwalijke aard? Dat lijkt niet waarschijnlijk. Of wilde Elisabeth het verwijt van wisselvalligheid ontgaan? In een vroegere brief uit hetzelfde deel had zij zich nogal geringschattend over Bredero uitgelaten: 'Ik zie, dat, by voorbeeld, een klugtige Brero, die zeker nu alleen voor het uitschot van 't gemeen (zo dat las,) schryven zoude, genoemd wordt: de Eerweerdighen Poëet Brederode' (1781; 4). Ook deze verklaring bevredigt niet.

Aanwijsbaar succes heeft de poging niet gehad, aan de uitnodiging om de oude kluchten te bewerken heeft niemand gevolg gegeven. In 1787 herhaalt Elisabeth Wolff haar oproep: 'Vooral wilde ik, dat een bekwaam mensch uit onze oude Vaderlandsche kluchten alle zulke passages ligtte, die nu oorzaak zyn, dat deugdzaame lieden niet toestaan, die te zullen vertoonen: en in die stukjes is zo veel schoons, zo een schat van oude Nationaale Kundigheden, zo veel van het waare eenvoudige natuurlyk menschen karakter, dat zy door geene hedendaagsche Dichters immer geëvenaard werden' (1787; 273). Weer noemt zij geen naam, maar het behoeft geen betoog dat wij ook hier vooral aan Bredero denken.

Het heeft niet veel zin in dit overzicht tot het einde toe alle getuigenissen uit de tweede hand of van soortgelijke waarde in encyclopedieën te vermelden. Na 1780 nemen zij in aantal toe, maar zij vertonen

voorshands weinig invloed van het werk van Van Hasselt of Elisabeth Wolff. Zij beperken zich ertoe de gegevens van Van Hoogstraten, vooral die over de marktavonturen van Bredero, met meer of minder instemming te herhalen. Voor de meesten bepalen toch vooral fatsoensoverwegingen het oordeel, ook voor Van Hasselt. In de *Kronijk van Arnhem* maakt deze er melding van, hoe in 1626 een liefhebberij-opvoering van Rodd'rick ende Alphonsus in Arnhem verboden werd, ‘denkelijk, en dus met het grootste recht, omdat de personen van Nieuwen-Haen en Griet Smeers in dat Treurspel voor 't meest een taal uitslaan waar door kuische ooren gekwetst worden’ (1790; 269). De romanschrijver Adriaan Loosjes laat zich in 1804 laatdunkend uit over ‘die dubbelzinnigheden, waarvan anders onze oude Hollandsche kluchten overvloeien’ (1804; 383). En in zijn bekendste werk, *Maurits Lijnslager,* voert de titelheld een uitvoerig gesprek met Camphuysen, waarin de staf gebroken wordt over de ‘dartele’ liederen van Starter. Bredero wordt echter in dit werk niet genoemd (1808; 17 e.v.).

In 1804 bekroonde de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunst een antwoord op de vraag: Welke zijn de vorderingen, welke is de verachtering der Nederduitsche Dichtkunde gedurende de achttiende eeuw, in vergelijking van vroegere tijdperken? Onder de naam *Nederlandsche Dichters* verscheen dit werk als een beredeneerde bloemlezing, onder andere namen, maar gelijk van inhoud, werd het in 1808, 1810 en 1835 herdrukt. De schrijver van dit werk, dat als de eerste geschiedenis van de gehele Nederlandse letterkunde mag gelden, was Jeronimo de Vries. Hij behandelt Bredero als een dichter van ondergeschikte betekenis. Zijn toneelwerk heet ‘boertig, doch meestal plat, onbeschaafd en zonder eenige merkelijke verheffing. Hier en daar is hij echter zinrijk. Zijn rijmtrant is meestal vrij vloeijend..... Men heeft in zijne losse Gedichten meer proeven van geestigen ernst’ (1804; 126). Ter illustratie wordt geciteerd het aandachtig lied 't Sonnetje, dat ook in het eerste bedrijf van de Stommen Ridder voorkomt. ‘Had hij in dezen trant meer gedicht’, gaat De Vries verder, ‘hij zou nog heden zijn roem behouden hebben; of liever, was Bredero niet zoo vroeg gestorven, en had zijn geest de noodige beschaving erlangd, hij had misschien als een ster van de eerste grootte geschitterd’ (1804; 127). Hoezeer dit oordeel ook aan de klassicistische opvattingen gebonden lijkt, het spreekt van meer waardering, vooral ten opzichte van de lyriek, dan gebruikelijk was.

Dat blijkt ook bij vergelijking met het werk van Matthijs Siegenbeek.

Deze werd in 1797 benoemd tot de eerste hoogleraar voor Nederlandse geschiedenis en letterkunde te Leiden. In 1806 geeft ook hij *Proeven van Nederduitsche Dichtkunst*. Bredero wordt hierin in het geheel niet genoemd. Behalve de grote dichters, Vondel, Hooft en Cats, noemt Siegenbeek van de zeventiende eeuw Camphuysen, Huygens, Vollenhove, Brandt, Oudaen en Antonides. Stellig is Siegenbeek ook niet de man om zijn lezers met liefde en bewondering op de waarde van werk als van Bredero te wijzen, het klinkt tenminste meer gelaten dan verontwaardigd als hij opmerkt: 'Het is toch, helaas, maar al te zeker, dat de werken van eenen Hooft, Vondel, en meer andere luisterrijke sieraden van het genoemde tijdperk, heden ten dage, door weinigen gelezen en in hun waarde gekend worden; ja dat velen op dezelve, als ruw en ongeschikt om den beschaafden smaak dezer Eeuwe te streelen, met verachting nederzien' (1806; XXXVII).

Dezelfde mening is 'der ungenannte holländische Gelehrte' toegedaan die in 1808 in het grote verzamelwerk *Geschichte der schönen Redekünste in den neuen Landsprachen* van Johann Gottfried Eichhorn uitvoerig de Nederlandse letterkunde behandelt. Bij de zeer gedetailleerde bespreking van de zeventiende-eeuwse lyriek wordt Bredero in het geheel niet genoemd, wel in het stuk over het toneel: 'Brêro war der erste, der das alte, ganz geist- und geschmacklose Wesen der Esbatementen und zotte kluyten mit einer Art Lustspiele abwechseln liesz, worin zwar einige Naïvetät, und eine nur gar zu treue Schilderung der grotesken Natur herrscht, deren ungebildete und platte Sprache aber, nebst Roheit und Schlüpfrigkeit der Gedanken, ihn noch auf einer sehr niedrigen Stufe der ästhetischen Würde erhalten' (1808; 1382).

De Tooneelkijker, een tijdschrift dat onder leiding van J. de 's Gravenweert, A. van Halmael Jr. en anderen van 1816 tot 1819 op zeer kritische wijze Nederlandse toneelprestaties beoordeelde, publiceerde in 1817 een lijst van Nederlandse stukken waarvan opvoering wenselijk werd geacht. Bredero's spelen worden daarbij niet vermeld (1817; II; 499), zij zijn, heet het elders, 'voor den beminnaar van de tooneeldichtkunst der lezing overwaardig, doch niet geschikt om thans, zoo als zij zijn vertoond te worden' (1817; III; 48). Maar, vraagt de schrijver S.D.S. zich in dit stuk over Langendijk af, 'zijn wij, die zoo dikwijls over de onhebbelijke taal der oud vaderlandsche kluchtspelen wraak schreeuwen, in onze verlichten en beschaafden tijd wel zoo verbeterd? Hebben wij eigenlijk niet maar de eene ondeugd voor de andere verwisseld? .....Al die dubbelzinnige uitdrukkingen waar-

van onze hedendaagsche blij- en kluchtspelen overvloeijen, zijn die zoo veel beter?' (1817; III; 65).

Na De Vries en Siegenbeek duurt het nog een aantal jaren, maar dan verschijnen er talrijke geschiedenissen van de letterkunde. N.G. van Kampen, die in 1829 hoogleraar in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde werd in Amsterdam, schreef een verbijsterende hoeveelheid studies, waaronder een *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen*. In dit werk neemt hij een standpunt in dat nauw met dat van Siegenbeek verwant is: 'En wanneer Hooft berisping verdient (voor de Warenar), wat zal men dan zeggen van den nog veel onbeschaafderen Bredero, die zich dikwijls met opzet op de markten vervoegde, om de vischwijventaal recht machtig te worden? Wij zullen den Lezer niet vervelen met eene optelling zijner thans reeds vergetene Blij- en Treurspelen, in welke laatste hij ook boertige tooneelen voegde, op de wijze der romantische Dichters, met wier Letterhelden, eenen Shakespear of Calderon, hij echter vooral niet moet worden vergeleken' (1821; 132). De bekende anekdote over het marktbezoek, die al een eeuw lang velen tot een oordeelvelling heeft verleid, is hier, in 1821, wel zeer ontluisterd. Maar opvallender is dat naast de parallel met de schilderkunst, die Van Hasselt opperde en die sindsdien vele malen getrokken is, nu de vergelijking met Shakespeare, zij het averechts, haar intrede doet.

Toch komen juist in deze jaren nieuwe opvattingen. In 1821 neemt L.G. Visscher, die in Utrecht hoogleraar wordt in 1825, twee gedichten van Bredero in zijn grote bloemlezing op: Garbrande, wilt ghy leven recht gerust en Fij koude klappers. En in hetzelfde jaar publiceert J.P. van Cappelle in de Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en letteren in Nederland een bijdrage, *Gerbrand Adriaansz. Bredero,* de eerste monografie dus. Van Cappelle maakt een aantal bijzonderheden bekend over Bredero's ouders, beroep, 'vrijaadje', ziekte en dood, zeden, beschaving en kennis, voor het grootste deel feitelijke gegevens, die tot een nieuwe visie in staat stellen. Deze visie is over het algemeen welwillend en zelfs vergoelijkend van aard. Dat blijkt al heel sterk als Van Cappelle zich uitspreekt over de stand van de waardering van Bredero tot zijn tijd: 'De nakomelingschap heeft ..... hem verklaard voor eenen man van uitmuntenden aanleg, wiens gewrochten treffende blijken dragen van vernuft, en wien het slechts aan meerdere beschaving en oefening heeft ontbroken, om tot eenen hoogen top van den Nederlandschen Zangberg verheven te

worden.' (1821; 225). Maar het blijkt nog sterker uit zijn eigen visie: Bredero was niet losbandig, maar lichtzinnig, en daarom 'verdient de ongelukkige jongeling wel berisping, maar tevens een diep medelijden, niet slechts van wege de oorzaak, die hem tot buitensporigheid en afwijking van zijne vorige stille en ingetogene levenswijze heeft gebragt, maar vooral ook door de smarten, welke hij heeft geleden, de boete, door hem gedaan, en het hartgrondige berouw, daarbij aan den dag gelegd' (1821; 238). 'Daar stralen allerwegen edele en verlichte denkbeelden door, die uit een braaf en gevoelig hart opwellen: liefde tot God, eerbied voor zijn Woord, vertrouwen op zijne goedheid, juiste waardeering van het leven, geruste verwachting van den dood. ... Hieruit ontsproot die opregte ongeveinsde nederigheid, welke hij bij elke gelegenheid ondubbelzinnig aan den dag legde, die een liefelijken glans over zijn karakter verspreidt, en het hart der lezeren onwederstandelijk aan hem boeit' (1821; 240). Om dit te illustreren citeert ook Van Cappelle Garbrande, wilt ghy leven recht gerust, maar hij richt zich verder toch vooral op de toneelspelen. Die lijken oneerbaarder dan ze zijn, Van Cappelle wijst op de inleidingen bij de Spaanschen Brabander en Lucelle, waarin Bredero betoogt dat hij verkeerde toestanden aan de kaak wil stellen. Hij prijst het scherpe waarnemingsvermogen en geeft daarvan uitgebreide voorbeelden uit het Moortje en de Spaanschen Brabander. Bredero's dichttrant noemt hij stroef en onbeschaafd, maar natuurlijke aanleg kent hij hem in ruime mate toe. 'Jammer dat hij alleen op deze gids moest vertrouwen, en geen nut kon hebben van de doorluchtige voorbeelden der oudheid' (1821; 271).

Vooral door het bekende feit dat hij in 1815 de hoogleraarszetel heeft bezet die Bilderdijk toekwam, heeft Van Cappelle geen goede naam onder zijn vakgenoten. Niettemin dient erkend te worden dat zijn studie over Bredero verdiensten heeft. Evenals later Ten Brink, die al evenmin hoog aangeslagen staat bij de neerlandici, heeft hij de kennis over Bredero vergroot, en zelfs meer dan deze heeft hij met zijn onvolledig feitenmateriaal een beeld van Bredero gegeven dat aan de behoeften van zijn tijd beantwoordde en tegelijk de ontwikkeling aangaf die de Bredero-studie in later tijd zou volgen.

Later in hetzelfde jaar verscheen het eerste deel van het *Biographisch, Anthologisch en Critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters* van P.G. Witsen Geysbeek. In de beschrijving van Bredero valt alleen op dat Bredero, 'die bloeide ten tijde van het verval der rederijkers en de opkomst van het tooneel, een uitmuntend dichter zou geworden zijn, daar hij toen reeds Vondel in vele opzigten verre

overtrof' (1821; 417). De gedichten die dat moeten illustreren zijn nadien nooit meer in bloemlezingen opgenomen, het zijn drie coupletten uit de Emblemata Amatoria. De verdere mededelingen van Witsen Geysbeek berusten op louter compilatie.

Een nieuwe voorvechter vindt Bredero in Willem de Clercq. In 1824 verschijnt van hem als uitgave van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten een *Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welken, invloed heeft de vreemde letterkunde gehad op de Nederlandsche Taal - en Letterkunde*. In deze eerste comparatistische studie die in Nederland verscheen besteedt De Clercq uitvoerig- aandacht aan Bredero, 'die door zijne waarachtige spreuk van 't kan verkeeren, en door het Grafschrift, hetgeen Vondel op hem vervaardigde, meer dan door zijne eigene werken bij de nakomelingschap bekend is geworden' (1824; 113). 'Hij bekleedt alleszins een belangrijke rol in onze Letterkundige Geschiedenis, en vervult de gapende kloof tusschen de Spelen van Sinne en de stukken van Hooft' (1824; 120). Dat zijn werk onbeschaafd en plat is erkent De Clercq. 'Doch wil men verstandiger dan de haan van de fabel zijn, en de goudkorrel uit den mesthoop opzoeken, eenige walgelijke en aanstootelijke uitdrukkingen en tooneelen ten goede houden, om daarentegen het genoegen te smaken, den Amsterdammer van het einde der zestiende eeuw, geheel in zijnen handel en wandel te beschouwen, zoo vindt men daartoe de beste gelegenheid in dezen, in vele opzigten, belangrijken bundel (kluchten)' (1824; 113). Voor De Clercq is het marktbezoek van Bredero dus juist een bewijs ervan 'dat hij inderdaad bevatte, wat de plicht van eenen eigenlijk nationalen Blijspeldichter was...' (1824; 120). Een goede eigenschap daarbij is nog dat Bredero's kluchten 'intrigue en geschikte inleiding en ontknooping' (1824; 115) bezitten. De Clercq zoekt de verklaring van deze vooruitgang in het gebruik van Franse en Spaanse voorbeelden, en denkt dat deze ook Bredero 'eenen vorm hebben doen kiezen, welke dien van Shakespeare zoo zeer benadert, dat, indien deze vorm door de verzen van Vondel ware bezield geworden, wij ons zeker zouden kunnen beroemen eenen tweeden Shakespeare te bezitten' (1824; 115).

Verrassender nog dan De Clercqs krachtig pleidooi voor eerherstel is de *Batavian Anthology, or Specimens of the Dutch Poets* van John Bowring en Harry S. van Dijk, die in 1824 verscheen en een merkwaardige plaats in onze litteratuurgeschiedenis inneemt. Deze getuigt van een zelfstandig oordeel dat soms sterk afwijkt van de

traditionele opvattingen in Nederland. Vooral ten aanzien van Bredero is dit opvallend, de waardering voor Bredero's lyriek, die pas omstreeks 1880 in Nederland doordringt, wordt hier duidelijk uitgesproken. De Engelse schrijver, Sir John Bowring, leefde van 1792 tot 1872. Hij was, naar de *Dictionary of national Biography* in 1886 meedeelt, een econoom, politicus en talenkenner. Hij was van 1825 tot 1830 redacteur van de Westminster Review en schreef in de Morning Herald brieven over het Nederlandse financiewezen, waarvoor hij een Gronings eredoctoraat kreeg. Bowring speelde een rol in de Anti-Corn-Law-Ligue, werd in 1854 gouverneur van Honkong en directeur van de Engelse handel in China. Hij was bovendien lid van het Lagerhuis, schreef boeken over de Philippijnen en Siam en verzorgde van verschillende landen poëziebloemlezingen in de trant van de *Batavian Anthology* (1886; 76 e.v.).

In de inleiding stellen de schrijvers vast dat Bredero lange tijd veronachtzaamd is, ook door Jer. de Vries, ‘although generally the most lenient of critics’ (1824; 87). ‘Bredero had not, it is true, the imagination, and energy, and sublimity of Hooft and Vondel, and others of his contemporaries; but he possessed abundant natural feeling, an almost feminine sensibility, and, in most instances, an easy and harmonious flow of versification. Nor, although living in the golden age of Dutch literature, did he ever abandon his originality of thought and expression, and condescend to be the mere imitator of even the most splendid models which his country has produced’ (1824; 87). Pas de tachtigers zouden tot een oordeel over Bredero's poëzie komen dat met dat van Bowring op een lijn is te stellen. Van de verzen waarmee Bredero in deze bloemlezing vertegenwoordigd is komen de meeste dan ook pas veel later in bloemlezingen voor: Nu dobbert myn Liefje op de ree wordt pas gekozen in 1886, Moy Aeltjen is 't soo haest vergheten eveneens, Al ben ick schoon Liefje in 1850 en Al waert dat mijn, de Godt Jupijn in 1893. Ook het aantal bladzijden voor Bredero is in verhouding groot. Bredero krijgt meer bladzijden dan Hooft, Huygens en Camphuysen, alleen bij Vondel en De Decker (!) blijft hij achter.

Nadat drie auteurs zo duidelijk voor hem hebben gepleit - De Clercqs studie wordt bovendien in 1826 herdrukt - is Bredero's plaats in de letterkunde een andere geworden, daar kan ook de bitse uitval van W. Bilderdijk over de ‘gantsch aanstootelijke kluchten van Breero’ (1825; 127) niets aan veranderen. In een overzicht van de

letterkunde dat wetenschappelijke pretenties heeft mag Bredero niet langer zander verantwoording ontbreken.

Dat blijkt duidelijk uit het derde deel dat Van Kampen in 1826 als nalezing op zijn *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen* laat volgen. Kennelijk onder invloed van De Clercq zijn hier enige bladzijden aan Bredero gewijd, die dus de enkele regels uit de editie van 1821 moeten vervangen. Dat het toneelwerk van Bredero in zijn tijd een zekere oorspronkelijkheid bezat geeft Van Kampen toe (1826; 60), zij het à contre-coeur, en daar waar op het oordeel van De Clercq of van Van Cappelle iets valt af te dingen, laat Van Kampen dit niet na. Zo wijst hij er op dat de invloed van de Spanjaarden hem groter lijkt dan die van Shakespeare, dat de eenheid van handeling in de romantische spelen ver te zoeken is, en dat niet alleen door de komische tussenspelen. Toch krijgen deze spelen meer aandacht dan de blijspelen, de kluchten en het Lied-boeck. En tenslotte heeft Van Kampen zich nog beijverd een aantal ruwe maar toch citeerbare uitdrukkingen bijeen te zoeken, met als conclusie: ‘Is het, na zulke staaltjes, te verwonderen, dat Vondel nog zoo menige ruwe plaats heeft?’ (1826; 63).

Eenzelfde verandering is aan te wijzen bij Siegenbeek. In zijn *Proeven van Nederduitsche Dichtkunde* van 1806 werd Bredero niet genoemd, in de niet zo veel uitvoeriger *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* van 1826 wel. Evenmin als Van Kampen heeft Siegenbeek zijn mening herzien: ‘De zoogenaamde treurspelen zijn een misselijk zamenweefsel van ernst en boert, het treurige en vroolijke, onder den naam van Tragicomediën bekend, en doorgaans van eenheid en de vereischte schikking en verbinding der deelen geheel verstoken. Ook de Blij- en Kluchtspelen dragen vele sporen van gebrek aan kieschheid en beschaafden smaak’ (1826; 122). Wel zijn de blijspelen gekenmerkt door geestig realisme en dat kan ook gezegd worden van de boertige liederen, maar Siegenbeek ziet hierin een natuurlijke aanleg die in onkiesheid en ongeleerdheid is blijven steken (1826; 123).

Men kan dus niet zeggen dat Van Kampen en Siegenbeek door de publikaties van anderen tot nieuwe gedachten zijn gebracht, zij werden alleen gedwongen hun mening te zeggen.

Die mening heeft kennelijk gezag bij de schrijvers van kleinere letterkundegeschiedenissen. Daarin geven Siegenbeek, Van Kampen en De Vries de toon aan. Dit blijkt ook uit de inleiding bij de enkele gedichten uit de Nederduytsche Rijmen die zijn opgenomen in de *Keur*

van Nederlandsche Letteren. In Bredero's toneelstukken ‘bespeurt men ... met genoegen de verbazende vordering, welke de beschaving sedert zijn leeftijd gemaakt heeft’ (1828; 48), meent de ongenoemde verzamelaar.

Een samenvatting van het bovenstaande moet doen uitkomen dat de belangstelling en waardering voor Bredero in een halve eeuw zeer zijn toegenomen. De belangstelling kan voor een deel worden geschoven op rekening van de zich uitbreidende geschiedschrijving, maar voor een groter deel is zij toe te schrijven aan twee factoren. De eerste is de interesse die velen (Van Hasselt, Wolff, De Clercq) voor realistische schilderingen gaan tonen uit historische, maar ook uit esthetische zin. De tweede hangt nauw samen met het in Nederland doordringen van de romantiek en uit zich in vergelijkingen met Shakespeare, van wiens werk in 1780 de eerste Nederlandse vertaling verscheen. Naarmate men het klassicisme verwerpt, voelt men zich meer aangetrokken tot het bonte en grillige toneelwerk, dat daaraan voorafging. Juist degene die de ware romantiek het meest van nabij kon ondergaan - een buitenlander - voelde de betekenis van Bredero's lyriek, waarvoor de Nederlanders dan nog geen oog hebben. Alleen al op grond hiervan moet men Bowring recht van spreken toekennen als hij in 1829 opmerkt: ‘Holland is suffering under the visitation of an overflowing mediocrity’ (1829; 120). Over Bredero is Bowring dan minder uitvoerig en geestdriftig: ‘He had genius to invent, and power to describe, but he had not the taste which sets the other qualities of the mind in order, and makes the result interesting and attractive. He was a mind wholly uncultivated. His comedies had great succes, but they would not be tolerated now’ (1829; 32). Het zijn de fatsoensoverwegingen die volledige waardering van Bredero's werk in de weg staan. Ook in de periode 1830-1880 worden deze bezwaren nog niet geheel overwonnen.

Hoofdstuk VII
1830-1880

De onderzoekers die in de vorige periode domineerden blijven tussen 1830 en 1880 maar kort aan het woord. Jer. de Vries verzorgt in 1835 een herdruk van zijn studie uit 1804, maar brengt er geen veranderingen in aan. Van Kampen publiceert in hetzelfde jaar een *Handboek van de Geschiedenis der Letterkunde bij de voornaamste Europische Volken*. Wat hij daarin over Bredero schrijft mag gelden als een samenvatting van het oordeel van zijn generatie over Bredero. Dat oordeel houdt dan in dat het Bredero 'niet aan aanleg, maar slechts aan beschaving en oordeel ontbrak'. 'Sommige zijner stukken hebben (bij veel minder poëzij) wel iets van het romantische van Shakespear', en 'zijne eigenlijke kluchten staan beneden zijne treur- of historiespelen' (1835; 344).

Het werk van Van Cappelle, De Clercq en Bowring kondigde reeds aan dat de aandacht voor Bredero's werk zeer in omvang zou toenemen. Dit proces zet zich tussen 1830 en 1880 krachtig voort. De waardering voor het realistisch toneelwerk wordt steeds groter, nieuwe motieven treden hierbij naar voren, terwijl ook de lyrische poëzie belangstelling wekt.

Van groot belang bij dit alles is dat de litteraire ontwikkeling na 1830 gekenmerkt en voor een groot deel bepaald is door intensieve bestudering van het verleden. Vele schrijvers, in de eerste plaats Potgieter, tonen voor de litteratuur van de zeventiende eeuw een aandacht die ver uitgaat boven gewone 'historische belangstelling'. Voor hen is de gouden eeuw maatstaf en voorbeeld voor eigen tijd en werk.

Bredero is in deze periode nog een poeta minor, en het is daarmee geheel in overeenstemming dat hij in de vertelling *Meerhuyzen,* een historische verbeelding van Aarnout Drost, een bijrol vervult. In deze vertelling, die zich afspeelt in 1601, heeft hij een klein aandeel in de handeling: hij zorgt voor muziek en zegt een lofdichtje op Hooft. Onthullender, ook in verband met de bejegening die Bredero later van talloze schrijvers is ten deel gevallen, is de geringe dunk die Spiegel van hem heeft. Als Bredero tijdens het gesprek gemist wordt

zegt deze van hem: ‘Ligt dwaalt hij reeds weder in achterstraten en tavernen’ (1953; 258).

Maar opvallender en groter is het aandeel dat Bredero heeft geleverd voor de taal van *Meerhuyzen*. Drost heeft zich beijverd in zijn taalgebruik de figuren uit zijn vertelling te eren, een zeer groot aantal woorden en uitdrukkingen is ontleend aan hun werk. En in dit licht bezien moet men Bredero stellig tot de hoofdpersonen rekenen, Drost heeft bijzonder veel aan zijn werk ontleend, het motto bijvoorbeeld aan de Klucht van de Koe.

De belangrijkste vertegenwoordiger van de nationale romantiek is ongetwijfeld E.J. Potgieter. Hoezeer zijn werk doortrokken is van de litteratuur van de gouden eeuw is algemeen bekend. Hooft, Vondel, Huygens en Cats worden telkens opnieuw besproken, verwerkt en geciteerd. Tot Potgieters lijfauteurs behoorde Bredero stellig niet, er zijn betrekkelijk weinig sporen van hem in Potgieters werk te vinden. Maar toch heeft Potgieter hem zeer gewaardeerd en hij heeft zich bij deze waardering laten leiden door een overweging die wel zeer typerend is voor het vaak onlitteraire karakter van de nationale romantiek. ‘Wanneer ik de stukken van Hooft, van Vondel, van Breêro, lees, - ja, van Breêro, al durfde hij bij den naam noemen, wat bij ons met de daad gepleegd wordt, - dan rijst er een geheel bij mij op, een volk waardig, dat tot een nieuw, een verstandig, een zedelijk leven ontwaakte. Uit de kluchten van Hooft, van Breêro, van Huygens treedt het te gemoet ruw en ruig, zoo ge wilt, maar vol van kracht, vol van lust, vol van moed; een volk, dat zich vrij kon vechten, dat werelden kon veroveren!’ (1891-1906; VII; 31).

Evenwel is zijn oordeel zeker ook op litteraire gronden gebaseerd: ‘Nooit werd ons volksleven juister geteekend, aanschouwelijker voorgesteld, meer op de daad betrapt, dan door hen (Hooft en Bredero)’. Potgieter prijst ‘de waarheid, den geest, de naïveteit -, waarom die stukken nu nog verdienen te worden bewonderd. ... Bredero's spelen vloeijen over van schoonheden van dien aard; de Amsterdamsche Hal der Zeventiende Eeuw, b.v. door Kackerlac, in het Moortje, IIde deel Eerste Uitkomen geschilderd, is levendig zonder voorbeeld’ (1891-1906: XIII; 246).

Uitvoeriger is Potgieter echter nergens. Tegenover de talloze met zoveel kennelijke liefde gekozen citaten uit het werk van Hooft, Vondel en Huygens, is slechts een enkele langere aanhaling uit het werk van Bredero te stellen (1891-1906; II; 1), en een uitvoerige karakteristiek, zoals Potgieter enige malen van dezelfden geeft, mist men van Bredero.

Ook in de *Liedekens van Bontekoe* beperkt de rechtstreekse navolging zich tot een enkele zangwijze.

Al komt dus Potgieter de eer toe dat hij het eerst inzicht heeft getoond in het nationale karakter van Bredero's blijspelen, aan de betekenis van het befaamde Gids-artikel van R.C. Bakhuizen van den Brink uit 1843 doet dit weinig af. Dit artikel is een tot een verhandeling uitgegroeide recensie van de editie die Matthijs de Vries van de Warenar verzorgde. De Vries betoogt in een uitvoerige inleiding dat zeventiende-eeuwse blijspelen alleen taalkundige waarde hebben. Coster en Bredero vindt hij soms wel geestig en vernuftig, maar ze zijn toch ‘ruw en plat, onbeschaafd en onbehagelijk’. ‘Daarom hebben zij als comici niet die hoogte bereikt, waartoe zij als tragici zijn gestegen; daarom zijn Teeuwis de Boer en Tiisken van den Schilden met de Polyxena, met de Iphigeneia niet op eene lijn te stellen; daarom staat het Moortje zoo ver beneden de Griane, de Spaansche Brabander zoo veel lager dan Lucelle of Roddrick ende Alphonsus’ (1843; XIX).

In de *Algemeene Konst- en Letterbode* vindt deze mening bijval bij monde van de latere hoofdredacteur J. Tideman, die in een bloemlezing liefdespoëzie van hetzelfde jaar ook geen verzen van Bredero opneemt. Ook Tideman ergert zich aan de ‘grofheden, zoutelooze kwinkslagen en vuile bordeeltaal’ van de blijspelen en tart iedereen die ‘zonder, walging te doorlezen’ (1843; 167). De enige verdienste van Bredero is diens studie der volkstaal en zijn ‘getrouwheid in de voorstelling’, ‘of hij echter als Tragicus niet hoogere aanspraak op bewondering heeft, is eene vraag die een bijzonder onderzoek niet onwaardig zoude zijn’ (1843; 168).

Maar in *De Gids* vindt het blijspel dan een vurig verdediger in Bakhuizen van den Brink, die trouwens al in zijn studie van 1837, *Vondel niet Roskam en Rommelpot,* had doen blijken dat hij Bredero kende en waardeerde. Met een overvloed van voorbeelden bewijst hij hoe de opvattingen over ongepastheid in twee eeuwen zijn veranderd, zodat Bredero in dit opzicht geen verwijt treft. ‘De Heer De Vries begaat de doorgaande fout, latere tijden met de eigenlijke eeuw van het oud-Hollandsche blijspel te vergelijken’ (1843; 557). Daar komt nog bij dat Bredero, zoals ook uit zijn voorwoord bij de Brabander blijkt, zijn blijspelen in het verleden situeert, al is hij daarin niet altijd consequent. Daardoor staan ze vrijwel los van iedere politieke of godsdienstige bedoeling, hun enig doel is schildering en kastijding van algemeen menselijke zeden. Bakhuizen maakt ernst met de motto's

van Bredero, ‘Het kan verkeren’ en ‘Al ziet men de lui, men kent ze niet’, en wijst erop hoe deze zinnen werkelijk de kern van Bredero's spelen aanduiden. Daarom is het kortzichtig Bredero van onkiesheid te beschuldigen, integendeel: ‘ondanks al hetgeen wij toegaven, maar verontschuldigden, vertoont zich in die narratiën, als in de verzamelplaatsen van het voortreffelijkste der oude Blijspelkunst, een begin van kieschheid, welke, met wezenlijk aesthetisch talent, deed vermoeden wat men niet wilde zeggen’ (1843; 567). Het verhaal van Trijn uit de Spaanschen Brabander is daarvan een voorbeeld.

Dat ‘wezenlijk aesthetisch talent’ legt overigens het meeste gewicht in de schaal. ‘De gustibus non est disputandum, maar indien ik mij overtuigen kon, dat de Heer de Vries waarheid had gesproken, dan mistrouwde ik al mijn' aesthetischen zin, en schreef aan deze beschouwing van het oude Blijspel geen enkelen regel meer. Ik kan mijnen Lezers niet anders toeroepen dan: Leest en oordeelt zelve! met de heiligste overtuiging vertrouw ik, dat ieder zal bevinden, dat Coster's Tiisken naast de beide Blijspelen van Bredero niet op ééne lijn kan worden geplaatst; dat Griane, Lucelle, Rodderick hem zullen vervelen en verdrieten, in vergelijking van het Moortje en den Spaanschen Brabander’ (1843; 563). Ook de Bredero door zovelen verweten wijdlopigheid in zijn beschrijvingen ziet Bakhuizen in een ander licht: ‘Bij Bredero zijn ze talrijk, en bij mindere beschaving is hij niet zoo sober en kiesch als Hooft, maar zeker rijker, kwistiger, doller’ (1843; 569). Het is de eerste maal dat Bredero met Hooft vergeleken wordt en in bepaald opzicht zelfs boven hem wordt gesteld.

De studie van Bakhuizen van den Brink is de belangrijkste publikatie die over Bredero geschreven is. Zij heeft de verdienste de vage meningen die hier en daar op schuchtere wijze geuit waren, krachtig en welomlijnd uit te spreken, en ze zo zeer met talrijke argumenten te ondersteunen, dat zij sindsdien als waarheden gelden. Geen studie heeft zo definitief de opvattingen over Bredero in nieuwe banen geleid door de nieuwe gezichtspunten die er in zijn aangewezen, en geen studie is dan ook als zo gezaghebbend erkend. Dat blijkt uit het werk van haast alle latere schrijvers over Bredero, zij citeren Bakhuizen meer dan Ten Brink, die toch als welhaast officiële Bredero-autoriteit mag gelden.

In 1885 merkt de Gidsredacteur J.N. van Hall op: ‘... het blijkt niet dat zij (Bakhuizens bladzijden) een krachtigen stoot hebben gegeven aan de studie en de waardering van het oude blijspel. Men blijft vrij algemeen, op goed geloof, Bredero voor een onhebbelijk dichter houden, en zijn kluchten om hun “zoutelooze kwinkslagen” en

het ploertige en grofzinnelijke dat hen kenmerkt, zonder nader onderzoek, verwerpen' (1885; 374). Stellig is deze mening ten aanzien van de blijspelen overdreven, al constateert Van Hall met recht dat ook de invloed van een voortreffelijk artikel als van Bakhuizen beperkt is. Wel heeft Bakhuizen voor de kleine kring van sterk geïnteresseerde vakmensen nieuw licht op Bredero geworpen en de studie van Bredero bevorderd, maar buiten die kring, die misschien iets ruimer werd, bleef alles gedurende lange tijd bij het oude. Uit de volgende bladzijden moge blijken hoezeer de kleine kring van ingewijden met tal van middelen getracht heeft de publieke opinie te wijzigen. De Bredero-feesten van 1885 hebben uitgewezen met hoe gering resultaat. Pas als de beweging van tachtig met krachtiger dan wetenschappelijke middelen andere opvattingen over kunst en zedelijkheid ingang heeft doen vinden, kan men spreken van een algemene aanvaarding van Bredero.

Bakhuizens artikel heeft dus, ondanks zijn algemeen karakter, alleen het terrein van de wetenschap bestreken. Maar op dat terrein heeft het dan ook nauwkeurig de grenzen afgebakend, waarbinnen het onderzoek tot 1880 besloten blijft. 'Historiesch-aesthetische studie van het Nederlandsche Blijspel der zeventiende eeuw', luidt de ondertitel van Ten Brinks boek over Bredero, en meer dan dat levert de periode nog niet op. Men kan zelfs zeggen: minder, want eigenlijk is alleen het historische deel volledig tot ontplooiing gekomen. Bijna alle historische gegevens die over Bredero bekend zijn, zijn in de negentiende eeuw verzameld. De esthetische waarde van Bredero's werk wordt door vele schrijvers meer aangenomen dan aangetoond, onderzoek naar zijn persoon is er in deze jaren nauwelijks. Pas als de lyriek belangstelling heeft gewekt ontwikkelt dit probleem zich tot een der belangrijkste van de Brederostudie.

De enige die een deel van dit probleem, namelijk de combinatie van ernst en humor, met nadruk en inzicht aan de orde stelt, is de Vlaamse letterkundige F.A. Snellaert. In een tijdschriftartikel over *Het Vlaemsch Tooneel in de XVIIde eeuw* vergelijkt hij Bredero's humor met die van Shakespeare. 'Inderdaed het schynt meer overeenkomstig de menschelyke natuer onze handelingen, die tot de treurigste gevolgen leiden, somtyds met een lachenden zin te beschouwen. Het behoort tot de gaven eener gelukkige bewerktuiging, wanneer men eens hartelyk met het lot spotten kan; en de schampere lach van 't ongeluk - misschien de meest tragische toestand waerin de ziel geraken kan - is niet afgescheiden van diepe blikken in 't menschelyk hart en in de

gang van 't noodlot. Langs dien weg kreeg Engeland zynen Shakespeare, die alle tragische geesten, ten minste der nieuwere samenleving, nog boven het hoofd is. In de Nederlanden voerde Bredero deze wyze van voordragt tot haer hoogste eer' (1845; 321). Ook van de esthetische kwaliteiten geeft Snellaert een betrekkelijk genuanceerd beeld: '..... hy wist de handeling van 't leven zoo natuerlyk voor te stellen, het regt tragische in het alledaegsche te putten, zoo veel hartelyke blygeestigheid, zoo veel luim overal tusschen te werpen, dat wy hem gerustelyk als een uitmuntend licht aen onze letterkundigen hemel voorstellen, en het bejammeren dat niet zyne manier op de Nederlandsche schouwburg staende is gebleven' (1845; 321). De 'vryheid van uitdrukking' acht Snellaert van minder belang, die was 'destyds niet zoo aanstootelyk' (1845; 322). Snellaerts opvattingen hebben ook buiten het tijdschrift *Het Belgisch Museum* bekendheid gekregen. De passages over Bredero zijn ongewijzigd herdrukt in zijn *Kort Begrip der Nederduitsche Letterkunde,* dat in 1849 verscheen en in 1866 een vierde druk beleefde. Een dergelijke uitvoerige analyse van Bredero heeft dus een veel ruimer publiek bestreken dan de opmerking van de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs, die in 1845 de kluchten van Bredero 'ploertig en grofzinnelijk' noemt (1845; 228).

Na 1850 verschijnt er regelmatig werk van Bredero in bloemlezingen. J. van Vloten kiest zes gedichten voor zijn *Nederlandsche Liedeboek* en sluit zich geheel bij Bakhuizen aan in zijn inleiding op *Het Nederlandsch Kluchtspel,* waarin overigens geen werk van de bekende schrijvers is opgenomen. En J.A. Alberdingk Thijm kiest in zijn bloemlezing zeven gedichten en drie fragmenten uit de spelen. Deze en enkele volgende publikaties in bloemlezingen worden hier terloops vermeld, in een afzonderlijk overzicht worden zij uitvoeriger behandeld.

Belangrijker is het boek *De la littérature Néerlandaise* dat Thijm in 1854 doet verschijnen. Met grote nadruk keert hij zich daarin tegen de vele litteratuurgeschiedenissen die er in de negentiende eeuw geschreven zijn. Lof heeft hij alleen voor Snellaert. 'Tous nos autres écrivains d'histoires littéraires néerlandaises, imbus de théories surannées, et arrêtés la plupart sur la voie de la sciènce par des intérêts de parti religieux, social, ou scolastique, nous laissent errer sans guide dans le labyrinthe des noms d'auteurs, qu'ils entourent d'auréoles conventionnelles...' (1854; 9). Thijm geeft er zich rekenschap van hoezeer de waardering voor de verschillende dichters van de gouden eeuw door het doorbreken van nieuwe opvattingen is gewijzigd en

getuigt van zijn grote waardering voor Vondel: ‘Pendant le règne du soi-disant bon goût dans nos belles lettres, durant l'ère académique des études littéraires, sous les professeurs que nous avons caractérisés dans notre chapitre des histoires littéraires, on rangeait les principaux poètes du XVII. siècle dans l'ordre suivant:

Hooft, Cats, Huygens, Vondel
ou bien Cats, Hooft, Vondel, Huygens.

Depuis on a réhabilité les poètes dramatiques Coster et Bredero et le lyrique Starter. Pendant la domination professorale susdite, ce triumvirat avait été jugé indigne de comparaître sur le premier plan de la scène poétique; ils n'étaient pas assez *comme il faut*; ils n'avaient ni le collier de St. Michel, comme Hooft et Huygens, ni la décoration de St. Georges, comme Cats. On aurait éloigné Vondel tout de même; mais le moyen de nier le soleil en plein jour! Pour nous, ce n'est qu'en ôtant le soleil, que nous apercevons ces autres astres qui ne sont cependant pas dépourvus de spiendeur. S'il faut ranger d'après leur talent et leur mérite les poètes de la première moitié du XVII. siècle, les poètes qui ont succédé à Coornhert, Spieghel et Roemer Visscher, nous dresserions la liste à peu près dans l'ordre que voici:

VONDEL,

Huygens, Hooft, Bredero, Cats, de Groot, Heemskerck, Starter, V. Zevecote, De Brune, D. Heins, Hardewijn, Stalpert, Coster, Pers, V. Baerle, Camphuysen, Joncktijs, Westerbaen, Krul, V.d. Venne, c'est á dire que, pourvu qu'on assigne à Vondel la première place entre tous, l'on peut classer les autres poètes dans un ordre quelconque’ (1854; 152).

Dat Bredero hier zo hoog genoteerd staat is zeer opmerkelijk. Thijm stelt zijn kluchten het hoogst, zij vertonen ‘un retour hardi vers la nature et la vérité matérielle’, maar gaan dan ook dikwijls over de schreef (1854; 152).

Van waardering voor Bredero geven ook J.J. van Lennep (1855; 656) en W.J.A. Jonckbloet (1855; 569) in deze jaren blijk. Uitvoeriger is W.J. Hofdijk in zijn boek *Het Nederlandsche Volk in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling*. Hij neemt grote delen uit de kluchten en blijspelen op, prijst de scherpe blik en de humor, de levendigheid en de waarheid van Bredero (1856; 378 e.v.). Tweemaal, in 1873 en 1883, wordt dit werk herdrukt. Nog meer lezers hebben kunnen - en moeten - kennis nemen van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde,* een uit-

voerig schoolboek waarvan in 1857 de eerste, in 1886 de zevende druk verscheen. De kritiek die Hofdijk daar uitoefent is zozeer ontleend aan overwegingen en inzichten die pas in later tijd gelding kregen, dat zij niet de kracht van een verwijt heeft: ‘Brederoô wist uitmuntend een op zichzelf staand karakter tot in de fijnheden te teekenen; maar dat zelfstandig door te voeren tot het einde, het te volgen met de noodwendige uit zich-zelf voortvloeiende afwijkingen, en in de eigenaardige en natuurlijke verwarring en ontwikkeling, die uit de ontmoeting en botsing van de verschillende zelfstandig-gevormde karakters ontstaan moest - daarvan had hij, zoo min als een zijner tijdgenooten, ondanks hunne klassieke voorbeelden, eenig het minst begrip’ (1857; 213). De lof die hier tegenover staat is uitbundig genoeg: ‘zijne grepen in het leven zijn verrukkelijk waar, en ook al wist men het niet van elders, elke bladzijde van zijnen dramatischen arbeid zou tot de overtuiging leiden, dat hij zijne studiën midden onder het volk opdeed, elken persoon in zijne eigenaardigheid bespiedde, en hem dan geestig en vol leven op het tooneel bracht’ (1857; 211). De knikkerscène uit de Spaanschen Brabander is ‘zoo geniaal geschreven, alsof hij daartoe de pen uit de hand van Shakspere wech genomen had’ (1857; 213), en onder de lyrische gedichten zijn er, die ‘Hooft naar de kroon steken’ (1857; 216). Het al vaak geciteerde gedicht 't Sonnetje dient om dit aan te tonen.

Dat de waardering van Bredero gestadig aan gestegen is bewijzen al deze publikaties overduidelijk. Zij stimuleren bovendien het zuiver wetenschappelijk onderzoek: Het eerste blijk hiervan is de prijsvraag die de Groningsche Fakulteit der Bespiegelende Wijsbegeerte en Fraaie Letteren op instigatie van Jonckbloet in 1856 uitschrijft. Verlangd wordt daarbij een esthetische kritiek van Bredero's dramatische arbeid. Het bekroonde antwoord van J. ten Brink, dat in 1859 wordt uitgegeven, is de eerste wetenschappelijke studie van formaat die aan Bredero is gewijd. Het tweede blijk is het *Woordenboek op de Gedichten van G. Az. Bredero,* dat A.C. Oudemans in 1857 doet verschijnen. En het derde is de uitgave van het Moortje, in 1859 door dezelfde onderzoeker verzorgd, de eerste editie van een werk van Bredero sedert 1729!

Het werk van Ten Brink dient zich aan als een ‘Historiesch-aesthetische studie van het Nederlandsche Blijspel der zeventiende eeuw’ en is in die vorm dus niet een rechtstreekse beantwoording van de Groningse prijsvraag. Het historische deel van deze studie is verreweg het omvangrijkste en hetgeen Ten Brink op dit gebied op

zo jeugdige leeftijd (hij werd in 1834 geboren) heeft bijeengebracht, verdient bewondering. De vele verspreide gegevens die hij heeft verzameld geven een zeer gedetailleerd beeld van het leven en de tijd van Bredero. Even uitvoerig is Ten Brink ingegaan op de vraag aan welke bronnen Bredero zijn werk heeft ontleend, welke opvattingen in de verschillende voorredenen en andere geschriften naar voren komen. In dit alles is Ten Brink als een pionier opgetreden, zijn boek bevat een schat van gegevens. Natuurlijk is veel van dit materiaal in de loop van verder historisch onderzoek achterhaald door andere opvattingen en feiten. Vooral het probleem waarop zovele onderzoekers hun krachten beproefd hebben, de chronologie van de gedichten, verleidt Ten Brink tot weinig steekhoudende theorieën. Maar dit verkleint de verdiensten van zijn omvangrijk werk eigenlijk niet.

Het kan niet tot het onderwerp van deze studie behoren uitvoerig verslag uit te brengen over het voortschrijden van de Bredero-filologie in engere zin. Alle vorderingen die in dit opzicht in de negentiendeeeuw gemaakt zijn kunnen hier alleen worden vermeld wanneer zij de persoon en het werk van Bredero in een ander licht stellen en dus rechtstreeks van invloed zijn op de waardering van Bredero. In het boek van Ten Brink zijn deze ‘technische’ aspecten talrijk, maar vernieuwing betekenen zij niet.

Ten Brinks waardering richt zich eigenlijk alleen op de blijspeldichter: ‘Wel scheen hij in den beginne eene bijzondere belangstelling in de toen reeds uitgebloeide Amadissproken te zullen stellen, maar weldra keerde hij voor goed tot het leven terug; tot het leven, 't welk hij zelf leefde, en dat in tallooze bonte nuancen in zijne neringrijke vaderstad geleefd werd, om de zwakke, belachlijke zijde er van met zulk een fijn opmerkend kunstenaars oog en zoo uitstekende komische virtuoziteit aan te grijpen, dat wij, bij al het onvolledige, 't welk den arbeid des vroeg ontslapen, onvolkomen ontwikkelden jongelings noodzakelijk moest ontcieren, toch met warmte onze overtuiging uitspreken, dat wij in het nationale Blijspel zijne wedergâ nog niet ontdekt hebben.

Juist deze natuurstudie, deze frischheid van koloriet, deze uitstekende komische kracht, verheffen Gerbrand Adriaensen Brederoô boven 't bekrompen klassicisme van zoo menig zijner met lof overladene tijd-genooten, en adelen hem in de geschiedenis onzer letterkunde, - mocht hij hen ook al niet in alles op zij streven, - tot den geestverwant van de edelste en geniaalste priesters der Germaansch-Protestantsche kunst’ (1859; 16).

Bij het betoog van Bakhuizen van den Brink sluit Ten Brink zich

geheel aan, uiteraard is hij uitvoeriger in het typeren van de verschillende spelen. Zijn hoogste lof geldt daarbij de Spaanschen Brabander: ‘Want voor het eerst en het laatst doet zich hier eene betrekkelijke Harmonie tusschen Stoffe en Vorm voor’ (1859; 452). Het uitbundigst is Ten Brink als hij in dat stuk een aantal scènes bespreekt waarin de bijfiguren optreden, Floris Harmensz, de knikkerende straatjongens en de spinsters. Deze gedeelten treffen hem ‘door een zuiverheid van omtrek, en een meesterschap van kleur, die - schoon er slechts aan betrekkelijke vergelijking mag gedacht worden - hier aan de schijnbaar woeste haveloosheid van Rembrandts penceel, gints aan de hoekige lijnen zijner etsen herinneren; hier eene karakteristieke bladzijde van Dickens, of een opmerkelijk hoofdstuk van Le Sage in 't geheugen terug roepen, gints aan eene meesterlijke dialoog van Aristofanes of aan een treffend tooneel van Shakspere doen mijmeren’ (1859; 483).

De gebreken van Ten Brinks boek en tevens van de vele andere beschouwingen die hij aan Bredero wijdde, schuilen in zijn gebrek aan psychologisch inzicht.

Dit tekort aan inzicht blijkt het pijnlijkst in de schets van de ontwikkeling van Bredero's persoonlijkheid. Daarvoor diende natuurlijk de lyriek als wegwijzer en het is niet te veel gezegd als men beweert dat Ten Brink geen gevoel voor poëzie bezat. Klakkeloos is al dadelijk de opmerking dat Bredero's werk ‘geen enkelen regel (bevat), welke het eigenaardig kachet van zuivere taal en vloeiende beweging zou behoeven ontzegd te worden’ (1859; 75). Weinig overtuigend is dan ook de bewering dat zijn poëzie bij die van Starter ten achter staat (1859; 265). Maar wonderlijk wordt het eerst als Ten Brink een poging doet om de tegenstelling te verklaren tussen de boertige, amoureuze en aandachtige gedichten. In ongenuanceerde vorm komt hier al het beeld naar voren dat zovele liefhebbers van later tijd heeft bekoord, als Ten Brink spreekt van de dichter, ‘die met een vrolijken lach op de lippen door 't schrijnend leed eener driewerf versmade liefde heimelijk werd ondermijnd, die, levendig en spotziek van natuur, bij den schuimenden beker vergetelheid voor de rouw zijns harten zocht en dien zwaren beker plotseling met een bitteren kreet van zich stiet, toen de loodzware greep des Doods zijn vingeren omklemd had’ (1859; 530). Zijn eigen verklaring ten spijt tracht Ten Brink echter op allerlei wijzen argwaan te wekken tegen de bekeringspoëzie. Hij spreekt dan van ziekte, die mede oorzaak van dat berouw was, legt er de nadruk op dat Bredero een ‘vluchtig, veranderziek kunstenaarshart bezat’

(1859; 108), een ‘bewegelijk, ontfankelijk temperament’, zodat een ‘ernstige, allesbeheerschende liefde geen post (kon) vatten in zijn gemoed’ (1859; 107). ‘Grilligheid’ is dan het woord waarmee Ten Brink zich uit de moeilijkheden redt. ‘En wat kan de keuze zijner welgeliefde en nog altijd welbekende lijfspreuk: “'t Kan verkeeren” beter verklaren, dan juist dat vluchtige, veranderzieke kunstenaarshart, 't welk een oogenblik geboeid, alras naar volmaakter verwerkelijking van een geliefkoosd ideaal uitziet, een oogenblik teleurgesteld, met nieuwe hope de toekomst te gemoet gaat’ (1859; 108).

Op enkele plaatsen, onder andere bij de beschrijving van Bredero's liefde voor Tesselscha (1859; 52 e.v.), gaat het relaas van Ten Brink over in een historische novelle, een techniek die ook door Drost, Potgieter, Bakhuizen en Thijm is beoefend. Na deze fragmentarische pogingen heeft Ten Brink zich ook aan complete novellen gewaagd, waarin Bredero de hoofdrol speelt. Het artistieke vermogen om in deze richting resultaat te boeken bezat Ten Brink stellig niet, maar het is tekenend dat hij poogde te suggereren wat hij niet kon bewijzen.

In 1857 verschijnt van A.C. Oudemans een *Woordenboek op de Gedichten van G.Az. Bredero*. In afwachting van de resultaten van de Groningse prijsvraag geeft de schrijver geen behandeling van het werk van Bredero, zodat zijn boek, evenals de *Nalezing* van H. Frijlink van 1865, alleen taalkundige betekenis heeft. Maar in 1859, als het werk van Ten Brink al verschenen is, zet Oudemans zich tot deze taak, ter inleiding op zijn uitgave van het Moortje. Het blijft een nogal oppervlakkige schets, waarbij de lyriek alleen dienst doet ter verklaring. Oudemans noemt Bredero ‘als jongeling ingetogen en strevende naar het goede’ (1859; VIII), ‘stil, bedaard en werkzaam’, hoogstens ‘somtijds wel eens wat al te dartel, te lichtzinnig en te onbedacht’ (1859; X). Hij waardeert Bredero als ‘krachtige hervormer van het drama, en vooral als toongever van het losse en ongedwongene in de taal zijner blijspelen...’ (1859; XXIII), al is hij niet blind voor enkele gebreken daarin, die hij overigens niet verder aanduidt.

Ook Van Vloten laat zich leiden door de studie van Ten Brink in zijn *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letteren,* een zeer omvangrijk schoolboek. Hij acht het nodig daarin uitvoerig te polemiseren met Van Kampen en De Vries en verdedigt de stellingen van Bakhuizen, alsof zij in het geheel geen ingang hebben gevonden. Oorspronkelijker, maar dan ook geheel misplaatst, lijkt de opmerking: ‘Niet als blijspeldichter alleen, ook als liederdichter is Bredero on-

sterfelijk, en daarin althans minder dan in 't eerste miskend' (1865; 221). Over de liederen heet het: 'Hij blijkt er even toegankelijk voor de dolste boerenkermispret en den dartelsten minnezang als voor de hartelijke ontboezemingen van een bewogen gemoed; en den gevoelvolle uitingen van een ernstig gestemden geest' (1865; 221). Waar Ten Brink in deze combinatie althans een tegenstelling erkende, die hij trachtte te verklaren, stelt Van Vloten lukraak vast dat die tegenstelling er is. Het merkwaardigste van dit boek is overigens wel dat Bredero zes bladzijden krijgt toegewezen, één meer dan Vondel en vier meer dan Hooft!

In 1867 formuleert Ten Brink zijn mening korter in een schoolboek. Nieuwe gezichtspunten komen daarbij niet naar voren, weer valt de nadruk op 'opgewonden luchthartigheid en grillige veranderlijkheid' (1867; 311).

Honderdenveertig jaar na de laatste uitgave verschijnt in 1869 weer de Spaanschen Brabander, verzorgd in ingeleid door Eelco Verwijs, die in 1868 mederedacteur van het Woordenboek was geworden. Voor zijn inleiding heeft deze meer stof gevonden bij Bakhuizen dan bij Ten Brink, andermaal wordt de kwestie van de aanstotelijkheid besproken en wordt Bredero met de schilders van zijn tijd vergeleken. Verwijs legt er de nadruk op hoe typisch Amsterdams het werk van Bredero is, vooral de Spaanschen Brabander. Ook hij heeft oog voor de gebreken in het stuk, maar merkt op: 'Hoezeer deze te groote weelderigheid van Bredero's vernuft een gebrek is, zouden wij toch ongaarne die schetsen uit het volksleven missen, die alle even zoo vele meesterstukjes zijner pen zijn. Hooft's Warenar, hoezeer ook daarin een enkele zedengisping voorkomt, die tot het stuk slechts los in betrekking staat, doch vooral Huygens' Trijntje Cornelis, staan als kunstgeheel hooger, - en toch dat bonte leven in Bredero's stukken boeit ons en trekt ons aan. Een achtergrond van stomme personen, voor Bredero ware zoo iets ondenkbaar geweest, - die bijkomende personen moesten leven, leven niet minder dan zijne helden; zij vullen het tafereel aan, zij schilderen den tijd in levende kleuren; zij vormen als het ware het koor der Ouden. En welk eene levendigheid zetten zij aan het tooneel bij, welk vroolijk licht, welk een warmen gloed verspreiden zij over het geheel!' (1869; XX).

In 1871 verschijnt, bij een andere uitgever dan in 1859, een titel-uitgaaf van Ten Brinks biografie, voorzien van een register, maar ongewijzigd. Toch heeft Ten Brink zich in die tijd blijkbaar weer

met Bredero bezig gehouden, want eveneens in 1871 verschijnt in een novellenbundeltje van gewezen Utrechtse studenten zijn ‘kunsthistorische’ novelle *De eerste liefde van Gerbrand Adriaensen Brederoo*. In zijn biografie wezen reeds enkele bladzijden op deze neiging van Ten Brink om de verbeelding te laten voltooien wat de wetenschap, niet bereiken kon: een beeld van de persoonlijkheid van Bredero. Twee maal, in 1885 en in 1893, heeft Ten Brink zijn novelle herschreven en in overeenstemming gebracht met de gegevens die de wetenschap over Bredero had verzameld, zij mag daarom werkelijk als een complement op zijn wetenschappelijk werk worden beschouwd. Bovendien ontleent een historische novelle een extra belang aan het feit dat er door meer mensen van wordt kennis genomen dan van een studie, zij het dan ook dat deze ruimere kring minder belang stelt in het onderwerp.

Evenmin als in zijn studie is het Ten Brink gelukt hier een aanvaardbare karakterschets van Bredero te ontwerpen. De novelle van 1871 speelt in 1610. Dat Bredero, die zoals Ten Brink opmerkt (1871; 24) van de ene liefde in de andere viel, pas op zijn vijfentwintigste jaar aan zijn eerste liefde toe zou zijn, is niet waarschijnlijk. Maar ook de intrige om dit liefdesgeval is weinig gelukkig, de wijze waarop Ten Brink ‘de opbruising van alle dollen levenslust’ (1871; 51) afbeeldt is al zeer kinderlijk. De ‘natuurlijke aanleg tot wispelturigheid’, het gebrek aan ‘zelfstandigheid (en) zelfachting’ (1871; 51), die hij in het karakter van zijn held waarneemt, wijzen er bovendien op, hoe weinig achting Ten Brink voor Bredero voelde. Onwezenlijk blijft zijn inzicht in de lyriek, die hij enkel ‘snaaksch en geestig’ noemt (1871; 21). Ook in een *Bloemlezing uit Nederlandsche Dichters* van 1876 toont Ten Brink geen begrip voor de poëzie van Bredero; alleen de uitdaging aan de Haarlemsche drooghe harten neemt hij op, waarmee hij aan Bredero evenveel plaats toekent als aan Van Baerle, Westerbaen, Vos en dergelijke dichters.

Een belangrijke beschouwing over het werk van Bredero die veel invloed heeft uitgeoefend, ook omdat zij tot 1889 viermaal gedrukt is, levert de hoogleraar Jonckbloet in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Ten aanzien van het toneelwerk bevat de passage over Bredero niet veel nieuws, Jonckbloet is van oordeel dat zijn kracht vooral lag in de ‘meer huiselijke, Hollandsche sfeer van 't komische drama’ (1872; 113). In het latere werk waardeert hij ‘eene vis comica, waarin hij door niemand onder zijne landgenooten

is geëvenaard. Niet minder treffend en onovertroffen is zijne plasticiteit. Die eigenschappen, in verband met zijn studie van het leven, stelden hem in staat personen ten tooneele te brengen, die door teekening en koloriet al de aantrekkelijkheid van het leven hebben. Wat hij met zijn tooverstaf aanraakt krijgt voor ons een werkelijk bestaan' (1872; 163). Maar het ontbrak Bredero 'aan gekuischten smaak om de weelderigheid van zijn talent ten behoeve der eenheid en den dramatischen gang van het kunstproduct te besnoeyen' (1872; 148).

Belangrijker is hetgeen Jonckbloet opmerkt over de 'liedjes', hij is de eerste schrijver die daar anders dan terloops over spreekt. Dat doet hij pas in de tweede druk, die in 1873 verschijnt. 'Het eerste gedeelte bevat onder de boertige liedjes een tal van schetsjes en schilderijtjes, zoo vroolijk, levendig en natuurlijk gedacht als fijn getoetst. Hier komt het plastisch talent van den dichter, dat hem later beroemd zou maken, reeds duidelijk uit in sommige tooneeltjes, die wedijveren met de meesterstukken van Adr. Brouwer of Jan Steen.

Het tweede deel, Bron der Minnen getiteld, bevat minneliederen, aan zijn eigen hart ontweld, en die juist daarom uitmunten door innigheid. Ze hebben niet dat opgesmukte, gemaniëreerde, dat Hooft niet zelden kenmerkt, en verraden waarschijnlijk meer waar gevoel dan de stukjes van den Drost!...

De Aendachtige Liedekens, die den bundel besluiten, zijn over het algemeen noch heel aantrekkelijk, noch heel dichterlijk, maar hoogst belangrijk als spiegel van zijn droef gemoed. Toch worden er ook daaronder gedichten gevonden, die door eenvoud en natuurlijkheid, ook wel door echt pathos, eene snaar in ons binnenste doen meetrillen. Men herinnere zich slechts het naïeve Kerstlied, of die natuurlijke kreet eener bange ziel, die hij een Gheestig Liedt noemde. Een enkele maal (bij 't Sonnetje) stoot men zelfs op een juweel van het eerste water' (1873; 442).

Ook Jonckbloet gebruikt de lyrische gedichten om zich een mening te vormen over de levensloop van Bredero. 'Hij trok zich dat (liefdesleed) sterk aan, en het verdriet schijnt hij in den zwijmel van het mingenot te hebben willen verstikken. Hij kwam daarvan evenwel spoedig terug, maar eene ziekelijke melancholie had hem bevangen, die hem alle genot als zondig schuwen, den dood als eene begeerlijke uitkomst verlangen deed en hem eindelijk ook ten grave sleepte' (1872; 102).

Vergeleken met Ten Brinks mening is deze theorie in zoverre beter dat zij Bredero tenminste au serieux neemt, maar van meer belang is

toch dat Jonckbloet de lyriek ook als poëzie geschat heeft, en dat op een wijze die herinneringen aan Bowring oproept.

Toch is ook in deze tijd het oude standpunt nog niet geheel verlaten. Bredero schreef verzen die ‘met alle maat spotten, ... zoo als ieder eerstbeginnende, die zich om geene verskunst bekreunt, ze ten allen tijde kan maken’. Van zijn stukken heet het dat ze ‘de ware poëzij in het aangezicht slaan’ (1874; 831). Dit is de mening van W.G. Brill, sedert 1859 heegleraar in het Nederlands te Utrecht, in zijn voortzetting. van de *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands* van J.P. Arend.

In deze jaren is ook de grote vooruitgang opvallend in het onderzoek naar Bredero's werk en levensomstandigheden, J. de Witte van Citters schrijft in 1872 in *De Nederlandsche Spectator Over de bronnen van Bredero's kluchten* en haalt daarvan in het Latijn de oorspronkelijke tekst van de molenaarsgeschiedenis aan, waaraan hij de veelzeggende opmerking verbindt: ‘Den lezers die het verstaan, wordt verzocht het niet te vertalen voor hen die het niet verstaan’ (1872; 332). Alberdingk Thijm deelt in hetzelfde blad mee dat Bredero's vader schoenmaker was (1873; 60). A.C. Loffelt, toneelcriticus bij Het Vaderland, probeert in *De Nederlandsche Spectator* Bredero's liefdesavonturen te achterhalen en oppert daarbij dat Bredero in de Spaanschen Brabander zijn medeminnaar en medelitterator Theodoor Rodenburg heeft willen treffen (1873; 197). D.C. Meyer Jr. weerlegt deze mening in hetzelfde blad (1885; 101). J. ter Gouw doet in 1880 een poging om de woning van Bredero te situeren, eerst verschijnt deze studie in *De Amsterdamsche Courant,* later in brochurevorm. J.A. Worp zet de serie voort met een artikel in *Het Tooneel,* waarin hij de Spaanschen Brabander met Mendoza's *Lazarillo de Tormes* vergelijkt (1883; 2). J.H.W. Unger verzorgt in 1884 een uitvoerige *Bibliographie,* C.H. den Hertog schrijft een Gidsartikel over *De bronnen van Breeroo's romantische Spelen* (1885; 500). In het Bre*deroo-album,* dat in 1885 verschijnt, komt J.A. Worp op deze kwestie terug (1885; 67), Ch. M. Dozy verschaft daarin ook eenig licht over Bredero's laatste liefde (1885; 27) en ook over Bredero's ouderhuis en over Rodenburg staan in dit nummer bijdragen, van N. De Roever (1885; 78) en J.H.W. Unger (1885; 90). G. Kalff tenslotte, schrijft in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* over *Breero en Hans Sachs* (1886; 304).

Al deze artikelen dragen ertoe bij dat het inzicht in Bredero's leven en werk verdiept wordt, zij zijn bewijzen van een gescherpte aandacht

voor Bredero, maar zij tonen geen of slechts een ongenuanceerd merk van waardering. Een uitzondering kan gemaakt worden voor de veronderstelde identificatie van Jerolimo met Rodenburg, deze toont aan dat men in Bredero's spelen niet louter objectieve hekeling of spot wilde zien, maar tevens subjectieve uiting van een belangwekkende persoonlijkheid.

Als een persoonlijkheid met wie hij zich soms kostelijk amuseert spreekt Multatuli over Bredero. Hij is, in een brief van 1875 aan P.A. Tiele, van mening, ‘dat er onder Bredero's liedekens zeer aardige zyn, en zoetvloeiende’ (1912; 42). De ongezouten manier, waarop Bredero over zaken schrijft die men meestal bewimpelt, verbaast hem. ‘Een “ondeugendheidje” in onze dagen heeft enkel recht van bestaan dóór 't verbod. Dewyl nu in B's tyd dat verbod niet scheen te verhinderen zulke dingen aanteroeren, vat ik niet wat er te lachen viel by kluchten van dien aard’ (1912; 43). ‘Allerkomiekst’ (1912; 42) vindt Multatuli een jaar later de manier waarop Bredero, met een beroep op ‘Goddelijcke Wijsheydt (die) alle saacken ten besten toeschict’, de ‘seer godtvruchtighe vriendelijcke ende deuchtrijcke jonghe Weduwe N.N.’ tracht over te halen om haar ‘desen avont te neghen uren wat te mogen komen verselschappen’. In een noot in zijn Ideeën brengt hij deze kwestie te pas en vertelt vrij uitvoerig ‘hoe de schalk z'n vriendinnetje in haar zwak weet te tasten, en gebruik te maken van... de predestinatie om 't beoogd “eerbaer” avondje machtig te worden’ (1952; 715, 716).

Minder met Bredero ingenomen is de vormelijker C. Busken Huet. Hij beschouwt Otje Dickmuyl in de Spaanschen Brabander als een portret van Bredero en baseert daarop een ongunstig oordeel over Bredero's maatschappelijke positie: ‘Frans Hals, Adriaan Brouwer, Adriaan van Ostade, Jan Steen, bewogen zich, evenals Bredero en de zijnen, aan den zelfkant der zamenleving’ (1882; 530). Dat zij daar geen inspiratie opdeden voor verheven onderwerpen laat zich denken: ‘De letteren gaan buiten haar boekje wanneer zij beproeven in gemeene taal gemeene onderwerpen te behandelen, en zij niettemin geestig willen blijven’ (1884; 503). Lucelle is bijvoorbeeld ‘een tooneelstuk met bordeelgevoelens’ (1884; 270).

Maar deze bedenkingen weerhouden Huet er niet van Bredero grote verdiensten als toneelschrijver toe te kennen (1881-1888; I; 5l). Hooft stelt hij hoger (1881-1888; XVIII; 26), maar ‘Bredero bezit de gaaf elk persoon dien hij ten tooneele voert te laten spreken naar zijn

bijzonder karakter, uit de aandrift zijner bijzondere hartstogten' (1882; 529).

Veel uitbundiger in zijn lof is Ferd. von Hellwald in zijn *Geschichte des Holländischen Theaters*. Van fatsoensbezwaren is in dit werk geen sprake, wel van 'Talent zur Posse' (1874; 12). De Klucht van de Koe is van deze 'echt nalionale Richtung' een prachtig voorbeeld: 'jede Scene dieses Kunstwerks hätte Jan Steen den Stoff zu einem seiner durch und durch holländischen Genrebielder liefern können' (1874; 12). Het Moortje is minder geslaagd, het is door de ongelukkige combinatie van oud en nieuw 'ein anachronistisches Drama' (1874; 12). Maar de Spaanschen Brabander is een meestenwerk: 'Das niederländisches Lustspiel stieg mit diesem Stück auf eine vielversprechende Höhe' (1874; 19). Ook bewonderend maar minder persoonlijk, doorspekt met talloze citaten van andere historici, is zijn oordeel in de *Geschichte der Niederländischen Litteratur* van 1887, geschreven in samenwerking met Lina Schneider, die veel uit het Nederlands vertaalde, ook de *Geschiedenis* van Jonckbloet.

De herleving van de waardering van Bredero, die inzet in 1780 bij Van Hasselt en Elizabeth Wolff, leidt in de periode 1830-1880 tot een geheel andere positie van Bredero temidden van de andere schrijvers uit de gouden eeuw. Ten aanzien van de tragikomedies is er sedert 1780 weinig verandering, ten aanzien van de lyriek meer, maar als blijspeldichter wordt Bredero in 1880 tot de allergrootsten gerekend. Alleen aan de 'nationale romantiek', de intense aandacht en bewondering voor de grote figuren uit de gouden eeuw, kan men deze verschuiving evenwel niet toeschrijven. In het algemeen gesproken zijn Vondel, Hooft en Huygens ook meer dan Bredero de helden van deze nationale romantiek. Het is de aandacht voor speciale facetten uit het verleden, waarvan Bredero profiteert. Deze bepaalde facetten zijn de levenslust en de ongeremde kracht, die minder in het oog springen bij Hooft of Vondel of zelfs Huygens dan bij Bredero, 'wiens tafereelen', zegt Potgieter al in 1836, 'het mij duidelijk maken, hoe het uitschot onzer bevolking werelden heeft kunnen veroveren, een geslacht dat aan te veel levenskracht leed; jammer dat wij het aan te weinig doen' (1891-1906; IV; 213). Pas als men Bredero's realisme op deze wijze weet te waarderen groeit ook het inzicht dat hij het eigenlijk zo bont niet maakte en dat zijn realisme esthetische kwaliteiten bezat.

Maar dit inzicht is in 1880 nog maar het bezit van enkelen, en als dezen in hun geestdrift Bredero aan een ruimer publiek gaan presen-

teren blijkt de waarheid van wat Loffelt in 1874 schreef: ‘De Nederlandsche natie bestaat niet uit geschiedvorschers en antiquaren, die zich in lang vervlogen tijden weten terug te denken, en voor wie geschriften als de bedoelde het verleden doen herleven. Kennis en sympathie zien in die vruchten van 't verleden meer, dan in de woorden zelf besloten ligt. De beschaafde, doch niet bepaald geleerde lezer beschouwt ze met een geheel ander oog, en zoekt bevrediging van gevoel en verstand, iets dat de lektuur van Bredero slechts nu en dan... schenkt’ (1874; 127).

Een bijzonderheid die voor 1830 herhaaldelijk vermeld wordt, meer met afschuw dan met instemming, is de gewoonte van Bredero om onder het gewone volk zijn kennis van zijn gedrag en spreken te vergroten. Omstreeks 1880 is een andere bijzonderheid kenmerkender geworden voor Bredero: die van zijn liefdesleed, dat uitspattingen, berouw en zijn vroege dood ten gevolge had. De onderzoekers beijveren zich om de samenhang tussen deze feiten aan te tonen en verdiepen zich daartoe steeds meer in de persoon van Bredero. Zij weten dat zijn lyriek, waarvan enkele gedichten al eerder de aandacht hadden getrokken, de antwoorden op veel vragen zal bevatten, en wenden zich dus daartoe. Een enkeling betoont zich gevoelig voor de bijzondere kwaliteiten van Bredero's lyrische poëzie. Maar aan een romantische visie op Bredero, zoals een buitenlander al in 1824 wist te geven, komt de Nederlandse romantiek niet toe. Ondanks zijn herhaalde inspanningen kan een man als Ten Brink met Bredero's lyriek niet overweg. Pas na het optreden der tachtigers breekt, ten minste ten aanzien van Bredero, de volwaardige romantiek in Nederland door.

Hoofdstuk VIII
1880-1930

Bredero geldt in 1880 als Nederlands grootste blijspeldichter. In 1930 is dat ook het geval, maar het begrip blijspel heeft dan nauwelijks meer zijn eigenlijke betekenis, want het zijn dan vooral de tragische elementen in Bredero's toneelwerk die de aandacht trekken. Bovendien vindt er in de jaren 1880-1930 een duidelijke verschuiving plaats ten aanzien van de waardering van Bredero's lyriek. Velen stellen deze in 1930 even hoog als zijn dramatisch werk, of hoger.

Naarmate men zich vollediger weet te bevrijden van de zware druk die het klassicisme meer dan een eeuw op de Nederlandsche litteratuur heeft uitgeoefend, groeit het begrip voor de zeer menselijke persoonlijkheid die achter Bredero's ongedisciplineerde schrijftrant valt waar te nemen. Herhaaldelijk wordt zijn werk dan ook tegenover dat van Hooft gesteld, meestal om er de frisse oprechtheid van aan te tonen. ‘Zijne minne-klaagliederen waren niet zooals die van Hooft uitvloeisels van het verstand, maar tolken van zijn hart geweest’, schrijft P. Fockens in een schoolboekje in het begin van de periode 1880-1930 (1881; 91). En een halve eeuw later schrijft J.A.N. Knuttel: ‘Er is voor Hooft geen noodlottiger vergelijking dan die met Bredero: hij wordt er kil door. Daarentegen gaat men van Bredero eerst door hem naast Hooft te leggen beseffen, welk een geweldig dichter hij was’ (1929; XXIV).

Tegen dit soort vergelijkingen hoort men aanvankelijk krachtig verzet, Van Hall spreekt dan in *De Gids* van ‘majesteitsschennis aan den Muider Drost gepleegd’ (1885; 379), maar later is dit verzet er maar zelden, en dan bovendien in een zeer gematigde vorm: ‘...waar het gaat om de lyriek, om de sterke, onmiddellijke gevoelsuiting en gevoelswerking, om wat Shelley noemde de “unpremeditated art” is Bredero ook werkelijk buiten kijf de meerdere’, erkent K.H. de Raaf in een aanval op zo'n vergelijking, gemaakt door Prinsen in een biografie van Hooft (1923; 702). ‘Hij was een geniale, goeie kerel. Ik geloof het zeker. Maar een meer gave, meer nobele natuur?’ (1923; 400).

De eerste afzonderlijke studie over Bredero's Lied-boeck verschijnt

in 1881, in de *Studiën en Schetsen* van de Utrechtse hoogleraar H.E. Moltzer.

Twee eigenschappen prijst Moltzer in Bredero's gedichten bovenal: natuurlijkheid en aanschouwelijkheid. De eerste eigenschap is vooral in de amoureuze poëzie aanwezig: ‘Wel verre dan ook van naar de lamp te rieken zijn ze frisch en fleurig; geen modelletjes van minnedicht, overdacht en bestudeerd; geen proefstukjes van verliefden stijl, die ja wel bewondering afdwingen voor de hand, die ze vervaardigde, maar alle gloed en warmte missen... Ze zijn bijzonder hartelijk, en, als ik zoo zeggen mag, recht op de geliefde af, ... Brederoo's klacht is bepaald roerend, we voelen iets van 's dichters minnepijn en dobberen met hem tusschen vrees en hoop’ (1881; 138).

De aanschouwelijkheid komt vooral in de boertige liederen tot uiting. ‘Hij bezit het geheim der kunst om personen te schilderen, die door teekening en kleuring al de aantrekkelijkheid van het leven hebben. Wat hij met zijn tooverstaf aanraakt, krijgt voor ons een werkelijk bestaan, wij hebben het voor ons en zien en hooren het. ... In sommige tooneeltjes, die wedijveren met de meesterstukken van Adr. Brouwer en Jan Steen, komt het plastisch talent van Brederoo duidelijk uit’ (1881; 145).

Over de aandachtige poëzie luidt het oordeel minder gunstig: ‘Wat zich als stichtelijk aan komt melden, sticht ons maar zelden: het is de vraag, of de “aendachtighe” liederen van Bredero - daargelaten in hoever ze bouwstof aanbrengen voor de beschrijving van het gemoedsleven des dichters - als zoodanig nog de aandacht verdienen’ (1881; 110). Toch heeft Moltzer waardering voor de eenvoud en natuurlijkheid van deze verzen. Hij vindt er bovendien blijken in van vroomheid en zedigheid - ook de amoureuze en boertige gedichten verdedigt Moltzer tegen de beschuldiging van onzedelijkheid - en ook het bewijs, dat hij alle dingen onderzocht en bij slot van rekening het goede behouden heeft en staande is gebleven’ (1881; 106).

Ook buiten de kringen van wetenschap en onderwijs krijgt Bredero enige aandacht. De dichter C. Honigh stelt in 1882 een bloemlezing samen: *Onverwelkte Bloemen, een Krans der Schoonste Liederen uit Vroeger Tijd*. Uit vorm en opzet blijkt dat deze bundel niet voor school of studie bestemd is, maar voor de poëzieliefhebbers onder het gewone publiek. In deze bundel, waarin de verzen in verschillende rubrieken zijn ondergebracht, is een gedicht van Bredero te vinden in de afdeling Zangen der Liefde (nl. Ick sieje wel), Stemmen der Natuur ('t Sonnetje) en Gewijde Liederen (Wie boven al zijn God bemindt).

In verhouding tot andere dichters is dit aantal niet groot, Coornhert, Broekhuizen en Bellamy zijn bijvoorbeeld met meer gedichten vertegenwoordigd.

In 1884 verschijnt een ongewijzigde herdruk van Oudemans' editie van het Moortje en ook de eerder vermelde uitvoerige *Bibliographic* van Unger. In de *Haagsche Sprokkelingen,* een wekelijks feuilleton in het dagblad *De Amsterdammer,* bespreekt Ten Brink deze bibliografie. Ten Brink verbindt aan zijn aankondiging een pleidooi om 16 maart 1885 de geboortedag van 'den schertsgragen dichter' te herdenken, bijvoorbeeld door het opvoeren van fragmenten van zijn werk. 'Ik spreek van fragmenten, omdat ik weet, dat er bij Brederoô "altemet so wel ien hankt vol mallicheyt onder loopt", en dat onze kiescbheidsbegrippen omtrent hetgeen er in het openbaar mag gezegd en gedaan worden, hemelsbreed van de ruwe toestanden der zeventiende eeuw verschillen' (1884; 14 juni).

Het voorstel van Ten Brink viel in goede aarde, en op 30 en 31 maart 1885 vond een feestelijke Bredero-herdenking plaats. Een feestrede van Ten Brink, gevolgd door muziek en voordracht, een tentoonstelling die geopend werd door Alberdingk Thijm, een door declamatie opgeluisterde feestmaaltijd en tenslotte de opvoering van het Moortje door het Nederlandsch Tooneel in de Stadsschouwburg, ook nog herhaald in Den Haag, vormden van deze feesten de hoogtepunten. Vele artikelen en verslagen in allerlei bladen begeleidden deze gebeurtenissen, gedurende enige dagen was Bredero 'in het nieuws', zodat duizenden mensen over hem hoorden en lazen.

De feestrede van Ten Brink, afgedrukt in het mooi uitgevoerde *Brederoo-album* van het tijdschrift *Oud-Holland,* geeft een overzicht van de waardering van Bredero in de loop der jaren en vooral van de ontwikkeling van de Bredero-studie in de laatste maanden. Uitvoerig wordt alweer de gemeenheid van Bredero ontkend en niettemin verontschuldigd, maar een portret van Bredero geeft Ten Brink ook hier niet.

In het weekblad *De Amsterdammer* heeft K. (Kalff?) dat wel gedaan. Nadrukkelijk verdedigt hij daar de opvatting dat men Bredero niet als een bekeerde losbol moet beschouwen. 'Wanneer wij zien, dat hij een paar maanden vóór zijn dood zijn vermakelijkste blijspel, den Spaanschen Brabander, in het licht geeft begrijpen wij, dat zijne zwaarmoedige zelfbeschuldigingen het uitvloeisel zijn van droefgeestige buien, en dat Brederode in den grond dezelfde van vroeger gebleven is.

Vroomheid en zin voor het komische gingen bij hem nu eens hand in hand, en streden dan weer met elkander om den voorrang' (1885; 15 maart). Ondanks de gebreken acht hij den Spaanschen Brabander Bredero's meesterwerk: 'Brederode is volkomen bekend met het volk en de volkstaal. Zijne personen zijn mannen en vrouwen van vleesch en bloed, zij leven, en vormen een schril contrast met de ideale treurspelhelden van dien tijd. Toch geeft Brederode ons geen copieën: wat daarin vermoeien en vervelen zou laat hij achterwege. Zijn genie weet met de grootste nauwkeurigheid zoowel de klippen der onnatuurlijkheid en gezochtheid als die der onbelangrijkheid en alledaagschheid te ontzeilen. Hij is niet alleen voortdurend comisch, maar tevens altijd natuurlijk; in het vereenigen van die twee eigenschappen is hij onovertroffen' (1885; 22 maart).

Van de verdere feestelijkheden geeft het dagblad *De Amsterdammer,* dat min of meer de stoot gegeven had tot de herdenking, uitvoerig gedetailleerde verslagen. 'Op het tooneel vertoonde zich (op 31 maart) een, door Bart van Hove gebeeldhouwde, buste van den poëet en, daar vóór staande, reciteerde Schoonhoven een gloedrijk "refereyn", door H. Binger gedicht' (De Balbian Verster; 1928; 199) en afgedrukt in *De Amsterdammer*. De Bredero-commissie kon van het vergaderen ook na de feestelijkheden niet genoeg krijgen, en zo ontstonden de 'Ghesellen in Brederode', ter nagedachtenis van 'Sinte Gerbrand'. Voorzitter was Binger, de kunstlievende uitgever die Bredero zo'n warm hart toedroeg, leden waren Biederlack, Dozy, Van der Goes, Kalff, Kollewijn, Van Loghem, Meyer, Pijzel, De Roever, Tak en Unger. Na september 1885 hielden de leden iedere zaterdag een stijlvolle bijeenkomst, tot Binger in 1890 stierf. Amusante bijzonderheden over deze Breero-club beschrijft De Balbian Verster in het vijfentwintigste jaarboek van *Amstelodamum* (1928; 195-220).

Op 31 maart (omdat de toneelspelers op 16 maart verhinderd waren, werden alle feestelijkheden twee weken verzet) vond voor het eerst sedert twee eeuwen een opvoering van het Moortje plaats. Dat de keus op dit stuk was gevallen en niet op de Spaanschen Brabander die toch hoger stond aangeschreven, heeft de Bredero-commissie gemotiveerd door er op te wijzen, dat het Moortje beter geschikt leek voor het grote publiek. De toneelrecensent J.H. Rössing, die van de commissie deel uitmaakte, deelde dit inzicht niet en trad uit. Bovendien besloot men, indachtig de moeilijkheden bij de Warenar-opvoering van 1881, het stuk te zuiveren van ongerechtigheden.

> ''t Was Bredero gekamd, geborsteld en gekuischt,
> en 't al te oubollig mal ten goede wat vertuischt'

schreef Flanor (Vosmaer) in *De Nederlandsche Spectator* (1885; 121), 'Dit zal neêrkomen op eene verwisseling van het ongepaste met het vervelende', waarschuwde Alberdingk Thijm, die toch al niet veel in het stuk zag, in een ingezonden stuk in het dagblad *De Amsterdammer* (1885;22 maart).

Hoewel er over de opvoering uiteraard nog vele recensies zijn te raadplegen, is het moeilijk zich een goed beeld van de voorstelling te vormen. Onverdeelde lof oogstten de spelers (o.a. Schwab, Ising, Schulze en de dames Poolman en Stoetz) in ieder geval niet voor hun spel. Maar belangrijker dan het oordeel over de opvoering is de mening over het stuk. Albach drukt zich bepaald te positief uit als hij de indruk die het stuk in de opvoering wekte 'een groot artistiek succes' noemt (*Brederonummer*; 1935; 39).

Wel zijn er voorbeelden van waardering aan te wijzen. 'Gansch iets anders dan een succes d'estime' meent het ochtendblad van *De Amsterdammer* (1885; 2 april). *Het Nieuws van den Dag* acht na deze opvoering de weg vrij om ook de Spaanschen Brabander en de volledige Warenar te spelen (1885; 1 april). In een ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wordt ervoor gepleit voortaan iedere zestiende maart (zowel van Hooft als van Bredero de geboortedag) een klassiek stuk op te voeren (1885; ochtendblad 4 april). Dezelfde krant meldt ook dat het succes in Den Haag, waar twee voorstellingen werden gegeven, zeer groot was. Bestond het publiek in Amsterdam vrijwel geheel uit heren, in Den Haag waren vele dames aanwezig. 'Na enkele krasse uitdrukkingen werd stillekens gelachen' (1885; 9 april).

Maar ondanks deze bewijzen van waardering, ondanks de feestelijke stemming die een zeker succes d'estime garandeerde, ondanks de voorbereiding in verschillende bladen, o.a. door een uitvoerige analyse en verdediging van het stuk in het dagblad *De Amsterdammer* van de secretaris van de Brederocommissie, Frank van der Goes (1885; ochtendblad 30 maart), moet Ten Brink in *Nederland* van april 1885 verzuchten: 'Men heeft in fraai gestelde volzinnen aan een nieuwerwetschen afkeer tegen Bredero lucht gegeven' (1885; 369).

Want het oordeel van de meeste critici is negatief. 'In 't geheel valt op de dramatische samenstelling der fabel evenmin te roemen als op de nauwkeurige omschrijving der charakterverscheidenheid van de

verschillende personen' (*De Amsterdammer;* 1885; 5 april). 'De typische lachstukjes hadden geen succes' (*Handelsblad*; 1885; 10 april). 'Het publiek, thans vrij van het element van warmte van feestvierders, werd slechts bij uitzondering tot eenige uiting van geestdrift gebracht' (*Nieuwe Rotterdamsche Courant*; 1885; ochtendblad 5 april). 'Het Moortje kan en zal als kunstgeheel nooit eenigen invloed op het gehalte onzer hedendaagsche tooneelwerken uitoefenen' (*De Amsterdammer*; 1885; ochtendblad 13 april). In *De Spectator* schreef Flanor: 'Tot het hoogere blijspel heeft Bredero zich niet verheven, zijn stuk, hoe aardig, is een klucht' (1885; 122).

Nadrukkelijker nog klinken de bezwaren die de aanstotelijkheid treffen. 'Onzedelijk kan men het stuk niet noemen: maar het is indecent' (*De Amsterdammer*; 1885; 5 april), is de zachtmoedigste formulering die men hierover aantreft; 'Altijd te plat voor anderen dan letterkundigen', zoals Flanor in *De Spectator* schrijft, is de resoluutste (1885; 109). Flanor vervolgt: 'Zij het ook waar dat in onzen tijd veel toestanden op het tooneel worden aanschouwd, die ook aanstootelijk zijn - ja, soms dieper onzedelijk, dan die oude - deze worden enigermate gered door de beschaafdheid der vormen' (1885; 110).

Het is begrijpelijk dat bij de vele opmerkingen die allerwegen over de 'realistische' schrijftrant van Bredero gemaakt worden, de overeenkomst in dit opzicht met de Franse en allerjongste Nederlandse letterkunde wel eens ter sprake komt. Alberdingk Thijm is de eerste die Bredero een 'naturalist' noemt (*De Amsterdammer*; 1885; 22 maart), Loffelt wijst in *Het Vaderland* met afschuw naar Zola om Bredero te veroordelen (1885; 9 april). 'Bredero's Moortje heeft ons bewezen dat het realisme vat heeft op het tegenwoordige publiek', juicht Frans Netscher naar aanleiding van de bijval die het stuk in Den Haag verwierf (1885; ochtendblad 13 april). In het maandblad *Nederland* stelt hij Bredero met Vondel en Hooft ten voorbeeld aan de moderne realisten, maar hij is zich toch wel bewust van een verschil tussen zeventiende-eeuws realisme en negentiende-eeuws naturalisme (1885; 437). Ook de kroniekschrijver van *Nederland,* P.V., noemt in dat jaar Bredero de eerste Nederlandse toneelschrijver die de naturalistische richting krachtig heeft bevorderd. Hij verwijst de jonge auteurs 'tot kuisching van hun smaak' naar Bredero voor een 'Nederlandschen naturalistischen woordenschat' (1885; 229). De uitgave van Bredero's werken vindt hij, 'nu wij op gang zijn met eene moderne realistische schrijversschool gezegend te worden, niet van onpas' (1885; 228) en hij ziet overeenkomst tussen de tegenkanting, die Bredero en zijn

uitgever Van der Plassche blijkens de inleidingen bij verschillende edities hadden te overwinnen, en de stemming ten aanzien van de moderne litteratuur.

Het is in het licht van deze opmerkingen, waarin de opvattingen over moderne litteratuur die over Bredero raken, dat de anonieme inleiding in het programma voor de Bredero-feesten een bijzondere en zeer speelse glans krijgt. Een uitvoerig citaat, waarin de uitgave van Bredero's verzameld werk wordt aangekondigd, toont dit aan:

'Nog een kleine wijle en de beschaafde burger zal, soms misschien zijns ondanks, in de gelegenheid zijn gesteld om, losjes neêrgevallen op stoel of sofa, de oude komediën en kluchten, in een aangenamen druk, van nabij te bekijken, te keuren, en - zoo wij oprechtelijk om vele redenen hopen - ook te genieten: en het Boertigh, Amoureus en Aendachtigh Groot Liedboeck zal weer, als eenmaal, in vele huisgezinnen, van het bureau naar de salontafel en van daar naar de bibliotheek zwerven, om op dien tocht in handen te vallen van moederlijken ernst en achttienjarige zanglust. Zij zullen er beide haar gading in zoeken - en vinden?

De tijd schijnt gekomen, om dát gedeelte der schoone sexe, dat zoo gaarne in verloren uurtjes naar de bundels onzer nieuwste "Rijmers" naar de geacheveerde walsen van een Fiore della Neve, den radden wildzang van een Pol de Mont grijpt, ook eens te voeren in de zangrijke warande van een ouderen meester, die, mocht de nog ongeöefende taal ook minder voor hem doen dan hij voor haar, in keurigheid vaak met den eerste, in luchtigheid met den laatste naar de kroon kan dingen. Want, zonder eenige vingerwijzing van vriendelijke hand, mocht het den luchten voeten al ras verdrieten, rond te dolen door dien wilden hof - waar tweehonderd struiken met hun bloemen prijken - ontmoedigd, dat zoovelen door den tijd zijn uitgebloeid, en anderen in den knop gekrenkt door des tuiniers zorgelooze hand.'

Zwaarder wordt de ironie als Bredero's 'gemeenheid' ter sprake komt, 'een quaestie, die mij, en iederen Nederlander met mij, ten nauwste aan het harte moet liggen.' 'Brederoo's geslachtelijke moraal schijnt sinds lang bij zijn niet-lezers in een kwaden reuk gestaan te hebben, en niets kan dus welkomer zijn dan een zóó onomwonden getuigenis voor hunne reinheid, komende uit de mond van een fatsoenlijk man en geächt schrijver (bedoeld is Moltzer), die bovendien, wat hier meer zegt, de betuttelde verzen zelve in handen heeft gehad.'

Ook door deze schrijver wordt de 'licht-ontroerde, gemoedelijke

Brederoo' in bepaalde opzichten boven Hooft gesteld, en met veel nadruk, en hier is van ironie bepaald geen sprake meer, ook boven veel moderne dichters. 'Maar toch zou ik willen beweren, dat er uit dien ouderwetschen quartijn van 1622, bij alle archaïstische onbeholpenheid, meer frischheid van gevoel, meer natuurlijkheid van uitdrukking, meer zuiver Hollandsch, te leeren valt, dan uit veel der poëzie van de laatste vijftig jaar, en niemand onzer, allerminst onzen jongen poëten past het, smadelijk op den ouden Brederoo neêr tezien, of zich van hem af te wenden met de opmerking, dat we dáar over heen zijn. Sapienti sat!'

De stellig aanmatigende maar ook zeer overtuigende toon waarin dit artikel gesteld is, zal wel niet de waardering van Bredero zo krachtig beïnvloed hebben als Verwey later meende (1935; 10 maart). Maar wel is hier, toen bedekt, maar achteraf zeer duidelijk, iets te zien van de samenhang tussen de strijd om Bredero en de in die jaren veel feller gevoerde strijd om de principes van de jonge kunstenaars van 1880. Dat die samenhang aantoonbaar zou zijn was te verwachten. De nadrukkelijke strijd om het fatsoen en de kunst woedde aan een veel breder front dan alleen ten aanzien van Bredero, de verspreiding van het naturalisme moest dus ergens de waardering van Bredero raken, zeker waar die laatste geleid werd door Ten Brink, een der meest beschimpte zondebokken van de tachtigers. En ook de herlevende liefdespoëzie moest wel weerklank horen in het werk van de minne-dichters uit de zeventiende eeuw.

Dat in een dergelijke constellatie Van der Goes en Ten Brink samen in de Bredero-commissie zaten, borg al de mogelijkheid tot een conflict in zich, het laat zich denken met welk een genoegen Van der Goes een medestander uitnodigde om het programma voor de Bredero-feesten in te leiden. Waarom deze medestander zijn werk niet heeft ondertekend is niet met stelligheid te zeggen, het is niet onwaarschijnlijk dat zijn lust tot mystificatie hiertoe leidde. In ieder geval is de naam van de schrijver later aan het licht gekomen: in de tweede druk van *Veertien Jaar Literatuurgeschiedenis* van Willem Kloos is het stuk opgenomen onder de naam *Iets over Brederoo,* en met de aantekening: 'Dit studietje heeft indertijd gediend als inleiding tot het programma der Brederoofeesten' (1898; 118).

Als men bedenkt dat dit 'studietje' het enige stuk uit de bundel is dat handelt over een Nederlands schrijver uit het verleden, en dat de bundel ook een bijzonder fel stuk bevat tegen Ten Brink, geschreven naar aanleiding van diens boek over Bredero, in welk artikel overigens

over Bredero niet wordt gesproken, dan mag dit alles leiden tot de conclusie dat het artikel van Kloos een niet zeer ruiterlijk stuk polemiek is, van subtieler aard dan de Grassprietjes of de Julia-affaire.

Van de publikaties met een wetenschappelijk karakter, die in deze jaren zeer talrijk zijn, zijn er enkele in het vorige hoofdstuk genoemd. Andere zijn gebundeld in het *Brederoo-album,* dat als bijzonder nummer van het tijdschrift *Oud-Holland* verscheen.

De belangrijkste bijdrage daarin is de studie van Kalff *Breeroo's Lied-boeck*. Het onderwerp interesseerde hem, omdat hij in Bredero ‘een middelaar tusschen volkslyriek en kunstlyriek’ zag (1885; 65), zodat deze studie aansloot op Kalffs proefschift over *Het Lied in de Middeleeuwen*.

Het hoogst stelt Kalff de boertige poëzie met haar gezond en geestig realisme. ‘Wie zóó trachtte het leven op heeterdaad te betrappen, zóózeer de waarde en de kleur van een woord besefte - hem zou men alleen daarom reeds den naam van kunstenaar niet mogen onthouden’ (1885; 47).

De liefdespoëzie schat Kalff lager, zij is minder verfijnd dan die van Hooft, is vaak te makkelijk geschreven en soms juist te gezocht. Een soortgelijk oordeel geldt de aandachtige poëzie: ‘Diepe of stoute gedachten moet men in het “Aendachtigh Liedboeck” niet zoeken. Breeroo gevoelde wel levendig, maar niet diep, en ook was het hem niet gegeven in de diepten van het gemoedsleven te kunnen afdalen’ (1885; 64). Maar deze verzen, die stellig niet geschreven zijn gedurende een enkele periode van bekering, getuigen toch van een diepe ernst: ‘Breeroo moge dikwijls een moeilijken strijd hebben gehad, een strijd voor den vurigen, prikkelbaren, jongen dichter zwaarder dan een koudbloedig Farizeër zich kan voorstellen, hij moge niet zelden bezweken zijn, wanneer zijne driften in verbond met een onbevredigd verlangen naar liefde en gemelijkheid over de ondervonden teleurstellingen hem te machtig werden - den goeden strijd heeft hij gestreden tot het einde’ (1885; 60).

De conclusie luidt dan ook dat waarheid en eenvoud de grote kwaliteiten van een deel van zijn lyriek zijn, dat hij bovendien ‘eindelijk ons een dichterleven in liederen (heeft) geschonken, zooals vóór hem nog geen lyrisch dichter had gedaan. ... In hem, die als tooneeldichter geniaal mag heeten, missen wij echter die fijngevoeligheid, dien aangeboren smaak, ... zonder welke geen lyrisch dichter immer tot een hoogen trap van ontwikkeling komt’ (1885; 65).

Een merkwaardig bijprodukt van het wetenschappelijk onderzoek naar Bredero's levensomstandigheden verschijnt ook in 1885. De ontdekkingen van Dozy en anderen hebben duidelijk gemaakt dat de voorstelling van zaken, die Ten Brink in zijn novelle over *De eerste liefde van Bredero* in 1871 had gegeven, kant noch wal raakte. De gegevens waarop hij zijn intrige baseerde betroffen niet Maria Steenburen in 1610, maar Magdalena Stockmans in 1618. Vlot verandert Ten Brink nu *De eerste liefde* in *De laatste hoop,* een enkele datum en naam worden veranderd, een halve bladzij brengt verslag uit over Bredero's liefde en werk gedurende de acht jaar die het verhaal nu later speelt, maar verder wordt woordelijk dezelfde geschiedenis verhaald. In de versie van 1871 ging de eerste liefde zonder meer over in een volgende, maar in die van 1885 leidt zij via 'eene aaneenschakeling van drinkgelagen en woeste vermaken' naar Bredero's dood. Voor Ten Brink is een dergelijke ontwikkeling blijkbaar geheel willekeurig, niets wijst erop dat de laatste hoop toch andere en tragischer accenten zal gehad hebben dan de eerste liefde. Pijnlijk is de nonchalance waarmee Ten Brink in een voetnoot onder de titel verklaart dat de ontdekkingen van de laatste jaren omtrent het leven van 'den vroolijken Amsterdamschen blijspeldichter' hem tot deze 'geheel nieuwe lezing' hebben genoopt.

'Het is ons aangenaam met zekerheid te kunnen mededelen dat na Dinsdag 31 Maart 1885, geen enkel Nederlander vóór 16 Maart 1985 iets van Bredero lezen of over hem schrijven zal', meende *De Lantaarn* (1885; nr. 7). Hoeveel spot en hoeveel oprechte tegenzin deze opmerking bevat, valt nu niet meer te zeggen, maar het is eenvoudig om aan te tonen dat de Bredero-herdenking van 1885 stellig ertoe heeft bijgedragen dat de waardering voor Bredero in ruime kring is toegenomen.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bloemlezing die G. Penon in 1886 samenstelde naast de uitvoerige *Geschiedenis* van Jonckbloet. Aan Bredero worden 129 bladzijden gewijd. Naast Vondel (196) en Hooft (162) is hier Bredero dus onder de allergrootste dichters van zijn tijd gerangschikt; Cats, de vierde dichter, krijgt er niet half zo veel.

Ook de herdruk van de biografie van Ten Brink in 1888 zal voor een groot deel door deze herleefde belangstelling zijn veroorzaakt. Van de drie delen waaruit dit boek bestaat is alleen het eerste, over Bredero's leven, geheel herschreven. De vele ontdekkingen sinds 1859 maakten talloze veranderingen nodig, en nu de jacht op de vele geliefdes van Bredero geopend is, is ook Ten Brink van de partij. De vraag of

Bredero werkelijk Rodenburg heeft willen bespotten in zijn Spaanschen Brabander wordt bevestigend beantwoord. Maar ook deze nieuwe poging van Ten Brink geeft bij alle details niet dan terloops een beeld van de persoon van Bredero. En daarbij blijkt dan dat Ten Brink zijn opvattingen van 1859 heeft gehandhaafd: ‘Een Lovelace als Bredero had echter met den grooten opperman van 't gild, welken de Spanjaarden, Molière, Mozart en Lord Byron Don Juan noemden, niets anders gemeen, dan eene grillig hartstochtelijke veranderlijkheid’ (1888; 88). Tegenover Dozy en Kalff houdt Ten Brink zijn opvatting staande over de aard van de aandachtige poëzie: ‘De woeste levenswijze in vroegere jaren, de pijnlijke wroeging over eigen dwaasheid, de bittere teleurstelling door Madalena's huwelijk - dit alles knakte zijn levenslust voor goed. Hij gaf het op’ (1888; 151). ‘Bredero stierf aan velerlei indigestiën - in den beginne van wijnen en bieren, ten slotte van hopelooze minnarijen en verdwenen levenslust’ (1888; 152). Ten Brinks genegenheid voor Bredero is dus niet toegenomen. Ook ten aanzien van de lyriek is zijn mening dezelfde gebleven: alleen als oorspronkelijke blijspeldichter is Bredero groot.

De beide andere delen van het boek van Ten Brink zijn vrijwel niet gewijzigd na de ook al onveranderde herdruk van 1871. Zij geven zeer uitvoerige verhandelingen over bronnen en inhoud van het toneelwerk, maar nergens gaat de beschouwing van Ten Brink in interpretatie over. ‘De heer Ten Brink is geen historieschrijver, maar een compilator, geen architect maar een metselaar, en zijn boek heeft alleen waarde, in zooverre men er vele authentieke gegevens over het onderwerp in bijeen kan vinden’, hoonde Kloos (1896; 175).

Het onpersoonlijke in Ten Brinks boek blijkt vooral bij vergelijking met een artikel in *De Nieuwe Gids* van 1889 over Rodd'rick ende Alphonsus. Van de verzamelde werken van Bredero verschenen sinds 1885 geregeld afleveringen, en een serie van deze afleveringen werd door Albert Verwey in *De Nieuwe Gids* gerecenseerd. In de naïef-omslachtige, als het ware tastende betoogtrant, die zo kenmerkend is voor veel werk uit deze periode, spreekt Verwey voortdurend over de persoon van Bredero, die als niemand voordien ook in deze tragikomedie herkent. ‘Hij was een verliefd mensch. En hij was een boertig mensch. Hij had die lieve niet te diep gaande, die lief-verdrietige en naief-vroolijke verliefdheid, die ons als we zoo gelukkig zijn ze te voelen van zwaarwichtige, naargeestige wijsneuzen, schrijvers of zakenmenschen of geleerden, die we zoo lang waren, in-eens weer tot

kleine kinderen maakt' (1889; 223). De veroverende natuurlijkheid, waarnaar Verweys genegenheid zo uitgaat, uit zich in een artistieke vorm die hem geheel bevredigt: 'want als kunstenaar, als werkman, die met woorden het fijnste en breedste wist uittedrukken wat er in hem omging, hoort Bredero kort en goed tot die Hollanders, die nog niet overtroffen zijn, tot de Hollanders met een stijl' (1889; 231). Enkele passages uit Rodd'rick ende Alphonsus citeert Verwey om hun dichterlijke waarde.

In 1890 was de uitgave van de volledige werken voltooid, de algemene inleiding die eraan voorafging was van de hand van Kalff. Op zijn meningen van 1885, die bovendien ook in deze editie staan vermeld, is Kalff hier niet teruggekomen, vermeldenswaard is alleen de zin waarin Kalff de kwaliteiten van de verschillende werken van Bredero tegen elkaar afweegt: 'Niet door zijne romantische drama's zal Gerbrand Adriaensz. blijven leven, ... niet door zijne amoureuze en aandachtige liederen, al zijn sommige zangerig en welluidend, andere vol hartelijken eenvoud. Maar door sommige zijner boertige liedjes, door zijne kluchtige tusschenspelen, zijne kluchten en zijne beide blijspelen' (1890; I; 42). Als in 1900 Kalff zich in zijn *Geschiedenis* opnieuw over Bredero uitspreekt, gebruikt hij dezelfde zin, maar met belangrijke wijzigingen (zie blz. 96).

Als een nieuw blijk van de groeiende belangstelling voor Bredero mag de uitgave in 1892 van de Spaanschen Brabander van T. Terwey gelden, als dubbel deel in de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, waarin werk van verschillende klassieke Nederlandse schrijvers werd uitgegeven en ook het Moortje werd aangekondigd.

In zijn inleiding prijst Terwey Bredero's 'eigen scherpe waarneming en onverdroten studie van het volksleven' (1892; VI). Voor de gebreken in de compositie heeft hij oog: 'Dit is het zwakke punt zoowel van het Moortje als van den Spaanschen Brabander. Bredero's aesthetische ontwikkeling was niet krachtig genoeg, om zijn onbedwongen luim behoorlijk in toom te houden; hij kon den lust niet weerstaan, een komisch tooneeltje te schetsen, eene grap te vertellen, ook al stonden deze geheel buiten het verband van het stuk' (1892; XV). De Rodenburg-identificatie vindt in Terwey een resoluut tegenstander, Bredero streefde in zijn werk een ander doel na: 'Bredero was zich wel bewust, dat het blijspel eene opvoedende strekking moet hebben. Ook volgens hem houdt het den tijdgenoot den spiegel voor, om een afschrik in te boezemen van de gebreken die den tijd kenmerken. Terecht of ten onrechte weet hij 't den vreemdelingen, dat de oude een-

voud en eerlijkheid der Amsterdammers dreigden verloren te gaan en daarom achtte hij het zijn' plicht, om hieromtrent op zijne wijze, d.i. lachende, de waarheid te zeggen. Men verkleint zijne verdiensten, wanneer men in zijn' Spaanschen Brabander niet veel anders wil zien, dan eene persoonlijke wraakneming op een' letterkundigen tegenstander' (1892; XVII).

Een werkelijk nieuwe richting, reeds aangekondigd door het Nieuwe-Gids-artikel van 1889, slaat de waardering van Bredero in als Albert Verwey in 1893 zijn bloemlezing uit Bredero's lyriek publiceert. Het belang van dit boekje is velerlei. Reeds de zeer verzorgde vorm, waartoe vignetten van T. Nieuwenhuis, overigens weinig toepasselijke, bijdragen, duidt erop dat dit een boekje voor liefhebbers is, geen volledige of geselecteerde tekstuitgave, maar een bundeltje. De inleiding versterkt die indruk. Op geheel nieuwe wijze benadert Verwey Bredero, zonder enige wetenschappelijke kennis of pretentie, naar hij later ook grif erkende (1935; 15 maart), maar met de stelligheid van de dichter, die het bewijs voor zijn opvattingen niet in het betoog zoekt, maar in de poëzie zelf, en daarmee tot het hart spreekt van een man als Van Hall, die uitroept: 'Wat klinkt dat frisch en jolig en oprecht!' (1893; 183).

De eerste zin is al onaanvechtbaar stellig: 'Drie hollandsche dichters zijn er onder de de beste europeesche: Vondel, Hooft, Brederoo' (1893; 1). In zijn typering van Bredero is Verwey, resoluter schrijvend dan in 1889, weer evenzeer uitsluitend geïnteresseerd in de persoon van de dichter: 'Brederoo, hollandsch vaandrig, straatjongen, drinkebroer en meisjes-gek, amsterdammer van straat, binnenhuis en landweg, begrensd tot een heel klein stukje werklijkheid, maar daar kenner van tot op kleur en moment. ... Breêroo, de op één plek zich koncentreerende, zijn dingen-noties direkt als dingen-zelf zettend aan elkaar in rhythmen die nauw ronden soms, die ruig blijven en hoekig, zooals de aard-dingen ruig en hoekig zijn, - zoodat zijn vers als kleurige brokken aarde in de atmosfeer van zijn emotie werd' (1893; 2).

Twee kwaliteiten noemt Verwey van Bredero's verzen, 'waar zon en regen nog aanhingen', de opmerkelijkste: 'Die straat-zangerige natuurlijkheid ... en dat ruige - als voorwaarde van uitdrukking voor een kleurig realisme' (1893; 3). 'En uit verzen van die twee kwaliteiten, als we ze maar even komen in te zien, gaat ons open zijn huizen-stad, met grachten en kaaien, en landwegen met taveernen en

van-de-weg-huisjes, die een bescheiden domein lijken voor een zóo-groot-genoemd dichter, maar die hìj groot en onvergankelijk geschreven heeft, omdat hij er in zag een bloeiend brok aarde, waar vòl zon en maan op scheen, en geleef van harstochtelijke menschen was, en hij-zelf zwierde en pleizierde, zonnigst en stormigst kreatuur van zijn tijd' (1893; 3).

Zonder enig betoog, alleen door enkele van de mooiste gedichten te citeren, toont Verwey het beeldend vermogen van Bredero. En daarnaast stelt hij zijn hartstocht. 'Maar de Minnaar, dát was onder de mindere anderen zijn felste persoonlijkheid. Hij, als Heine later - die meersoortige, maar niet blijvender kunstenaar - heeft boven al de verwisselingen van zijn wezen deze eene gesteld, die van den Verliefde, met een stoom van passie en een eenvoudigheid van verschijning, dat ze als lichaam is en onder ons woont. ... En zelfs Heine niet heeft er ons een (verbeelding van een dichterleven) nagelaten, die bij zoo akute helheid van stemmingen een zoo forsche en gezonde fierheid en statigen toorn van zich laat' (1893; 21, 22).

Het samengaan van deze twee elementen, realisme en hartstocht, veroorzaakten in Bredero 'dat samenstel van prachtig leven ... dat ik nu eindelijk noem als het onvergankelijk door hem bereikte: - hem, den Verliefde, in alle werklijkheden en lotgevallen van zijn 17de eeuwsch Amsterdamsch bestaan' (1893; 24).

Een veertigtal gedichten toont dan aan hoe voor een modern dichter ook de lyriek van Bredero grote waarde kan hebben. Het is, gezien de inleiding, te begrijpen dat Verwey zich het meest tot de boertige en amoureuze poëzie voelde aangetrokken. Niettemin is het opvallend dat de aandachtige verzen in het geheel niet vertegenwoordigd zijn. Men krijgt de indruk dat de complexiteit van Bredero, waarin Ten Brink en vele anderen geen inzicht konden verwerven, ook Verwey voor vragen stelde die hij toen niet kon beantwoorden. Het is immers niet waarschijnlijk dat de waarachtigheid en de dichterlijke kracht van toch zeker enkele van deze verzen Verwey geheel zijn ontgaan.

Een nieuw antwoord op deze eigenlijk steeds uitdagender vraag verschijnt in hetzelfde jaar, andermaal van de hand van Ten Brink, nu ten derden male in de vorm van een novelle. Maar als antwoord is deze novelle, die eerder in *Elsevier's Maandschrift* verschenen was, al even onbevredigend. M. Rooses zegt in zijn beoordeling ervan: 'Wij zouden zoo gaarne weten wat na jarenlang verkeer zijn vriend Gerbrand Adriaensz. voor zijn geest is geworden, wat hij en al die anderen waren,

niet als wezens in het archief gestudeerd, maar als menschen' (1893; 537). Maar aan deze vraag lijkt Ten Brink wel nooit gedacht te hebben. De krampachtige lust om toch vooral met zijn tijd mee te gaan en de resultaten van zijn onderzoek in de rij te zetten heeft bij Ten Brink tot een haastigheid geleid die de malste buitelingen veroorzaakt.

De novelle *De Bredero's* geeft weer een nieuwe lezing van Bredero's liefdesavontuur met M.S. Grote nadruk valt nu op de bekering aan het eind van Bredero's leven, waaraan Ten Brink voordien nooit geloof had gehecht. 'Hij leerde berusten en hopen. De fijne plant van het godsdienstig leven, gedurende zijne wilde jeugd door de ruwe stormvlagen der zinnelijkheid in zijn hart bijkans verstorven, hief het hoofd weer op en herbloeide. Hij bekende gaarne, dat hij op een dwaalweg had rondgezworven, maar dat hij nu bekeerd was tot beter inzicht' (1893; II; 221). Deze bekering wordt teweeg gebracht, en dat maakt haar voor Ten Brink blijkbaar aannemelijk, door Vondel. Maar alsof dat niet genoeg is veroorlooft Ten Brink zich een hulpmiddel dat later door Prinsen is gebruikt om al te onwaarschijnlijke meningen te verklaren: hij doet een beroep op Bredero's onderbewuste: 'Gerbrand had het goddelijke tot dusver het meest liefgehad, zooals het zich aan hem openbaarde in de verrukkingen der kunst of in de schoonheid der wereld naar hare uiterlijke verschijningsvormen. Zonder het te weten helde hij over tot eene dichterlijke pantheïstische wereldbeschouwing' (1893; II; 205).

Een zeer groot deel van de novelle wordt verder in beslag genomen door een poging tot reconstructie van het avontuur van Hillegond, Bredero's zuster, die met de schilder Pieter Lastman in een proces verwikkeld raakte. Ten Brink heeft zich beijverd van dit avontuur een 'modern' verhaal te maken, hij vertelt in haast naturalistische trant hoe Hillegond naakt voor Lastman poseert, maar eerbiedigt natuurlijk de grenzen van de welvoeglijkheid van zijn tijd.

De hausse in publikaties van het werk van Bredero zet zich voort in een herdruk van de Brabander-editie van Verwijs. In de inleiding heeft de bewerker, G.A. Nauta, zich beperkt tot een enkele noot, waaruit onder meer blijkt dat hij het succes van de opvoering van het Moortje in 1885 niet groot acht.

Met dat al verschijnt hiermee sinds 1869, dus in een vijfentwintigtal jaren, de vierde uitgave (1890, 1892, 1895) van het bekendste werk van Bredero. Met de drie edities van het Moortje (1859, 1884, 1890) en de drie uit zijn lyriek (1890, 1893, 1896) is de serie

uitgaven van werk van Bredero toch wel aanzienlijk geworden.

De derde uitgave van lyriek is een tweede bloemlezing, in 1896 door F. Buitenrust Hettema in de Zwolsche Herdrukken, wel duidelijk in navolging van Verwey, samengesteld. Hettema's poging om Verweys artistieke kenschets met een wetenschappelijke te combineren heeft een tweeslachtig boekje opgeleverd, waarvan in de eerste plaats al moeilijk valt te zeggen voor wie het was bestemd.

De inleiding, in het joviale Nederlands dat sommige geleerden in die tijd onder invloed van de tachtigers bezigden, geeft een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen en gedichten in Bredero's leven. Hettema is van oordeel dat alle drie de afdelingen van het Lied-boeck werk uit Bredero's hele leven bevatten. ‘Immers: de ware realist -, die 't leven weergeeft zoals 't is! - zingt vandaag van vreugde, morgen van droefheid; gister van dol plezier, eergisteren van sombere ernst. Dat hangt niet met de leeftijd samen... Bredero leefde! maar niet oppervlakkig. Voelde - alles mee; en uitte dit krachtig en vol’ (1896; XXVI). Evenwichtiger dan de inleiding, die in 1898 in bezonkener vorm wordt herhaald, is de keus van de liederen. Ruim zestig verzen heeft Hettema opgenomen, en daarin zijn ook de aandachtige vertegenwoordigd. De wetenschappelijke opzet met varianten, maar evenals Verwey deed zonder een enkele verklaring, maakt het niet aannemelijk dat het grote publiek van deze editie veel gebruik zal hebben gemaakt. Dat zal zich meer hebben aangetrokken gevoeld tot Verweys smaakvolle bundeltje. Ook bij de vele edities van de Spaanschen Brabander vraagt men zich trouwens af voor wie zij bestemd zijn geweest. Van schooluitgaven kan nog geen sprake zijn, liefhebbers zullen al deze edities achtereen niet noodzakelijk hebben gemaakt. En ook de kleine kring van wetenschapsmensen zal niet voor voldoende afzet hebben gezorgd.

Wel komen uit deze kring steeds nieuwe bewonderaars van Bredero met nieuwe inzichten naar voren. Zo leidt de bloemlezing van Hettema tot een artikel van J. Koopmans, dat door Kalff in *De Gids* met nadruk werd bestreden en, naar Brom in zijn *Geschiedschrijvers van onze Letteren* meedeelt, zelfs eerst voor dat tijdschrift was geweigerd (1950; 172). Het artikel is tenslotte verschenen in het weekblad *De Nederlandsche Spectator,* zodat het zich niet de plaats in de litteratuur over Bredero heeft verworven waarop het aanspraak mag maken. Het is daarom ook beter van dit merkwaardige artikel een uitvoerige passage over te nemen dan het alleen met een enkel citaat te typeren en ernaar te verwijzen.

‘Bredero, fier als een eik, teer als een bloem, maagd en jongeling beide, heeft zijn heele breede, rijke zieleleven der Liefde gelegd in zijn Lied. We lezen er de hoogste blijdschap in, den verscheurenden twijfel, de jagende onrust, de somberste teleurstelling en de droeve klacht. Maar in dat alles komt de strijd van den nietigen sterveling uit, die sterk wil wezen, en zich van zijn zwakheid bewust is; die als hij in wat hij “zwakheid” noemt, leeft, - zich Dichter voelt in krachtig mooie, ongekend hooge emoties; die, als ook dit weer ijdelheid blijkt, opnieuw zich wapenen wil tegen den wereldschen zin, en kracht zoekt in 't wandelen op Goddelijke wegen; maar die op dien nieuwen weg, zich zelven weer herkennend als den onbesmetten knaap van voorheen, zuiver van wandel, hemelsche zangen jubelend, - thans moedeloos het hoofd buigt: hij, die zich vroeger de heerlijkste bloemen wist, - ziet in zich zelf nu een vrucht, van wormen geknaagd.

... Behalve een eigen-leven-van-binnen, - is er nog een leven in de wereld in ons. Die wereld ziet ook Bredero. Hij ziet, dat hij met zijn zwakheid niet alleen staat, dat zwakheid iets algemeens, iets menschelijks is, en dat, welbeschouwd, hij onder al die menschen er één is. Dat steunt hem. En nu dit hem steunt, komt er van binnen rust, en kan hij kalmer kijken naar buiten. Hij ziet nu hetzelfde, wat hem ervoer, ook dààr ervaren: ook koozen en lachen en minnen; ook de blijdschap zich uiten, maar nu in zingen en dansen en drinken, de onrust in wrokken, de afgunst in schelden en vechten. En al die uitingen ziet hij elkander, los van haar dieper verborgen oorzaken, kruisen in koddig contrast; hij ziet dat telkens zich herhalend elkander-misvatten en zelf-misleiden; hij ziet dat aldoor struik'len en vallen van een door-elkander dommelende, schuifelende, dringende menschenmassa; het zich ontveinzen van eigen zwakheid, dat zelfvertrouwen, dat straks beschaamd wordt; hij ziet de wereld-kermis van kleinen en dwazen; hij meent er zich thuis te voelen; hij maakt het zich wijs, en wil, om 't zich zelf te toonen, mee in 't gedrang. En vóórt gaat het, mee met die and'ren, met pas-geschreide tranen nog in de oogen, maar met gekunstelden luiden lach, dien hij zelf wil hooren; - vóórt gaat het!... maar waarom lachen die menschen daar niet? waarom zijn ze niet dwaas en dol? daar màg geen ernst zijn nu, de wereld moet dwaas zijn: hij-zelf zal ze helpen!... En waarlijk, - hier zet hij er een 'n zotskap op, daar slaat hij er een de muts scheef, ginds licht hij er een het beentje! Nu moet men wel lachen, nu hij de wereld mee kluchtig helpt maken, nu hij ze wif maken, zooals hij ze wil zien: een wereld

van zwakken en dwazen, die hem gelijken, die zelf zich zoo zwak en niettig weet! ... Zoo doet hij uit zelfbehoud.

En Bredero schrijft zijne kluchten en “Boertighe Lieden”.

Maar ook dit neemt een einde. Want als in zijn oor het luid geraas der stommelende menigte wegsterft; de roerige muziek in de straten verflauwt, de gevelspitsen niet meer wijzen naar 't heldere blauw; de wolkengroepen niet meer jagen door 't zonnige luchtruim; - als 't stil wordt en duister om hem, - dan dreunt, evenals weleer bij hoogtijden het koor lof galmde over de biddende menschenhoofden, nu over zijn wereld van dwaze menschen, woelige straten en rusteloze stroomen, het Goddelijk Woord en Gebod, door alle eeuwen van engelen-huizen rondgebazuind uit den hoogen, en door profeten verkondigd, door priesters gepredikt, - en dringt in 't diepst van zijn ziel... Dan buigt - “Almachtige God!” - en bidt - “Erbarming, o Heer!” de wedergeboren ziel van de eertijds God-gewijden koorknaap; - de zondaar slaat zich de borst, rondwentelend op 't rustlooze leger, zijn snikken in tranen verstikkend; tot na een' zwaren strijd, de Zielvrede hopend gekocht wordt met de duurste beloften, Zijn Kind, Zijn hulpeloos, zwak, wel eerst Verloren, maar thans Wedergekomen Zoon te zijn...

Zóó kwam het “Aendachtig Lied”’ (1896; 399, 340).

Het is geen wonder dat Kalff, die door het werk van Hettema toch tot de overtuiging komt dat men bij Bredero tenslotte van een inkeer mag spreken, in zijn recensie van Hettema's boekje in *De Gids* deze subjectieve en zelfs intuïtieve schets van Bredero verwerpt (1896; 385). Maar juist in het licht van de ontwikkeling in later tijd is Koopmans' studie merkwaardig. Het beeld van de poète maudit, dat Prinsen en Coster in Bredero herkennen, is hier reeds zichtbaar, en met meer recht dan Prinsen of Coster mag Koopmans dan ook als degeen gelden die de moderne, romantische visie op Bredero inaugureert.

De terminologie van Ten Brink, van wie in 1897 de bekende rijk geïllustreerde *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* verschijnt, sluit zich ook bij deze laatste visie aan, al blijven de opvattingen van Ten Brink eigenlijk steeds dezelfde. Bredero ‘behoorde tot dat slag van ongemeene bohémiens, dat door gebrek aan zelfbeheersching en oordeel ondanks de schitterendste gaven een tragisch einde vinden’ (1897; 394). Maar wel is Ten Brink in dit boek ertoe gedwongen plaats en waarde van Bredero's verzen ten aanzien van het werk van anderen te bepalen, en dan blijkt hoe ouderwets Ten Brink ondanks zijn moderne woorden is. In het Lied-boeck prijst Ten Brink alleen de ‘ongemeene losheid en gemakkelijkheid, waarmee

deze verzen voor bestaande zangwijzen geschreven zijn', en hij weet er geen andere kwaliteiten in aan te wijzen dan 'kostelijken humoristischen aanleg' (1897; 373). Alle aandacht geldt dan ook het toneelwerk, en daarvan alleen humor en realisme, die voor het werk van Hooft niet onderdoen. Elders had Ten Brink van het gedicht Ooghen vol Majesteyt hetzelfde gezegd (1896; 476). Een flauwe echo van moderner geluiden kan men waarnemen als Ten Brink over de Spaanschen Brabander zegt: 'Nooit werd het Amsterdamsche straatgepeupel met aangrijpender waarheid in drama of novelle geschilderd' (1897; 393).

De grote stroom van publikaties die na 1885 was losgekomen, neemt tegen de eeuwwisseling af. Maar Bredero's positie is dan ook wel een andere geworden, er is een grotere belangstelling voor hem ontstaan. Dat zal dan ook wel verklaren waarom in het moderne tijdschrift *Taal en Letterkunde* E. Bonebakker zulke joviale taal gebruikt als hij over Brederode schrijft: 'Wat heeft hij veel gevreeën en gefoven' (1903; 455), en zeker is er dat ook de oorzaak van dat de opvoering, van de Spaanschen Brabander in 1898 vijfentwintig voorstellingen haalde. De Nederlandsche Tooneelvereeniging, onder leiding van A. van der Horst en M.J. Ternooy Apèl speelde dit stuk, H. van Kuyk regisseerde het in een primitieve enscènering en Ten Brink leidde het bij de première in. Maar de kritiek was toch niet bereid een gunstig oordeel uit te spreken. 'Hoewel boertig, blijft de taal toch vunsig en hummig, vies dikwijls. Bredero is geen Shakespeare, geen Molière, al durft men 't beweren. Bredero is ruw en plat', schreef S. de R. in *Het Tooneel* (1898; 11). Van Hall, die in *De Gids* schreef dat het stuk dankzij Ten Brink met 'haast overgroote piëteit' was opgevoerd, achtte het stuk alleen voor letterkundigen geschikt (1898; 147). Niet voor gewone toneelbezoekers dus, en in zijn kwaliteit van waarnemend burgemeester liet hij enkele regels, volgens Van der Horst met weinig kennis van zaken gekozen, schrappen (1935; 16 maart).

Fatsoensoverwegingen blijven dus voortdurend een rol spelen. Dat blijkt ook als Kalff een bloemlezing samenstelt van *Dichters van den Ouden Tijd*. Hij kent daarin aan Bredero meer bladzijden toe dan aan alle andere dichters, uitgezonderd Hooft en Vondel, en dat mag dan ook een normale weergeving van de stand van zaken heten. Maar Verwey heeft heftige bezwaren tegen de keus van Kalff, die meer morele dan artistieke maatstaven heeft aangelegd, naar Verwey meent te weten. 'Ik kan U op mijn ziel en zaligheid bevestigen dat er geen

één minnelied en geen één drinklied van hem is toegelaten... Van al Brederoo's lyrische schoonheden - niets (1922; 115). Als Verwey in 1910 voor een andere bloemlezing *De honderd beste gedichten in de Nederlandsche Taal* verzamelt, kiest hij er zes van Bredero die ook vijftig jaar later nog veel gekozen worden, maar opnieuw is er geen aandachtig lied bij.

De kenners zijn het dus zeker niet altijd eens over de waarde van Bredero's werk. Zo komt L. van Deyssel er bijvoorbeeld toe Bredero om zijn ‘mystisch realisme’ met Rembrand te vergelijken, op dezelfde wijze als men Vondel en Rubens kan vergelijken, d.w.z. in het besef dat zij zeer verschillend van formaat zijn (1921; 284). En dat is dan een volgende stap op de weg naar moderne interpretatie, die in Bredero meer wil zien dan een realist alleen.

Tot deze nieuwlichters behoort J. te Winkel stellig niet. In zijn uitvoerig gedetailleerde *Ontwikkelingsgang* toont hij een zeer nuchtere kijk op Bredero. De aandachtige poëzie bewijst dat Bredero helemaal niet een losbol was: ‘integendeel meen ik er uit te mogen opmaken, dat hij een vroom en fijngevoelig man was, die reeds wroeging had van zulke uitspattingen, als men destijds gewoon was door de vingers te zien’ (1908; 428). Voor de liefdespoëzie heeft Te Winkel niet veel waardering: ‘Niet zelden bemerken wij, dat zij uit zijn hart komen, maar door de spreekbuis zijner halfgeleerdheid’ (1908; 432). Van het Moortje prijst Te Winkel de verhalende delen; ‘om het nog met onverdeeld genoegen te zien vertoonen, moet men echter wel zeer objectief zijn’ (1908; 414). Maar over de Brabander is Te Winkel geestdriftig: ‘Bepaald geniaal is de teekening van Jerolimo zelf, vooral in zijne verhouding tot Robbeknol, den Amsterdamschen schooier, dien hij in dienst neemt; ... In zijne goedhartigheid en fijngevoeligheid is Robbeknol een meesterlijk type der hooge comedie, te meer nog omdat hij bij al zijn medelijden voor den berooiden jonker toch altijd nog eene zekere bewondering voor hem blijft behouden. ... Jerolimo is geen alledaagsche vagebond: bij al zijne gewetenloosheid is hij een idealist, die als zoodanig aan Robbeknol ontzag blijft inboezemen en hem den meester doet blijven, aan wiens bevelen de Amsterdamsche jongen gaarne gehoorzaamt’ (1908; 419, 420).

In hetzelfde jaar verschijnt een herdruk van de editie die Terwey van de Spaanschen Brabander verzorgde. De uitgave is door C.G.N. de Vooys bewerkt, die de inleiding niet heeft gewijzigd, maar er wel enige opmerkingen over Bredero's taal aan heeft toegevoegd. Hij kon zich daarbij beroepen op een tweetal proefschriften over dit onderwerp,

Taalkundige Aanteekeningen op de Werken van G.A. Bredero, van G.A. Nauta (1893) en *Het Taaleigen van Bredero,* van J.O.S. van der Veen (1903). Naarmate het besef levendiger wordt dat Bredero's werk een rijke mijn is voor de kennis van het zeventiende-eeuwse Amsterdams, groeit de taalkundige belangstelling voor zijn toneelwerk. Omdat de waardering van Bredero in deze studies slechts indirect blijkt en nooit een eigen nuance vertoont, worden de vele lexicografische artikelen en studies van Stoett, Verdenius en anderen hier niet behandeld.

Door een enkele zin uit de inleiding op de verzamelde werken van 1890 te veranderen toont Kalff in 1909 dat zijn mening over Bredero zich gewijzigd heeft (men vergelijke met blz. 87): '...niet door zijne Amadis-drama's zal hij onder ons blijven leven, ...noch door zijne proeven van hoofsche mode-lyriek; maar door vele zijne zangerigwelluidende, eenvoudig-hartelijke minneliedjes en "aendachtige" liederen, door zijn kluchten en zijn blijspelen' (1909; 170). Bovendien is Kalff bereid (hij had dat trouwens in een Gidsartikel van 1896 reeds eerder getoond) nu wel een omkeer of bekering in Bredero's leven te aanvaarden. 'Wel mag men zich Breero in dien laatsten tijd niet voorstellen als altijd somber of gedrukt' (1909; 141), maar als iemand die in een voortdurende strijd met zichzelf was gewikkeld. 'Hij wordt zich duidelijker bewust van eigen zwakheid, gedurig hooren wij hem klagen over zijne wereldschgezindheid, over zijn "vleyschelijk verkiesen" dat hem steeds weer te sterk valt; hij klaagt tot God, smeekt om kracht in den strijd met zich zelven; zich verdiepen in Gods wezen zal hem sterken: hij looft Gods goedheid, verheft Gods grootheid; hij bidt God ook hem tot een Christen Ridder te maken. In zulke oogenblikken beseft hij wel diep de ijdelheid van dit aardsche leven. Maar telkens dringen die oude vijanden des menschen: de Wereld, het Vleesch, de Duivel weer op hem aan; telkens bezwijkt hij. Dan komt het berouw, dan voelt hij zich een "verloren soon", dan vangen de klachten, het zelfverwijt, de smeekingen op nieuw aan' (1909; 157).

Evenals Verwey ziet ook Kalff al in de Amadisdrama's uitingen van Bredero's persoonlijkheid, bij een figuur als Lecker-Beetje uit Lucelle noemt hij de namen van Rabelais en Shakespeare, maar het hoogtepunt is toch de Spaanschen Brabander.

Ter typering van Bredero (en Starter) ontvalt Kalff als het ware de term 'bohémien' (1909; 137), en ook hier zien we dus moderne opvattingen weerspiegeld. Kalff heeft echter in het volgend deel van

zijn *Geschiedenis,* wellicht vooral naar aanleiding van de lezingen die Coster toen met veel succes over Bredero hield, stelling genomen tegen het gebruik moderne begrippen op het verleden toe te passen. ‘Wij zwijgen over den tragischen ondergrond in menige klucht of blijspel aanwezig, omdat deze door de menschen van toen, voorzoover wij weten, niet werd bespeurd’ (1910; V; 151).

In de volgende jaren dienen zich enige bewonderaars van Bredero aan die zich aan deze raad over het algemeen niet hebben gehouden en daardoor in de waardering van Bredero nieuwe aspecten hebben gebracht. J.B. Schepers publiceert in *De Nieuwe Gids* van 1913 de Sonnetten van de Schoonheyt en enkele andere gedichten die hij aan Bredero toeschrijft, en stelt, trouwens al sinds 1905, pogingen in het werk om Bredero langs liefdes kronkelpaden te volgen. Zonder reserve bestempelt hij Bredero als ‘de lyrikus van de 17de eeuw’ (1913; 575) en met grote toewijding en wel eens te grote fantasie tracht hij Bredero's karakter te doorgronden. ‘En is dan tenslotte, zijn eigen dwaze natuur niet tot beeld geworden in Amoureusje, de verliefde zot? Hij, die alles parodiëert, wat Bredero zelf diep innerlijk als onwaar gevoelde en toch in gevoelige stemming weer verslond, hoe doet hij mij denken aan Multatuli's dagboek uit Menado’ (1913; 715).

De tweede vereerder is J. Prinsen. In zijn *Letterkundig Leesboek* van 1913 bedeelt hij Bredero meer ruimte toe dan Hooft - ook Van Deyssel stelde Bredero, althans als toneelschrijver, in deze tijd nadrukkelijk boven Hooft (1912; 257) - en de derde die in de volgende periode veel van zich doet spreken is Knuttel, die, ook al in een bloemlezing, de gebruikelijke verhouding handhaaft.

Prinsen heeft zich het eerst uitvoerig uitgesproken in zijn bekende *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis,* dat in 1916 verscheen. De kenschets die hij daarin van Bredero geeft kan men opvatten als de verste consequentie van de visie van Koopmans, Van Deyssel en Schepers. ‘Hij hunkerde naar de hoogste zaligheid der liefde, en telkens weer komt de teleurstelling en de wanhoop over zijn ziel en hij schiet op in dolle woeste schijnvreugd; hij gaat dagen onder in den roes van zijn zwerftochten met zijn kornuiten door de kroegen en kaatsbanen van Amsterdam en Haarlem; tot hij plotseling zich zelf weervindt in droevige verzonkenheid achter zijn beker en mijmert over wat men hem vertelde van geloof, over wat hij droomde van reinheid en geluk. .En de groote onvoldaanheid van het leven groeide wijd uit boven de kleine liefdes-misères’ (1916; 283). ‘En

de stille weemoed over het teven en zijn teleurstellingen, die hij steeds in dolle scherts en woeste uitgelatenheid heeft trachten te vergeten, zwelt aan tot diepe geslagenheid, de vale wroeging over zijn brooddronken dwaasheden pijnigt zijn rijke, gevoelige ziel' (1916; 277).

In de lyriek zijn daarvan de sporen terug te vinden, zij is bovendien veel echter dan die van Hooft, '...hier is het ronde, opene, het gemoed, dat zich zonder eenig bedenken uitstort in den vrijen, melodieuzen vorm, die de onbewuste genialiteit van zelf de wereld in slingert. Bij Breero niet die zoete, statelijke zwier van Hooft, doch het ruige woord, het grillig buitelend rhythme soms, maar toch altijd frissche schoonheid, vaak aandoenlijke eenvoud en pracht, en waar ook hij den modetoon van zijn goed geschoolden kunstbroeder soms grijpen wil, een enkele maal zekere pompeuze gezwollenheid, een koddig aandoend pathos' (1916; 274).

Maar, en dat is vooral een nieuw gezichtspunt, ook en juist het toneelwerk weerspiegelt de tragiek in Bredero's leven, en dat bepaalt de betekenis van de Spaanschen Brabander. 'Er is zoo goed als geen handeling. ... Van wat Querido zich droomt van zijn Amsterdamsch epos, gaf hij een eersten forschen aanzet in levende kracht' (1916; 281), '...geen blijspel; nee, het leven is nu eenmaal geen blijspel' (1916; 282). 'De droeve weemoed, de bittere teleurstelling van het leven gaat door die allen, Floris en de patriotten, de snollen, de spinsters, Byateris en Gierighe Geraart en die bende officieele gezaghebbers, en boven hen uit steekt in droevige Don-Quichotterie Jerolimo zelf met zijn holle droomen van grootheid en macht, eer en aanzien, met de tegenstelling van dien nuchteren Robbeknol, die rustig neemt het leven, zooals het is, grijpt wat hij vangen kan en van alles het zijne denkt. Ze staan daar alleen om uit te drukken het miserabele, troostelooze. Over allen klinkt de pijnlijke lach van wie vergeten wil, van wie dit alles zich wil opdringen als een dolle klucht. Dit is voor mij de hoogere eenheid, waarin al die schijnbaar onsamenhangende delen zich oplossen, die machtige stralende eenheid, welke Breero bereikt heeft in zijn Spaenschen Brabander, die in intacte schoonheid kan staan naast het beste van dien geheel anderen, naast de hoogste schoonheid van Vondel' (1916; 283).

Naast deze uitbundige interpretatie van de Brabander zijn de loftuitingen voor de Klucht van de Koe en het Moortje van geringer betekenis, al zijn zij niet veel minder excessief. Duidelijk is in ieder geval dat Prinsen in Bredero een vooral tragische figuur ziet. Dat daardoor een zekere overeenkomst lijkt op te treden tussen de zeven-

tiende-eeuwse dichter en de twintigste-eeuwse naturalisten kan Prinsen - ‘modeprofessor’ en ‘bijloper van de Tachtigers’ noemde Brom hem (1950; 163 en 166) - alleen maar welgevallig zijn geweest, maar met zijn pathetische pleidooi heeft hij eigenlijk zichzelf niet eens overtuigd. ‘In Breero is nog veel raadselachtigs. Hij moet onbewust een geslagene door de tragiek van het leven zijn geweest’ (1916; 282), is de meer suggererende dan bewijzende formule die deze beschouwingen inleidt en mogelijk maakt.

Tegen een redenering die op een dergelijk wankele basis staat is uiteraard veel in te brengen. Bij herhaling is dat ook gebeurd, maar desondanks heeft deze mening zoveel bijval verworven, dat men haar als nog steeds in brede kring heersend moet beschouwen.

Een voorbeeld van die bijval levert een passage uit een recensie in *Het Tooneel* van de opvoering van de Tooneelvereeniging, onder leiding van Heyermans en Musch, van de Spaanschen Brabander in 1916. Deze opvoering, in de vorm van een litteraire matinee, haalde een vijfentwintigtal voorstellingen en werd een groot succes voor Jan Musch, die het accent nadrukkelijk verlegde van de leuke, door Adolf Bouwmeester gespeelde Robbeknol, naar de tragische, door hem zelf uitgebeelde Jerolimo. ‘Het is een sterke, ruwe greep uit het volksleven, in alles even excessief, maar even geweldig, onstuimig en waarachtig: joelend in gemoedelijken of nijdigen spot, opbruischend in zware, zinnelijke vreugde, klagend in schrijnenden weemoed, of tragisch aangrijpend door naakt, cynisch en leedsvol beeld van ellende...’ (1916; 93). F.v. Eeden bezocht de voorstelling van 9 oktober en noteerde in zijn dagboek: ‘Er werd goed gespeeld en het was een goede vertooning. Maar de grofheid van het stuk hinderde me zóó, dat ik weg liep. Hoe veel hooger staat een stuk als Vasantasena!’ (1934; 258).

Instemming met Prinsen kan men aantreffen in een studie van Schepers in *De Nieuwe Gids* over *Bredero en Tesselscha*. Kort typeert hij Bredero als ‘deze meest moderne der zeventiende-eeuwse dichters, ... in wiens ruim gemoed plaats was voor de humor, ook al leed hij zelf schade aan de ziel door teleurgestelde liefde; ...iemand, die evengoed de Nederlandse volksaard uitbeeldt als Uilenspiegel, Lamme Goedzak en Pallieter te zamen de Vlaamse...’ (1917; 413). ‘Waarlijk, ik word telkens bewogen door de tragiek van deze mijn geliefde dichter, die het nooit juist vinden kon...’ (1917; 430).

Het zijn dergelijke gevoelens en gedachten die ertoe leiden dat, ook van een zijde waar dit vroeger niet mogelijk leek, waardering voor

Bredero wordt getoond. De religieuze gedichten, die vroeger toch meestal onder verdenking van onechtheid of geforceerdheid stonden, krijgen nu in een bloemlezing van religieuze poëzie een plaats. '...hier is wel het schreien van een menschenziel die niet meer weet waarheen zich te wenden, uit de branding der wilde lusten in de barre eenzaamheid geworpen, het schreien om nu te mogen wezen "zelveloos en stil". Nu, waar de vergankelijkheid spreekt en het verleden niet anders is dan schuld en verkeerdheid, ja nu is hij zelf verkeerd en zijn ziel God-gezind geworden', schrijft J. Jac. Thomson (1917; 44).

Zelfs in een katholiek schoolboekje, dat zich tegen de l'art-pour-l'artdoctrine keert ('kunst is "middel", maar in dienst van 't hoogste') wordt over de lyriek opgemerkt: 'Zoo zien we bij Bredero den zinnelijken, den zwaarmoedigen en den vromen mensch beurtelings naar voren treden' (1917; 75). Maar de schrijver, J. Mooy, wijst de Spaanschen Brabander toch af als een onzedelijk stuk, omdat er naast het knappe realisme veel toneeltjes in voorkomen die ''t spel tot heidensche kunst doen afdalen' (1917; 75). De schrijver zal zich voor dit oordeel wel gebaseerd hebben op een studie van W. Govaart S.C.J. in het *Bijblad voor Taal en Letteren* van *Opvoeding en Onderwijs,* waarin deze tegen compositie en karaktertekening bezwaren ontwikkelt. Voor de knappe verhaaltrant heeft de schrijver waardering, maar: 'Inhoud en taal zijn af en toe verre van kies, soms zelfs allesbehalve fatsoenlik, ja zinneprikkelend' (1914; 63). Dat Bredero uitvoerig moraliseert over snollen acht Govaart onesthetisch en onjuist. ''n Ernstig en bezadigd missieprediker, of mannen met zieleadel als in onze dagen bv. die van "Voor eer en deugd", niet de wellustige Bredero was de aangewezen persoon om een zo schromelik kwaad te bestrijden. - Als katolieken kunnen wij, naar mijn mening, niet behoren tot hen die Breero op dit punt verdedigen' (1914; 64).

Bij gebrek aan voldoende gegevens is het niet mogelijk om vast te stellen of de opvatting van Govaart representatief is voor die van de meeste katholieken, maar wel staat zij in scherpe tegenstelling met stelling XI bij het proefschrift van H.E.H. van Loon uit 1911: 'Het verdient aanbeveling, op de scholen de lezing van een blijspel van Brederoo aan die van een der Vondeldrama's vooraf te doen gaan.'

Een artikeltje van B.H. Molkenboer O.P. in de *Vondelkroniek* van 1935 doet zien dat ook de romantische opvatting voor katholieken aanvaardbaar kan zijn. De nadruk valt er dan uiteraard op dat Bredero 'bij al zijn jeugdzonden toch diep van hun schuldigheid doordrongen bleef en zijn schaamte voor God en de menschen zoo open als

eerlijk beleed' (1935; 52). A. van Duinkerken noemt Bredero in 1947 'een door de wereld verrukte en vervoerde zwerver naar de hemel' (1947; 263) en in de *Katholieke Encyclopedie* van 1950 komt eenzelfde opvatting naar voren. De Spaanschen Brabander geldt dan als een ernstig stuk (1950; 75).

In 1918, driehonderd jaar na Bredero's sterven, heeft Prinsen verschillende publikaties over Bredero laten verschijnen. In een herdenkingsartikel in *Elsevier's Maandschrift* verwijt hij Bakhuizen van den Brink dat hij Bredero nog niet hoog genoeg, namelijk ver boven Molière, heeft gesteld (1918; 90). In een studie in *De Gids* toont hij de actualiteit van Bredero aan, in zijn werk nl. 'klaagt en zucht de ziel van den mensch, die werkt en zwoegt, strijdt met zich zelf en de brute machten buiten zich, wordt terneergeworpen, wanhoopt en toch altijd weer met vertrouwen zich opwerkt. Daarom staat Breero onze moderne tijden het naast' (1918; 176).

In hetzelfde jaar heeft Prinsen voor de Nederlandsche Bibliotheek een goedkope editie van zijn geliefde Brabander verzorgd en ingeleid. Dat het hier een uitgave betrof die voor een groot publiek bestemd was, 'wel uitsluitend voor niet-vakkundigen', smaalde Verdenius later (1925; 237), was een kolfje naar Prinsens hand. 'Volle, brandende lijfspassie', 'rumoerig benauwende jool', 'gloeiend hartstochtelijke begeerte', 'malsche sensueele verzen', 'hooge heilige liefde', 'diepe zuivere menschelijkheid' - de eenvormigheid van deze krachtterminologie is al wel genoeg om te doen begrijpen dat Prinsen hier een zeer ongenuanceerd beeld van een modern poète maudit ontwerpt. Nieuwe gezichtspunten komen niet naar voren, de opvattingen van het *Handboek* worden gepopulariseerd, zo niet gevulgariseerd.

Veel minder grof dan Prinsen - M.H. van Campen noemde het 'een schoone eenheid' (1919; 144) - is de 'kunsthistorische novelle' die Herman Poort in 1918 aan Bredero wijdde, eerst in *De Nieuwe Gids,* later in een afzonderlijke publikatie. Met aanmerkelijk meer gevoel voor nuance en sfeer dan Ten Brink tekent Poort Bredero. Een aantal liederen is verwerkt in deze schets van Bredero, 'een luchtig zwierbol, een optrekker en een vrouwe-vriend, en toch smolt soms zijn hart, ootmoedig, in een teedre vroomheid' (1918; 43). Hoe gunstig deze schets ook bij het werk van Prinsen afsteekt, De Vooys noemde haar in *De Nieuwe Taalgids* populair en dilettantisch (1918; 316), een oordeel dat duidelijk aangeeft dat zich een verschil in waardering voor Bredero gaat openbaren. Naast de wetenschappelijke onderzoekingen

gaat een allengs groter wordende groep letterlievenden zich voor Bredero interesseren.

Het herdenkingsjaar 1918 wordt met veel minder uiterlijk vertoon gevierd dan 1885 of 1935. Op 4 november belegde het Haagse genootschap Oefening Kweekt Kennis een herdenkingsavond. Als spreker was Schepers uitgenodigd, hij was verhinderd en werd vervangen door Knuttel, die de 'losbol-legende' welke zich om Bredero aan het vormen was, bestreed, zoals hij het al met weinig nadruk in een artikel in de *Winkler-Prins-Encyclopaedie* van 1915 had gedaan (1915; 142) en later nog vele malen zou doen. Mevrouw W.L. Bolding-Goemans, die die winter verschillende lezingen over Bredero hield, droeg een aantal gedichten voor.

Van blijvender aard zijn de talrijke edities van Bredero's werk. Van 1918 af publiceerde Knuttel met naar hijzelf klaagde 'deprimeerende en voor het gehalte schadelijke traagheid' (1925; 276) de verzamelde werken, die in 1929 voltooid waren. In 1919 gaf F.A. Stoett, zonder inleiding maar met uitvoerige aantekeningen, een nieuwe uitgave van de Spaanschen Brabander. Amateuristisch in de slechte zin is naast deze wetenschappelijke uitgave het bundeltje van De Twaalf Sonnetten van de Schoonheyt, die Schepers had ontdekt en aan Bredero toegeschreven (1913; 574). Marnix Gijsen leidt het bundeltje in en constateert overeenkomst tussen deze sonnetten en het werk van Louise Labé. Schepers zelf verzorgt in 1918 voor de Vereeniging Johan Blaeu een prachtig uitgevoerde bloemlezing *Bredero's Liefde en Lied,* het jaar daarop volgt een tweede deel met zangwijzen en pianobegeleiding door Jul. Röntgen, die in 1923 vijftien liederen van een nieuwe melodie voorziet. Bovendien bundelt Antoinette van Dijk in 1920 een achttal liederen van Bredero met geestelijke liederen uit de middeleeuwen, overigens zonder muziek.

Hoezeer Bredero in deze tijd ruimer bekendheid heeft gekregen, zodat men zelfs willekeurige mensen kan typeren door hun opvatting over Bredero te beschrijven, valt op te maken uit een passage uit de roman *Een Mannenleven* van Herman Robbers uit hetzelfde jaar. 'Intusschen bleek dat ook het adspirant-familielid Albert van Ham, doctorandus in de letteren, een zeker genoegen vond in gesprekken met zijn aanstaanden zwager, die al veel had gelezen voor zijn jaren. 't Was wel-is-waar grootendeels weinig degelijks, zoowat lichte fransche kost vooral, maar Huib bleek toch tevens de vaderlandsche klassieken, Vondel, Hooft, Huygens, niet geheel-en-al verwaarloosd te hebben...

Albert knikte goedkeurend, als hij dat kwam op te merken. Alleen: tusschen hun beider waardeeringen scheen nogal verschil te bestaan. Hoe Huib met zooveel geestdrift over Breero, dien onkieschen minnedichter en "copieerder des dagelijkschen levens" kon spreken, begreep Albert niet. Maar nu ja, dat zou nog wel veranderen, de jongen begon feitelijk pas...' (1919; 96). Scherper kan men iemand overigens typeren door hem met andere verschijnselen te confronteren, maar dat Robbers een psychologische samenhang tussen verering van Bredero en, evenmin deskundige, progressieve neigingen meent te mogen aannemen, is opmerkelijk. Want het citaat vervolgt: 'Maar hun eerste heftige twistgesprek was van politieken aard. De jongen verdedigde Domela Nieuwenhuis en andere heethoofden van den Sociaal-Democratischen Bond. Opgewonden sprak hij van algemeen kiesrecht en progressieve inkomstenbelasting. Hem hiervan met spot en ironie het mal-aanmatigende te beduiden, kostte Albert natuurlijk weinig moeite' (1919; 97).

Het kon tenslotte niet uitblijven dat de interpretatie van Prinsen, die door vele andere schrijvers als het ware was voorbereid, een krachtige bestrijding ondervond. Al eerder had De Vooys zich in de inleiding tot de derde druk van zijn editie van de Spaanschen Brabander tot een tegenstander van Prinsen verklaard (1920; XIX; noot), maar in een uitvoerige weerlegging van Prinsens meningen zag hij blijkbaar geen heil. De onderzoeker die zich hiertoe heeft gezet is de reeds genoemde J.A.N. Knuttel geweest. In een artikel in *De Gids* van 1919 heeft deze een lange reeks van argumenten aangevoerd om zijn mening te staven dat men bezig was Bredero te romantiseren. Overziet men achteraf de gevoerde discussie, die in wezen maar heel kort duurde, dan moet de conclusie luiden det het Knuttel niet gelukt is zijn mening ingang te doen vinden. De 'romantische' opvatting is nog steeds wijd verbreid, zij het vooral onder het niet deskundige publiek. Nog steeds is Bredero een boeiende hoofdpersoon voor 'romantische' romans of gedichten, die alleen in internationale bekendheid tekort schiet om zoals De Toulouse Lautrec of Van Gogh verfilmd te worden.

Voor een deel kan deze gang van zaken verklaard worden door de voorkeur die het grote publiek nu eenmaal altijd heeft voor de meest sensationele aspecten van een zaak of persoon. Ook is het een feit dat een aantal talentvolle, zij het niet wetenschappelijk-georiënteerde auteurs hùn Bredero makkelijk een veel groter bekendheid konden geven dan een kleinere groep wetenschapsmensen gaven aan hun

studieobject. En tenslotte heeft Knuttel, zij het niet rechtstreeks ten aanzien van deze kwestie, ook zijn beschouwing niet vrij van speculatie gehouden, zodat hij vaak is aangevallen op punten die in het kader van de genoemde tegenstelling niet de belangrijkste lijken.

De stand van het probleem en zijn eigen visie geeft Knuttel kort en helder weer in het eerste deel van zijn Gids-artikel: *Bredero's leven en liefden en de weg door zijn Liedboek*. 'In Bredero wil men altijd weer zien, zij het in verschillende nuancen, onder meer of minder fantastische belichting, den gevoeligen en genialen losbol. ... Zoo zag het Ten Brink, zoo, iets gematigder, Kalff, zoo ziet het ook Poort ... En zoo ook, met een omzetting in het tragische, ziet hem in het wezen der zaak Prinsen ...' (1919; 61). 'Er is hier een kleine, maar voor een geschiedschrijver toch vrij noodlottige vergissing in het spel. De heer Prinsen meent over Bredero te schrijven, maar in werkelijkheid heeft hij het over den een of anderen dichter uit het laatst der negentiende eeuw. ... De Weltschmerz, zooals hij die beschrijft is een verschijnsel eigen aan bepaalde tijden, doch vooral typisch voor het laatst der vorige eeuw en als zij iemand vreemd is geweest, dan zeker Bredero. Ook het bij uitspattingen in de eerste plaats denken aan wanhoopsuitingen en niet aan overkokenden levenslust, is een veralgemeenen van een modern verschijnsel en al even weinig zeventiende-eeuwsch is de Bredero, die mijmert over wat men hem, geloovig protestant, zooal niet dogmatisch calvinist, vertelde van geloof, over wat hij droomde van reinheid en geluk' (1919; 62).

De vrij omvangrijke bewijsvoering van Knuttel mag hier achterwege blijven. Het kan immers niet de bedoeling van dit onderzoek zijn om in problemen als deze partij te kiezen, en de argumenten dus opnieuw te onderzoeken. Wel is het van belang om het niveau te typeren waarop de discussie zich afspeelt: wetenschappelijk, quasi- of semi-wetenschappelijk of niet wetenschappelijk. En in dit opzicht blijft de gewenste objectiviteit gehandhaafd als men vaststelt hoeveel lager het niveau ligt voor Prinsen en zijn medestanders dan voor Knuttel. Om Knuttels visie te kennen is het dus voldoende de conclusie van zijn betoog te vermelden: 'Bredero was iemand, die van tijd tot tijd de bloemetjes buiten zette, maar die verder een rustig en geregeld leven leidde - gelijk honderden en duizenden van zijn jonge tijdgenooten' (1919; 68). 'Maar waarvoor zelfs elke aanwijzing ontbreekt, wat geheel op willekeurige vermoedens berust, dat is de voorstelling van den Bredero, die in woeste uitspattingen vergetelheid zoekt voor de misère van het

leven, waarvan het gevoel zou voortkomen uit zijn ongeluk in de liefde' (1919; 69).

De eenheid en de kracht van het betoog van Knuttel hebben er niet bij gewonnen dat aan deze inleiding een minder stellige schets van Bredero's liefdesbelevenissen verbonden is. Knuttel geeft er zich helder rekenschap van dat het bijzonder moeilijk is de chronologische volgorde van Bredero's poëzie te reconstrueren, 'maar toch is er veel te bereiken, door het oog te houden op drie verschillende lijnen van ontwikkeling: van onbeholpenheid tot vlotte versificatie, van rederijkers- tot renaissance-invloeden en van onbesuisdheid tot grooter diepte' (1919; 87).

Hoe deze reconstructie in details uitvalt mag in het midden blijven, van meer belang is hier de waardering die Knuttel voor de poëzie van Bredero toont: 'Bredero heeft noch het serene en hooggestemde van Vondel, noch den oneindigen rhythmischen rijkdom, het penetrantinnige of het fonkelende van Hooft, maar hij heeft iets dat daar wel tegen opweegt: zijn onmiddellijkheid en natuurlijkheid. Meer dan één ander dichter, met uitzondering van den overigens onvergelijkbaren Gorter, geeft hij zich geheel, direct zooals hij is en voelt' (1919; 95).

Het antwoord van Prinsen, die toch wel rechtstreeks door Knuttel was aangevallen, is te vinden in een boekje dat weer moeilijk te plaatsen is in het gebied tussen wetenschap en popularisering. In een monografie over Bredero, eerste nummer van een goedkope serie van Meulenhoff, Onze Groote Schrijvers, enkele dagen voor Prinsens intrede als hoogleraar in 1919 verschenen, tekent deze zijn lievelingsauteur op de wijze die nu bekend mag worden verondersteld. Andermaal staan hier de luidruchtige verheerlijkingen van Bredero's passies en verbijsteringen, culminerend in een ware hymne op de Spaanschen Brabander: '...het werk van Breero, waarin heel zijn geteisterde ziel leeft' (1919; 107). 'Zijn leed staat machtig en grootsch buiten hem, omzweefd door een droeven, dwazen lach. De Spaansche Brabander werd zóó groote, machtige kunst, die het volhoudt naast het beste van zuiver vergeestelijking, van vrome mystiek of van heroïschen zwier, ook naast onzen Lucifer' (1919; 139).

In zijn slothoofdstuk bespreekt Prinsen betrekkelijk uitvoerig de ontwikkeling van de waardering van Bredero in de litteraire kritiek. Dat daarin Bakhuizen van den Brink Prinsen te classicistisch is gebleven laat zich denken. '...wat hij beweren wil is dit, dat Breero en Hooft in hun blijspelen voor hun tijd goed werk gaven, terwijl wij hebben leeren zien, dat Breero in zijn Spaanschen Brabander en in een groot

deel van zijn lyriek een kunstenaar is voor alle tijden' (1919; 147). Niet met een historische blik moet men Bredero zien, hij kan gelden als een criterium voor alle tijden: 'Van den aanvang der 17de eeuw af is hij de graadmeter onzer geestelijke cultuur geweest. Het eerbiedigen van zijn naam is geworden het symbool van onzen artistieken en zedelijken vooruitgang en groei. Breero begrijpen en liefhebben is de uiting van het meest rasechte Hollanderschap, doch van een zuivere algemeene menschelijkheid tevens' (1919; 142).

In de hoger sferen van een dusdanige extase is een wetenschappelijk debat niet meer mogelijk, de tegenstander is ook al bij voorbaat als minderwaardig getypeerd. Het vonnis over Knuttel kan dus kort zijn: 'De heer Knuttel heeft zich eenmaal een idee gevormd van den geest, die in het algemeen in de Hollanders van het eerste kwart der 17de eeuw heerschte. En nu moet Breero daar maar in passen. Onhistorisch is het zich niet in ieder geval bij de beschouwing van een zeer bijzonder mensch te laten leiden door de onbevangen geobserveerde feiten tot het juiste begrip. Ik meen, dat ik mijn uitspraken behoorlijk heb gedocumenteerd' (1919; 151). En dan volgt weer een korte weergave van Prinsens visie, uitlopend op verwijzingen naar Job en Shakespeare.

Een merkwaardig vervolg vindt deze reeds in de aanvang doodgelopen polemiek in een Gidsartikel van A.G. van Hamel van 1920. Wetenschappelijk bezien acht Van Hamel de opvatting van Knuttel stellig de meest juiste, maar ook hij beziet dit alles liever niet wetenschappelijk: 'Wanneer onze tijd aan andere gedachten en gevoelens behoefte heeft dan de zeventiende eeuw, wanneer de (be-?)schrijver der letteren meent, dat hij tot het verdiepen en verbreeden van het geestesleven zijner tijdgenooten een oud auteur kan gebruiken, door dien op zijn eigen wijze te interpreteren, wanneer eindelijk van zulk een auteur een beeld ontstaat dat misschien niet met de werkelijkheid overeenstemt, doch dat wèl onze ziel verruimt en verrijkt: wie zou zich aan zulk een behandeling der historische stof kunnen stooten? Mits men haar maar niet voor geschiedschrijving en niets dan geschiedschrijving uitgeeft' (1920; 155). Van Hamel is nu van oordeel dat de geschiedschrijving van Prinsen in dat opzicht haar nut vooral voor de reeds voorbijgaande periode van 1880 heeft gehad. '...verlangen wij nog naar den stakkerd van een Bredero, dien Prinsen ons geeft, onzeker in alles, zonder richting, zonder lijn? ... Als er geen andere

Bredero mogelijk is, laat ons dan zijn werken voor ons volk sluiten...' (1920; 157). 'Maar er is nog een andere Bredero. Niet de artiest, maar de mensch. Niet de zwalkende, maar de geloovende. ... Hij dorstte naar schoonheid met zijn heele ziel en zijn heele lijf. En hij vond ze ook. Maar onvoldaan in de schoonheid die het lijf te genieten gaf, riep hij om meer en beter. En dan in de stille oogenblikken van inkeer, vond hij God. Evenals voor ons allen gelooven: strijden is, zoo was voor Bredero leven: zoeken. Door al zijn werk heen spreekt dat, maar wel het meest in bet Liedboek: gelooven, strijden, zoeken, zijn de ziel van zijn ziel. En soms ook: vinden' (1920; 158).

Voor wie zich realiseert hoezeer juist in deze periode en de volgende het verloop van de waardering van Bredero bepaald is door de tegenstelling tussen wetenschappelijke goede trouw en, meestal onbewuste, onwetenschappelijkheid, is deze theorie van Van Hamel belangwekkend en haast symbolisch van waarde. Carel Scharten is nog zachtzinnig als hij Van Hamels theorieën afdoet met de term 'ethische fraaiïgheden' (1923; 92).

Tot het eind van de in dit hoofdstuk te behandelen periode, als Knuttel andermaal zijn mening naar voren brengt, zijn er maar enkelen, waaronder Van Rijnbach, die zich geheel of gedeeltelijk bij zijn mening aansluiten. Gangbaar is de opvatting van Prinsen, en allerlei romantische interpretaties van Bredero's werk dienen zich in deze jaren dan ook aan. Het is daarbij opvallend dat de aandacht van de meesten van deze bewonderaars zich op de poëzie van Bredero richt. Met Prinsen is H.J. Boeken eigenlijk de enige die de kern van zijn werk in de Spaanschen Brabander ziet (1899; 187). I. Querido, met wiens romans over de Jordaan de Spaanschen Brabander in deze tijd dikwijls wordt vergeleken, stelt de lyriek van Bredero even hoog als zijn toneelwerk. In 1919 herdrukt Querido een studie van 1910, waarvan de toon met die van Prinsen sterk overeenkomt. 'Breero's speelsche wulpschheid', 'diep menschelijke erotiek', 'hijgende doch gezonde sensualiteit', maken hem verwant aan Brouwer, niet aan de verfijnde Jan Steen, en zijn 'geweldige saamdringing van mensensoorten' doet denken aan de helse Breughel (1919; 2-4). Het oordeel van Querido over Prinsens *Handboek,* in dezelfde opstellenbundel vermeld, laat zich raden: 'Gewoonweg prachtig' (1919; 240).

Ook J. Vorrink schrijft in een studie over *Het Minnedicht in de 17de Eeuw* met geestdrift over het 'naakt realisme' van Bredero, 'die de stem van de stad, het hart van het volk, de spiegel van het leven

was geweest' (1919, 152 en 90) en neemt een dertigtal gedichten van hem op.

In een opstel in *De Dietsche Warande* van 1919 schrijft Marnix Gijsen in dezelfde toon een opstel over *Breeroo's Lyriek*. Hij vergelijkt Bredero met Villon, Louise Labé, De Musset, Verlaine en Rilke. 'De Sehnsucht deed hem leven' (1919; 223). In 1922 verscheen Gijsens opstel als inleiding bij een kleine bloemlezing uit *Breeroo's Lyriek,* zeer onzorgvuldig uitgegeven, en slecht passend bij de inleiding. Voor zover de kritieken zich daarover niet te druk maakten, stemmen zij met Gijsens romantische visie wel in. A. Jolles wijst in *De Gids* op de overeenkomst tussen de opvattingen van Gijsen en Prinsen (1922; 453) en Kloos verschaft in *De Nieuwe Gids* enige vage en zelfgenoegzame bijval, met bijzonderheden over zijn oordeel over Bredero in 1885 (1922; 847).

Tegen al die vergelijkingen van Bredero met romantici, poètes maudits en impressionisten tekent alleen Koopmans in *De Nieuwe Taalgids* verzet aan, voor zover het de laatsten betreft. '...geen stemmings-atmosfeer dringt zich tussen hem en de dingen om hem heen... Bij Bredero is de taal het echte materiaal, zoals het gekeurd en genomen is uit het rijk en kleurig geconstrueerde volksidioom, en in de verscheidenheid en brokkige veelheid voor Uw voeten gelegd. Bij de nieuweren is dit materiaal doorademd van impressie en sensatie, psychologies toegespitst en geeft in z'n constructies en woordvormingen, z'n ritme en klankwerkingen de wereld terug, zoals ze door de zinnen van de auteur is gezien' (1921; 148).

Precies het tegendeel van deze mening propageert L. Simons in deel II van *Het Drama en het Tooneel in hun Ontwikkeling,* een uitgave van de Nederlandsche Bibliotheek, dus voor veel breder publiek bestemd dan *De Nieuwe Taalgids*. 'Werk als dit (de Spaanschen Brabander) is slechts oppervlakking als "realisme" te kenschetsen; in zijn totaliteit is het echter veeleer gansch iets anders dan nuchtere uitbeelding van werkelijkheid: het is hevig geëmotioneerde weergave van levensindruk; hartstochtelijk uitgebeelde impressies van trillend leven' (1921; 100).

Waar Koopmans en Simons, ieder van hun kant, tenminste een probleem zien in het vergelijken van kunststijlen uit verschillende perioden, beschouwt Frans Bastiaanse dit meer als een mogelijkheid om virtuoos te jongleren met tijdsbegrippen: 'Hooft's "Renaissance" is Classicisme en Rationalisme; die van Vondel Classicisme en (R. Katholiek) Christendom; die van Breero (afgeleid) Classicisme en Roman-

tiek' (1922; IX). In zijn vierdelige *Nederlandsche Letterkunde,* ook al een uitgave van de Nederlandsche Bibliotheek, vergelijkt hij er dan ook lustig op los: 'Héél in de verte iets als de mensch Verlaine, maar met on(tegen?)zeggelijk minder verfijnd lyrisch vermogen, toch aan hem eenigszins verwant, met de verrukkingen die er verbonden zijn aan het botvieren van den kortstondigen lust, met den "Katzenjammer" die er de keerzij van vormden en hem als "pauvre Lilian" vlaagsgewijze het bovenzinnelijke deden zoeken in deze wereld, waar het meer verfijnde deel der vrouwen met hem speelde of hem versmaadde en waar Wijntje hem niet voldoende troostte voor wat hij bij Trijntje te kort kwam en van Trijntje te veel had' (1922; 11).

Met dat al werd de nuchtere behandeling van Te Winkel uit 1908 in 1923 onveranderd herdrukt. Stellig zal deze gebeurtenis de mening over Bredero minder beïnvloed hebben dan de door Van der Horst 'naturalistisch' genoemde opvoering van de Spaanschen Brabander, gespeeld door Het Schouwtooneel in het najaar van 1923, met Jan Musch weer als Jerolimo en A. Hooykaas als Robbeknol. De Amsterdamse recensent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* is niet bereid een sensationele interpretatie te aanvaarden: 'Wij denken ons den Spaanschen Brabander zelf minder nadrukkelijk, lichter, dan, vooral tegen het eind, Musch hem speelde' (1923; 5 oktober). In het algemeen geven de recensies de indruk dat de spelers hun bedoelingen niet geheel konden verwezenlijken. Maar de Haagse correspondent ziet toch zwaarder accenten in het stuk: 'Wat zou er bijvoorbeeld te maken zijn van het relaas van Trijn... Hoe schrijnend de tegenstelling van deze "snol" met de van den aanvang af wufte en wulpsche An'. De manier van spelen vindt hij te operetteachtig, aardig om te zien, 'maar niet zóózeer een brok leven als Bredero het gezien heeft' (1923; 11 oktober).

Ook Top Naeff oefent in *De Amsterdammer* ferme kritiek uit op de interpretatie en geeft dan haar oordeel over de eisen die het stuk voor deze tijd stelt. 'Men kan over de mate van levenslust en levenslast, die aan dit stuk ten grondslag ligt, van gevoelens verschillen, uit te schakelen is deze vraag - zooals het programmabijschrift tracht te doen - niet; uit louter gulheid des gemoeds kan deze felle kritiek op den tijdgenoot niet geschreven zijn. Ontneemt men den achtergrond van onvrede, van weemoed, die daarom geen sentimentaliteit behoeft te zijn, aan Bredero's loyaal hekeldicht, dan ontvalt aan de opvoering meteen het verbindend element. Dan mist ze - zooals bij deze vertooning bleek - ook de dramatische stijging, die wij toch vinden in de verhouding waarin onze voorvaderen, op de verschillende trappen

der toenmalige maatschappij, tot het Leven, met een groote letter, stonden: het gelebber-aan-het-leven der Amsterdamsche oude heertjes in I, dat aanzwelt in het driest gesol der snollen, in het schelden der spinsters, en zijn afschuwelijk en deerniswekkend hoogtepunt bereikt in de figuren der koppelaarsters en Gierighe Geraert... Om te kunnen veeren uit den druk dezer, voor een dichter toch weinig dichterlijke zeden, moet de onverbloemde realiteit ervan ons bij de keel grijpen, moet de "onvoldaanheid" - het woord is van Prof. Prinsen - haar uiterste grenzen bereiken, moet de lach als noodweer bersten van de lippen als de spon van het vat...' (1923; 13 oktober).

Evenals Prinsen vindt ook Schepers de gelegenheid zijn opvattingen voor een ruimer publiek uiteen te zetten. In 1923 verschijnt in Meulenhoffs Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers een bloemlezing uit het werk van Bredero, met inleiding.

Ook Schepers ziet in Bredero 'realist ... en romantikus tegelijk' (1923; 6), '...de echte Bredero... vindt men in het liefdelied. Daarin geeft hij zich geheel als de beschroomde, de gloedvolle, de teleurgestelde, de verslagen, zich krachtig weer verheffende en opnieuw hopende en verlangende, zich zelf verterende mens' (1923; 7).

Met nadruk wijst Schepers ook in de tragikomedies de elementen aan waarin men Bredero's eigen verlangens en gevoelens kan herkennen. 'Zo kwam hij vanzelf tot het vermoorden van zijn romantiese stemmingen; hij parodieerde later dan ook zich zelf in eigen werk als "Amoureusje", de verliefde zot in de Stommen Ridder' (1923; 13).

Bij de behandeling van de Spaanschen Brabander komt weer de oude theorie, als zou Rodenburg erin bedoeld worden, naar voren, 'wat het stuk enerzijds, in populariteit, ten goede kwam, maar anderzijds de wijdte ervan, de geweldigheid niet deed zien' (1923; 20). Schepers sluit zich bij de visie van Prinsen aan, en ontkomt zo ook niet aan de consequentie van een toevlucht op het onderbewustzijn van Bredero: 'Aan de andere kant geloof ik natuurlik niet, dat Br. dit er bewust in gezien heeft, maar uit zijn onderbewustzijn daagden al die schunnig goed- of kwaadaardige Amsterdammers op in groepen of bij enkelingen rondom hem zelf, de twee-eenheid Robbeknol-Jerolimo' (1923; 119).

De belangstelling voor het toneelwerk neemt in deze jaren toe. Ben Groeneveld verzorgt tientallen opvoeringen van Symen sonder Soetichheydt en de Klucht van de Koe. Ook Bouber speelde in 1929 deze laatste klucht en Vorrink verzorgde er in 1925 een schoolnitgave van.

In 1924 geeft W.L. van den Brink in de Lyceumherdrukken een verkorte en gekuiste herdruk van de Spaanschen Brabander, ook een schooluitgave dus.

In 1926 promoveert A.A. van Rijnbach op een uitgave van de kluchten van Bredero, die ‘als kluchtenschrijver een hoge volmaaktheid bereikte, (omdat) op dit gebied zijn kunnen werkelik harmonies is geweest met zijn willen, wat in zijn andere werken niet altijd het geval is geweest’ (1926; II). De zeer bezonnen wijze van zich uitdrukken in deze passage, die juist op de kardinale punten iets aan duidelijkheid en stelligheid te wensen overlaat, typeert de haast diplomatieke wetenschappelijkheid waarmee Van Rijnbach zijn onderwerp behandelt. De heersende meningen, zoals die bij het werk van Knuttel en Prinsen reeds zijn vermeld, herkent Van Rijnbach in het bekende grafschrift van Vondel en de toen veel gehoor vindende lezingen van Coster. De wijze van zien van Knuttel typeert Van Rijnbach als historisch-materialistisch, waartoe bepaalde passages in diens werk, die voor het voorgaande niet essentieel leken en dus onvermeld bleven, stellig aanleiding geven. Bedachtzaam wijst Van Rijnbach bij alle deelnemers aan de discussie zwakke punten in het betoog aan, maar van een eigen oordeel onthoudt hij zich. ‘...tragiese conflicten’ en ‘conflicten van maatschappelike aard’ duidt hij aan zonder een poging te doen ze te interpreteren. Artistiek of verheven, zoals Hooft of Vondel, is Bredero niet in de eerste plaats, ‘maar met Bredero hebben we medelijden, voor hem koesteren we een genegenheid, die meer is dan bewondering, omdat hij was een groot dichter en een in veel opzichten zwak mensch, een der eersten ook in onze literatuur van wier zieleleven we iets meer dan oppervlakkig kennis kunnen nemen’ (1926; V).

De volgens Van Rijnbach eenzijdige en overdreven opvattingen, die Prinsen over de Spaanschen Brabander heeft verkondigd, kunnen in ieder geval niet op de eerder geschreven kluchten worden toegepast; die zijn voortgekomen uit lust om realistisch en grappig uit te beelden. In een verdediging van Bredero's soms wel heel ver gaande platheden begeeft Van Rijnbach zich niet, wel meent hij dat het niet aangaat, zoals Bredero's eerste uitgever Van der Plassche deed, Bredero louter edele motieven toe te schrijven.

In zijn lovende recensie van dit proefschrift in *De Nieuwe Gids* gaat Schepers niet in op de kwesties die Van Rijnbach ook wel zeer academisch aan de orde heeft gesteld. Ook Prinsen reageert in een aankondiging in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* niet op de aanval

op zijn meningen, verschaft alleen daverende bijval bij Van Rijnbachs lof voor de Klucht van de Koe: ‘Als onberispelijk tooneelwerk staat deze klucht in zijn fleurige kracht m.i. boven alles wat Vondel voor het tooneel schreef, boven alles van Breero zelf’ (1927; 15 januari).

Toen Van Rijnbach in 1926 Dirk Coster als de belangrijkste vertegenwoordiger van de moderne opvatting aanwees, dacht hij daarbij aan lezingen die Coster toentertijd over Nederlandse letterkunde hield en betreurde het dat deze nog niet in essay-vorm waren gepubliceerd. Hij had ook kunnen wijzen op een enkele opmerking in de *Marginalia* van 1908 en op een artikel uit *De Stem* van 1924, waarin Coster ‘den zwaren, den hartstochtelijken, den smartelijken Bredero’ verdedigt tegen een veel gebruikte schoolbloemlezing, waarin, met negentiende-eeuwse voorkeur voor het kunstmatige, wel ‘het nare 't Sonnetje’ en imitaties van Hooft waren opgenomen, maar niet Snachts rusten meest de dieren en Wat dat de wereld is (1924; 142). In 1927 ging de wens van Van Rijnbach in vervulling en verscheen van Dirk Coster *De Nederlandsche Poëzie in honderd Verzen,* hier geciteerd naar de met veel zorgvuldigheid stilistisch verbeterde, maar niet wezenlijk veranderde editie van 1931. Deze bloemlezing, die grote bekendheid heeft verkregen, is een van de weinige die niet speciaal voor school of studie zijn bestemd.

In deze bloemlezing is Bredero met zes gedichten vertegenwoordigd, uiteraard een groot aantal op honderd gedichten (maar evenveel als Venvey er opnam bij een even grote bloemlezing zonder inleiding in 1910). Opvallender is dat in de inleiding geen dichter uitvoeriger behandeld wordt dan Bredero, ‘de laatste der kunstenaars, in wien de overgang van de middeleeuwen tot dien nieuwen tijd zich voltrekt’ (1931; XXXIX), en daardoor ‘martelaar van de Renaissance’ (1931; XLV).

Nadrukkelijk wordt in deze inleiding de waarde van Bredero met moderne maten vastgesteld. ‘En juist daarom is Breero de grootere van beiden (Hooft en Bredero), omdat hij disharmonisch was, omdat hij een worstelend mensch was. Alle geslaagde harmonie in dit bestaan berust ten slotte op een zekere gematigdheid van leven, die den mensch van de uiterste moeiten barmhartig ontslaat. Breero kende deze matiging niet, - dus werd hem niets bespaard, dus brandde zijn leven schielijk op in eigen gloed’ (1931; XXXIX). Sterker nog spreekt de behoefte om Bredero als vooral tragische figuur voor te stellen als Coster hem ‘de Dmitri Karamazov van de Hollandsche litteratuur’

(1931; XLV) noemt, zij het zonder diens ‘bevrijdende vrede’. De gekozen verzen worden zeer uitvoerig toegelicht, waarbij alle accenten zo schril mogelijk klinken. ‘De stem van dit vers is lijdensheesch, met huilende uitbarstingen als van een stervenden schooier’, heet het van Wat dat de wereld is, ‘de smartelijkste biecht der 17de eeuw’ (1931; XLIV). Snachts rusten meest de dieren is ‘de teederste serenade onzer litteratuur’ (1931; XLII), in Arent Pieter Gysen ‘openbaart zich glorieus en schaamteloos’ ‘zijn instinct voor de driftige en dierlijke werkelijkheid’ (1931; XLI). Ook in het toneelwerk ziet Coster, als Prinsen, vooral heftigheid en ‘rauwe wildheid’. ‘Men heeft hem tot vervelens toe pittoresk genoemd; voor onzen tijd is hij dikwijls demonisch’ (1931; XL).

Tegenover de dichterlijke essayist heeft de wetenschappelijke beschouwer maar weinig wapens. C. de V(ooys) verwijt Coster in *De Nieuwe Taalgids* van 1928 zijn eenzijdige voorkeur voor de religieuze, mystieke of geestelijke elementen in de poëzie, waardoor het ‘realisties-komiese, satieriese, zinnelik erotiese, zo typies-Nederlandse elementen, blijft buitengesloten’ (1928; 261). Juist de ‘ultra-moderne’ beschouwing van Bredero keurt De Vooys af, maar hoeveel minder ver draagt zijn stem hier dan die van Coster.

Aan het eind van de periode die in dit hoofdstuk wordt overzien, spreekt J.A.N. Knuttel zich nogmaals over Bredero uit, in de inleiding op het laatste deel van de verzamelde werken van Bredero, die sinds 1918 in afleveringen verschenen en nogal wat kritiek verwekten. Met een zekere bitterheid spreekt Knuttel in deze inleiding over ‘de eenzijdige uitlegkunde, de fantasie, de behoefte aan romantiek van het nageslacht’ (1929; LXII). Immers, ‘zoo is de legende ontstaan van den genialen en gevoeligen losbol Bredero, voor den een meer een schilderachtige figuur, voor den ander de man met het mislukte leven, maar voor allen de stuurlooze, wiens eigenlijk bestaan zich in kroeg en kaatsbaan afspeelde’ (1929; LXII). Zonder de polemische nadruk van 1919 herhaalt Knuttel zijn stellingen, beschouwt Bredero in verband met zijn eigen tijd en klasse en motiveert uitvoerig zijn zoveel mogelijk chronologische rangschikking van Bredero's poëzie, waarbij alle liefdesavonturen opnieuw worden nagerekend.

Als bijzondere kwaliteiten noemt Knuttel nogmaals oorspronkelijkheid en innigheid. Het lied van Arent Pieter Gysen, dat Coster ‘luguber’ had genoemd, noemt hij ‘Breughelachtig’ (1929; XXII). Ook over het toneelwerk is Knuttel ingetogener. De tragikomedies stelt hij

niet hoog, maar het levendig realisme en de goede compositie van de kluchten prijst hij uitbundig. De obsceniteiten noemt hij goedrond en nergens zwoel. Hoger nog is de waardering voor de bekende scènes uit het Moortje, dat als geheel toch veel gebreken heeft. Bredero's meesterwerk acht ook Knuttel de Spaanschen Brabander, met zijn flitsende scènes van wonderlijke typeringskunst. Van een tragische interpretatie wil Knuttel niet weten, hoogstens kan men er de deerniswekkende eenzaamheid van de beperkte kleine burger in aantreffen.

Het is dan ook wel een ironische trek van het lot dat al dit toneelwerk door Albert Hahn geïllustreerd werd met tekeningen, die in hun angstaanjagend realisme aan werk van Goya doen denken. Knuttel heeft de tegenstelling tussen deze visie en de zijne zelf gesignaleerd, maar zijn protest mocht - ook hier - niet baten.

Het leek gewenst van de grote hoeveelheid materiaal over de periode 1880-1930 een gedetailleerd overzicht te geven, waarin de vele stemmen die zo verschillend de lof van Bredero zingen, afzonderlijk en rechtstreeks gehoord kunnen worden. Een korte typering van ieder geluid was daarvoor niet voldoende.

Moeilijk te beantwoorden is de vraag in hoeverre er samenhang, en dan nog verhelderende samenhang, bestaat tussen de ontwikkeling van het geestesleven en vooral de litteratuur in de besproken periode en de waardering van Bredero. Vooral naarmate de eigen tijd meer in zicht komt wordt het moeilijker hier inzicht en overzicht te verkrijgen. De meningen over moderne kunst zullen dan ook alleen met voorzichtigheid vergeleken kunnen worden met opvattingen over Bredero.

Waar het meningen van scheppende kunstenaars betreft biedt hun eigen werk nog veel houvast. Dat Kloos en Verwey Bredero bewonderden, vooral om de natuurlijkheid en innigheid van zijn poëzie, hangt zeker samen met hun eigen dichterlijk streven. De tegenzin die Van Eeden bij de opvoering van de Spaanschen Brabander voelde stemt overeen met zijn afwijzen van het naturalisme. Maar hoewel men Kalffs toenemende waardering voor Bredero kan trachten te verklaren door er zijn groeiende waardering voor de tachtigers naast te stellen, ontbreken hier de bewijzen. En wat voor Kalff geldt, geldt in nog sterker mate voor de vele historici en semi-historici uit deze periode, wier meningen over moderne kunst men kennen noch vertrouwen kan.

Niettemin wijzen zeer vele gegevens erop, dat de groeiende bewondering voor Bredero in sterke mate door de beweging van '80 is

beïnvloed. Pas als de opvattingen van deze beweging algemeen zijn geworden, verstomt het debat over het onfatsoen van Bredero's werk. Als men de naturalistische kunst heeft aanvaard, ontdekt men tragische aspecten in Bredero's toneelwerk. En als de weinig menselijke lyriek van voor 1880 overtroffen is door de poëzie van de tachtigers, gaat men de onbevangen verzen van Bredero groter waarde toekennen.

Dat de opvattingen van omstreeks 1885 zich niet tot 1930 ongewijzigd hebben gehandhaafd, is bekend genoeg. Maar of het mogelijk is de nieuwe richtingen en opvattingen die zich in deze periode hebben afgetekend, ook in de waardering van Bredero aan te wijzen, mag betwijfeld worden. Bovendien waren degenen die zeer lang vasthielden aan de theorieën van 1880, talrijk en invloedrijk genoeg.

Maar wel kan men veronderstellen dat de ontwikkeling van de waardering van Bredero in de 'romantische' richting, die uit de vele voorbeelden blijkt, toch bepaalde trekken vertoont van de geestelijke en vooral de litteraire ontwikkeling die na 1914 ook in Nederland valt waar te nemen. Onzekerheid ten aanzien van de internationale toestand, onmacht om een eigen nieuwe vorm te vinden, zoals men die meende aan te kunnen wijzen in de negentiende eeuw, belangstelling voor de psychologisch te onderkennen complexiteit en onevenwichtigheid in ieder mens, tragisch besef - het zijn allemaal eigenschappen, die het begrijpelijk maken dat ook in Nederland figuren als Baudelaire of Dostojewski groter bekendheid kregen. J. Romein heeft in zijn proefschrift over *Dostojewskij in de westersche kritiek* aangetoond dat de waardering van Dostojewski pas na 1914 een grote vlucht heeft genomen, P. de Smaele toonde aan hoe ten aanzien van Baudelaire in Nederland hetzelfde geldt. Ook voor Bredero kan geconstateerd worden, dat bij de herdenking in 1918 van zijn sterven, begrippen als 'gespletenheid', 'tragiek', 'bohémien' en 'poéte maudit' opgeld doen. Deze begrippen zijn zeker niet zonder meer representatief voor de beweging van 1880, het zijn begrippen die men in tijdschriften zoals *Het Getij* en later *De Vrije Bladen* of *De Stem* zal aantreffen. Maar behalve daar waar een figuur als Dirk Coster optreedt, biedt het verzamelde materiaal niet genoeg gegevens om van werkelijke samenhang te spreken, al kan men deze - met Albert Westerlinck (1950; 564) - vermoeden.

Wel staat het vast dat de belangstelling voor Bredero in de jaren tussen 1880 en 1930 is vergroot en verdiept. Twee edities van de verzamelde werken, een groot aantal afzonderlijke uitgaven van de spelen en verzen, opvoeringen van het belangrijkste van Bredero's toneelwerk: er is na Bredero's eigen tijd geen halve eeuw waarin hem

zoveel aandacht en verering werd geschonken. In geen periode heeft men Bredero zo hoog geschat, vele beoordelaars stellen hem in bepaalde opzichten boven Hooft, sommigen noemen zijn beste werk gelijkwaardig aan dat van Vondel, en voor het eerst worden sommige van zijn aandachtige verzen als waarachtig religieuze lyriek beschouwd.

Dat juist de geestdriftigste vereerders van Bredero als litteratuurhistorici over het algemeen niet hoog aangeslagen worden (de jonge Verwey, Prinsen, Schepers, Coster), bewijst hoe de belangstelling voor Bredero langzamerhand ook buiten de enge kring van vakmensen wordt aangetroffen. Kenmerkend voor deze, op lager niveau bepaald dilettantistische, genegenheid is de uitspraak van de auteur Fr. Pauwels in een interview in *Den Gulden Winckel* van 1925. Op de vraag welke dichters op zijn werk invloed hebben uitgeoefend, antwoordt Pauwels: ‘Ik geloof niet veel. Ik heb betrekkelijk weinig Hollandsche gedichten gelezen en dan nog meest de ouderen. Ik dweep met Bredero. Hij heeft sappigheid en kracht. Zijn gevoelsleven staat me zoo na. Hij is de eeuwig misdeelde tusschen zijn tijdgenooten. Een figuur als Bredero is een zuiverder en krachtiger bohémien dan Murger. Slag op slag werd hij gewond, door de maatschappij, die hij zoo lief had. Toch blijft hij een oerkrachtig, episch kunstenaar, algemeen menschelijk, eenzaam en steeds zichzelf. Ik heb het nergens zoo gevonden als bij Breero, zelfs niet bij Vondel, die grooter is. Van een gracieuze verschijning als Hooft hou ik ook niet veel’ (1925; 148).

Voor zover deze uitspraak kenmerkend voor het ruimer publiek mag heten, als combinatie van litterair enthousiasme en ondeskundigheid, is het veelzeggend dat Pauwels als zeer bewonderde auteurs in hetzelfde interview Querido, Couperus en Heyermans opnoemt (1925; 146). Ook hier blijkt meer samenhang met de beweging van '80 dan met de jongere auteurs. De generatie die juist in deze tijd aan het woord komt spreekt zich over Bredero pas later uit.

Hoofdstuk IX
1930-1950

Doordat de in dit hoofdstuk te behandelen periode minder jaren omvat dan die der vorige hoofdstukken, lijkt het jaartal 1950 een willekeurig eindpunt voor de geschiedenis van de waardering van Bredero. Toch is dit niet het geval: in de laatste jaren voor 1950 verschenen enkele uitvoerige litteratuurgeschiedenissen, waarin een vaak gedetailleerd verslag is te vinden over de stand van meningen ten aanzien van Bredero. In 1943 verscheen het *Nieuw Handboek* van Walch, dat in 1947 werd herdrukt, in 1948 deel II van Knuvelders vierdelig *Handboek* en deel IV van de tiendelige *Geschiedenis* onder redactie van Baur. Eveneens in dat jaar verscheen van Haantjes en Smit het *Panorama der Nederlandse Letteren,* en al deze publikaties verschaffen zoveel materiaal over de waardering van Bredero in deze tijd dat zij uitstekend als slot van het overzicht kunnen dienen.

Ook afzonderlijke samenvattende studies over Bredero verschijnen aan het eind van deze periode. De Bredero-herdenking van 1935 levert op dit gebied aanzienlijk minder op dan die van 1885. Maar in 1942 verzorgt Van Rijnbach een uitgave van het kenmerkende van Bredero's toneelwerk, en in 1944 van het Lied-boeck, beide malen met een uitvoerige inleiding. Bovendien verschijnt als laatste werk van de gehele periode een nieuwe monografie over Bredero van de hand van Knuttel.

Reeds uit de opsomming van deze namen kan blijken dat de nuchtere opvatting over Bredero in deze laatste jaren ruimer vertegenwoordigd is dan de romantische, die tot 1930 zo krachtig werd beleden. Maar het zal blijken dat juist op lager niveau de romantische Bredero in ere blijft.

In november 1931 geeft het Rotterdamsch Hofstadtooneel een negental opvoeringen van het Moortje, met Fientje de la Mar, Louis Gimberg, Louis van Gasteren, Caroline van Dommelen en Jan van Ees in de hoofdrollen. Dit aantal wijst niet op een groot succes, het feit dat de première op een litteraire matinee viel maakt ook duidelijk dat dat niet in de verwachtingen lag. Over de waarde van het stuk zijn de Rotterdamse en Haagse criticus van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* het niet eens. De eerste spreekt over het dartele en schalkse van het

stuk en ‘een zeventiende-eeuwsche ongegeneerdheid, die welbeschouwd gezonder is dan de dubbelzinnigheden uit later tijden’ (1931; ochtendblad 15 november), en noemt met instemming Prinsen als de grote-pleitbezorger voor Bredero. De Haagse slaat het stuk lager aan, het is ‘niet veel meer dan een zede- en tijdsschildering van het Amsterdam van zijn dagen’, en haalt dus niet bij de Spaanschen Brabander, ‘een spel, waarin, door het luidruchtig-brallende, de tragiek heen-schemert van een, die niet is, wat hij schijnt en niet wezen kan, wat hij zou wenschen te zijn’ (1931; 30 november).

Knuttels uitgave en chronologische rangschikking van het Lied-boeck uit 1929 leidt tot kritiek van Van Rijnbach, die meent dat het werk te veel een speculatief en te weinig een tekstverklarend karakter heeft (1931; 268). Ook Schepers oefent kritiek uit, maar alleen op de rangschikking zelf. In 1932 werkt Schepers deze kritiek uit en geeft in een zeer gedetailleerde artikelenreeks in *De Nieuwe Gids* een nieuwe rangschikking van het jeugdwerk. In het tijdschrift *Levende Talen* van september 1932 wijst hij er vervolgens op dat Bredero's kennis van de klassieken betrekkelijk veelomvattend was. Evenals de studies van L. Koch in het *Tijdschrift voor Taal- en Letterkunde* verschaffen deze en vele andere artikelen enige nieuwe kennis over Bredero, zonder de waardering voor zijn werk in het algemeen te beïnvloeden.

Ondertussen geeft Stoett in 1931 wat A.A. Verdenius in *De Nieuwe Taalgids* ‘een standaard-uitgave’ van het Moortje noemt. Door vergelijking met de Franse vertaling van Terentius' *Eunuchus,* die Bredero gebruikte, en met de vertaling van Van Ghistele, die hij ook kende, werpt Stoett nader licht op Bredero's werkwijze en bedoelingen. Maar een beschouwing over het blijspel of een waardering ervan blijkt uit Stoetts inleiding niet, het doel van zijn uitgave was tekstverklaring. Ook Verdenius is op dit terrein werkzaam. In 1929 en 1930 publiceert hij in het *Tijdschrift voor Taal en Letteren* een serie *Aantekeningen bij Breero's Kluchten,* die hij in de editie van Van Rijnbach ook gerecenseerd had, en in 1933 spreekt hij bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar te Amsterdam over *Bredero's dialectkunst als Hollandse reactie tegen Zuidnederlandse taalhegemonie*. Van zijn waardering van de aard van Bredero's werk spreekt Verdenius pas in een artikeltje in 1943 in *Onze Taal,* en die blijkt dan zeer dicht bij die van Prinsen te staan (1943; 65). En tenslotte moet in deze serie, die met talloze losse taalkundige aantekeningen, vooral in het Leidse *Tijdschrift,* zou zijn uit te breiden, nog de herdruk in 1934 genoemd worden van Stoetts uitgave van de Spaanschen Brabander van 1919, andermaal

zonder inleiding, en de uitgave in 1933 van veertig liederen met muziek van Bredero in de serie *Liederen van Groot-Nederland* door F.R. Coers.

In 1935 neemt het Tooneelmuseum het initiatief tot een nieuwe herdenking van Bredero's geboortedatum. De werkzaamheden van het daartoe ingestelde Bredero-comité zijn door de secretaris Ben Albach uitvoerig beschreven. Uit dit verslag blijkt hoeveel moeite het comité zich heeft moeten getroosten om tot resultaat te komen, en hoe dit toch bepaald bij het bereikte in 1885 ten achter is gebleven. Een moderne uitgave van de kluchten, waarvoor vooral Van Rijnbach zich beijvert, komt niet tot stand, en van de drie voorstellingen die men denkt te geven gaan de opvoering van de Spaanschen Brabander door Jan Musch en van het Moortje door het Rotterdamsch Hofstadtooneel niet door, en alleen die van de Klucht van de Koe en Symen sonder Soeticheydt door De Jonge Spelers wel. Evenals in 1885 lukt het niet de herdenking op 16 maart te doen doorgaan, en ook ditmaal ontstaat er verschil ven mening in het Bredero-comité, als gevolg waarvan nu Knuttel zich terugtrekt. Wel wordt er in de foyer van de schouwburg een Bredero-tentoonstelling tot stand gebracht, maar het aantal der bezoekers die speciaal daar voor komen, beloopt slechts een dertigtal mensen.

Op 2 april vond de herdenkingsavond plaats. Schepers, de voorzitter van het comité, sprak de herdenkingsrede uit en vervolgens droegen Marie Hamel en Johan Fiolet gedichten van Bredero voor. Afge-wisseld en ook begeleid door muziek werden de kluchten opgevoerd, die van Symen met een ingelaste bruiloftsscène met oude dansen en bruiloftsgedichten van Starter.

'In de pauze was het zeer genoegelijk en stampvol in de oudhollandsch ingerichte rotonde, waar de in oudhollandsch costuum gekleede toeschouwers (leden van het studentendispuut "Breero") hun pijpje kwamen roken' (*Verslag* 1935; 5).

In het zeer verzorgde programma van de herdenkingsavond is een korte levensbeschrijving door Schepers opgenomen. Deze verwijst daarbij naar zijn bloemlezing en Prinsens biografie, die dus nog niet zijn uitverkocht. Belangwekkender is de schets die Ben Albach, 'de krachtige motor..., die alles draaien deed' (*Verslag* 1935; 7), daarin geeft van *De waardering van Bredero in drie en een halve eeuw*. In kort bestek zijn daarin vele gegevens bijeengebracht.

Over het algemeen zijn de recensies van deze voorstelling, die enkele

dagen later herhaald werd als volksvoorstelling, meer vriendelijk dan enthousiast. Het geestdriftigst zijn J.W.F. Werumeus Buning in *De Telegraaf*: 'kostelijk tooneel' ... 'wonderlijk actueel' ... 'verbijsterend van kracht' (1935; 3 april), de recensent van *Het Volk*: 'Raak en door-en-door Hollands. Hoe wist Bredero de mensen lachend de waarheid te zeggen' (1935; 3 april), en *De Tijd*: 'Alles is tooneel en alles is volkshumor' (1935; 3 april). Gematigd is de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: 'een zekere matheid, ten deele stellig ontstaan uit het verouderde van deze kluchtstijlen voor het naar leven en afwisseling zoekende spreektooneel' (1935; 3 april). *Het Handelsblad* vond de voorstellingen die Bouber in 1929 van de Klucht van de Koe gaf, beter (1935; 3 april). Zeer kritisch is Henrik Scholte in *De Groene Amsterdammer*. 'Eerlijk gezegd heeft Bredero alleen waarde als (lyrisch) dichter'. De kluchten zijn 'nog slechts strikt litterair te verstaan' ... 'menschen in rok en zij allen gaapten, gaapten' (1935; 5 april).

Behalve deze recensies, die toch wel de indruk wekken dat het hoogtepunt van de waardering van Bredero alweer voorbij is, of dat ook de extreme verering niet ver buiten de kring van ingewijden invloed heeft uitgeoefend, verschijnen er artikelen van velerlei aard in allerlei periodieken. Zo levert de romantische visie een uitermate geschikt artikel over '*Vrouwen rondom een dichter*' voor de *Dames-Courant* van de *Gooi- en Eemlander* van 28 maart. In *Het Volk* van 9 maart schrijft Prinsen een artikel in de bekende trant en Schepers voorziet de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 8 en 9 maart van twee bijdragen. *Het Handelsblad* komt op 10 maart met een stuk van Albert Verwey die uitvoerig schrijft over de herdenking van 1885 en het artikel van Kloos, 'echte leiderswoorden... (die) ertoe hebben bijgedragen om de aandacht van het opkomend geslacht op Bredero gericht te houden' (1935; 10 maart). Met recht maakt Verwey aanspraak op de eer met zijn bloemlezing van 1893 tot het inzicht te hebben bijgedragen 'dat men Breero, naast Hooft en Vondel, als Europees dichter had te bewonderen' (1935; 10 maart). In *Het Vaderland* beschrijft F.C. Dominicus hoe men het conflict tussen geestelijke en stoffelijke wereld ook in de tragikomedies kan herkennen, en in een artikel van 2 april wordt dat thema door P.C. Brederode uitgewerkt onder verwijzing naar Verlaine, De Haan en Van Eeden. *De Telegraaf* volgt voor een deel Prinsen in een beschouwing, maar 'de romantische legende van zijn leven is in menig opzicht onjuist' (1935; 16 maart). *Het Handelsblad* bevat een verslag over een rede van G.S. Overdiep in Groningen, waarin deze hetzelfde betoogt (1935; 11 april).

Als blijvender produkt van de Bredero-herdenking brengt 1935 ook een aantal studies in gedegener trant in vaktijdschriften. Een werkelijk nieuwe visie geeft daarbij Overdiep in *Onse Taaltuin,* een artikel: *Bredero sprekend na 350 jaar,* wellicht een samenvatting van zijn herdenkingsrede. In de eerste plaats wordt de romantische visie daarin ontdaan van de al te tragische en moderne elementen, zonder ontluisterd te worden: ‘De relativiteit van aardsche grootheid, rijkdom, liefde, geluk, geconstateerd aan het eigen, persoonlijk, wankele gemoed; de wanhoop of althans de twijfel die zich bevrijdt in een snik, zeker, maar tenslotte in het lachend en trotseerend “Puf!”, daarin herkennen wij de “ongeleerde wijsheid” die Plato en Epicurus veracht, het berustend “verstand” van den lateren romantischen humor, die bij Bredero niet behoefde te worden gewekt door het 18de-eeuwsch psychologisme’ (1935; 364).

En vervolgens wordt in dit artikel, waarop indertijd onvoldoende aandacht is gevallen, betoogd dat ook de tragikomedies als volwaardige uitingen van Bredero's kunstenaarschap mogen gelden.

Veel werk had men tot 1936 van de tragikomedies niet gemaakt. In zijn studie over de *Bronnen van Breeroo's romantische spelen,* in *De Gids* van 1885 noemde Den Hertog Rodd'rick ende Alphonsus ‘een voor de kunst weinig belovende schrijfoefening’ (1885; 509) en verweet hij Bredero dat hij te weinig oog had voor de tragiek en de karakterontwikkeling van zijn stuk (1885; 504). Verwey betoonde zich enkele jaren later in *De Nieuwe Gids* meer ontvankelijk voor de dichterlijkheid en menselijkheid van hetzelfde stuk (1889; 222 e.v.) en Knuttel pleitte in 1918 niet zeer overtuigend voor het frisse en natuurlijke in het pathos van ‘het romantische drama’ (1918; 198). Positiever was Buitenrust Hettema over de Stommen Ridder, ‘een monument voor Margriete’ (1919; 123). ‘Het is 't eigen-leven-uitbeelden vol realisme, vol idealisme, vol religieusheid, maar tegelijk zichzelf ironiserend, van de nationale kunstenaar; dit is zijn slot-spel, zijn testament’ (1919; 129). P.H. Schröder wees in zijn proefschrift nog op het nieuwe in Bredero's tussenspelen, nl. ‘dat de ernst der voorafgaande toneelen nu parodisties wordt voorgesteld’ (1932; 60), maar met dat al had toch niemand in de tragikomedies kwaliteiten ontdekt die ze op een lijn stelden met het andere werk. Dat geschiedt pas in de studie van Overdiep, die tot de conclusie komt: ‘Deze humoristische “levenswijsheid” van Bredero leeren we niet enkel of vooral kennen uit zijn lyriek, de menging, of liever tragiek en harmonie van ernst en luim wordt ons niet enkel of vooral in den Spaanschen Brabander geopenbaard: zijn heele oeuvre

en niet in de laatste plaats de veelal opzij geschoven “romantische” spelen zijn er vol van. Natuurlijk heeft Bredere, als ieder lyricus, zijn “psyche” direct uitgestort in de “stemmingen” van amoureuse en aen-dachtige liederen; daarentegen heeft hij in die drama's zijn “psychologie” in personen, “figuren” en “sinnen” geobjectiveerd. De “romantische” spelen zijn ook daarom nog van meer belang dan de “blijspelen”, omdat zij een belangrijk deel der “lyriek” van Bredero, zelfs, van zijn later Liedtboek, omvatten. In deze dramatische lyriek, de hoofsche dramatiek èn het realisme in “Rodderick” en “Griane” wordt in feller contrasten dan in den Spaanschen Brabander de harmonie van schijn, en wezen vertoond’ (1935; 366). ‘Ik zou er hier nog op willen wijzen, hoe Bredero in zijn dramatiseering der stof van den Palmerijn-roman (het eenige “romantische” element dezer drama's) zoowel de tragiek als de humor in een mengeling van realisme en veelzijdige lyriek (allegorische, pastorale en klassieke) tot een geheel heeft verbonden. Hoe hij bovendien, zonder eenige afhankelijkheid van den Spaanschen roman, een zeer bijzonderen taalstijl van den dialoog heeft geschapen, die geheel anders maar niet minder duidelijk dan de volkstaalvorm van zijn blijspel naar Bredero's geciteerde principes een vernieuwing en “optimmering” van den Nederlandsen en toneeltaalstijl beteekende’ (1935; 367).

Men kan niet zeggen dat de theorie van Overdiep evenveel ingang heeft gevonden als die van Bakhuizen in 1843, van Verwey in 1893, of van Prinsen in 1916. Maar wel mag het opmerkelijk heten dat kort na dit artikel, dat Overdiep later breder heeft uitgewerkt, voor de eerste maal een tragikomedie, nl. Griane, volledig wordt opgenomen in een keus uit Eredero's toneelwerk, de eerste afzonderlijke editie na bijna 300 jaar. Zoals men de periode van 1830-1880 die van het blijspel, en die van 1880-1930 die van het blijspel en de lyriek kan noemen, zo mag de periode van 1930-1950 die van lyriek, blijspel en tragikomedie heten, zij het dan ook dat de beide andere delen van Bredero's werk de meeste aandacht blijven trekken. Na zoveel jaren van toegespitste aandacht en verering van Bredero's werk blijkt weer een nieuwe onderlinge rangschikking en waardering te kunnen worden geopperd en verdedigd.

Vergeleken bij deze verrassende studie zijn de andere artikelen van 1935 van minder betekenis. Het tijdschrift *Amstelodamum* komt met een *Bredero-nummer* dat veel minder fraai uitgevoerd is dan het *Breeroo-album* van 1885. Uiteraard worden vooral Amsterdamse aspecten van Bredero aan de orde gesteld. Van Verdenius en G. Kloeke staan er artikelen in over Bredero en het Amsterdams,

Albach schrijft over verschillende opvoeringen van Bredero's werk.

Meer van algemene aard is het Gidsartikel van J.G. van Dillen, waarin deze de mening van Knuttel weerlegt als was Bredero bepaald door zijn afkomst uit de kleine burgerij, en is het ontbreken van navolgers vooral te wijten aan een groeiende depreciatie van deze stand. Toch erkent ook Van Dillen invloed van het milieu op Bredero's werk.

Evenzeer van ruimer strekking is het artikel van J.J. Gielen in *De Nieuwe Taalgids* over de Spaanschen Brabander. De vraag die in de vorige periode zo dikwijls gesteld was: moet de Spaanschen Brabander beschouwd worden als een blijspel of als een tragisch spel, stelt Gielen opnieuw aan de orde. ‘Bredero heeft bewust zijn persoonlijke levenservaringen in doorzichtige vormen geuit’, (het stuk is) ‘bewuste reaktie tegen de vreemdelingen, die het karakter der geliefde stad geweld aandeden...’ (1935; 385). Maar tevens is het stuk het spel van ‘de martelaar der renaissance’, die de uiterlijke beschavingsvormen evenzeer doorzag als miste, die in liefde en werk in het defensief werd gedreven tegenover de hogere standen. ‘Staande tussen hoog en laag, zich nergens thuis voelend, overal verraad ziende aan de edelste menselijkheid, wreekt hij zich door het schrijven van zijn Spaansche Brabander, waarin hij zich niet alleen keert tegen de vreemde aristocratie, maar - zij 't minder heftig - ook tegen het volk’ (1935; 389). De tweeslachtige compositie van het stuk (waar ook G. Kazemier in een studie over de versvormen reeds op had gewezen en waarop Th. H. d'Angremond in 1936 terugkwam) komt de dramatische eenheid natuurlijk niet ten goede, het stuk valt a.h.w. uiteen in een samenhangend deel over Jerolimo en een revue-achtig gedeelte. Maar de gebrokenheid in Bredero's persoonlijkheid spreekt daaruit zeer duidelijk, en daarmee samenhangend zijn eenzaamheid: ‘Want met Jerolimo wilde hij geen relaties - uit haat aan den schijn en liefde tot het wezen -, met Robbeknol niet om z'n stand. Moest hij kiezen, dan zou op Robbeknol zijn keuze vallen’ (1935; 391). Zo wordt in deze studie, die in veel opzichten samenvatting en compromis is ten aanzien van de zoveel heftiger meningen uit de vorige periode, ook de mening van Prinsen op aanvaardbaarder wijze naar voren gebracht: ‘De snik die men bij dezen prachtigen lyricus soms hoort in de liederen, diezelfde snik om de gebrokenheid en tweespalt in zijn bestaan, hoor ik ook dikwijls in dit spel van miserie en smart’ (1935; 392). En ook hier luidt de conclusie ‘dat voor goed Bredero komt te staan in die prachtige trits van 17de-eeuwse groten: Vondel, Hooft, Bredero’ (1935; 404).

De enige tekstpublikatie van de Bredero-herdenking van 1935 is zeer schamel van aard. Het is een bloemlezing uit Bredero's lyriek, een uitgaafje in de Libellen-serie van Bosch en Keuning, omvattend elf gedichten en een inleiding van vijf bladzijden van mejuffrouw M.G. Schenk. Deze bespreekt, uiteraard in weinig nuances, betrekkelijk uitvoerig Prinsens bekende opvatting. Typerend, niet alleen voor deze kleine uitgave maar ook voor deze hele Bredero-herdenking, is de aanhef van haar conclusie: 'We kunnen nuchter blijven en zeggen, dat Bredero een zeer snel reageerend mensch was, een van de Himmel-hoch-jauchzend-zum-Tode-betrübt-soort' (1935; 5). Op de roes van de verheerlijking van Bredero mag dan ontnuchtering gevolgd zijn, de uitbeelding van Bredero blijft met romantische attributen geschieden. De zeer eenvoudige uitgave van de *Twaalf sonnetten 'Van de Schoonheyt'* in de Belgische *Bladen voor de Poëzie* van 1937 is misschien een late vrucht van de herdenking van 1935. Het is een publikatie zonder inleiding, vermoedelijk in een kleine oplage gedrukt.

Zo bezien bracht de herdenking van 1935 dus niet veel nieuws, hoogstens een zekere ontluistering van de held van de vorige periode. Die lijkt in zijn nieuwe gedaante minder geschikt om een groter publiek te boeien. Bovendien raakt de wetenschap enigszins op Bredero uitgekeken, reconstructie van zijn liefdesleven en van de chronologie van zijn lyriek is een te netelig probleem gebleken dan dat men zich gaarne daarin begeeft. Meer uit vermoeidheid dan bij wijze van instemming laat men Knuttel en Schepers hierover het laatste woord. Onvermoeibaar zijn de tekstverklaarders, voortdurend verschijnen er in de verschillende tijdschriften nieuwe verklaringen van moeilijke passages. Maar behalve Overdiep opent niemand nieuwe gezichtspunten, de romantische visie blijft opgeld doen. Getuigenis daarvan geeft bijvoorbeeld een artikel van Pierre van Valkenhoff in *Roeping* van 1935, in 1937 in de hier geciteerde opstellenbundel *De Gouden Tak* herdrukt: 'Bredero's tragiek glanst dof in de Groote Bron der Minnen' (1937; 21), en is nog tragischer in de Spaanschen Brabander, waarin zij 'op ons losgestormd komt met een hevigheid die haar ontzettende waarheid evenaart' (1937; 41). De compositie van het stuk vertoont dan ook 'een grootse eenheid, die - wij erkennen het - slechts aan te voelen, niet aan te wijzen is' (1937; 42).

In 1940 neemt K. Heeroma zeven gedichten van Bredero op in zijn bloemlezing *Protestantse Poëzie der 16de en 17de eeuw*. Ook Heeroma heeft geen behoefte meer aan de romantische visie: '... hij koos

als stof voor zijn aandachtige liederen de in zijn tijd en omgeving gangbare vrome overwegingen, die hem als gelovig Protestant trouwens ook wel ontroerden. Het vaardig gehanteerde lied krijgt echter een geheel andere toon, wanneer het de spontane uiting wordt van Bredero's diepste geestelijke inkeer, wanneer het ziekbed hem, de bewegelijke levensgenieter, stil maakt en tot zelfconcentratie dwingt. Dan schrijft hij die enkele liederen van berouw en overgave, uitstortingen van een innig godsdienstig gevoel, die tot de schoonste individuele geestelijke liederen in onze taal behoren. Dan moet hij opeens een Aandachtig Gebed schrijven in de termen der calvinistische leerstelligheid, misschien dikwijls tevoren gedachteloos beaamd, maar nu eerst in hun volle diepte beleden' (1940; XVI).

Op dezelfde wijze als Heeroma reduceert ook J. Huizinga in zijn verzamelde lezingen *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* de voorstelling die men zich gewoon was van Bredero (en de schilders in zijn trant) te maken, tot eenvoudiger vorm. 'De tijd ligt gelukkig al weer achter ons, dat sommige literaten bereid waren, ons achter iederen Breughel, Jan Steen of Adriaan Brouwer de tragiek van Dostojewski te onthullen' (1941; 133). Over deze schilders schrijft Huizinga: 'Wilden zij dan bij geval den "zin" van het "Leven" geven? Ja, als men het zoo uitdrukken wil, maar eigenlijk maalden zij er niet om. Zij bekleedden dat leven met weinig fantazie maar veel mysterie, zooals het ook is. Realisten in philosophische beteekenis, ja, dat waren zij, maar zonder dat zij het wisten: dus realisten in den eenigen zin, waarin men het woord behoorde te gebruiken, d.w.z. vast overtuigden van de volstrekte werkelijkheid van al het bestaande en van elk ding in het bijzonder' (1941; 137). En naar aanleiding van Hals heet het: 'Spreek ons niet van psychologie. Zeg toch niet dat de schilder hun ziel heeft gepeild: hij dacht er niet aan. Maar zijn visie en zijn hand waren machtiger dan hij zelf ooit wist of weten kon' (1941; 138). De 'onbewuste tragiek', waarover Prinsen sprak, heeft hier juist die bezonnen accenten gekregen die haar voor modernen aanvaardbaar maken, en het oordeel over Bredero is, bij alle waardering, dan ook gematigder: 'Als ooit een stuk volksleven en volksbeschaving regelrecht spreekt uit een product der letterkunde, dan is het uit de Spaansche Brabander en de beste episodes van het Moortje. Hier heeft men de generatie, waartoe ook Vondel, ook Frans Hals, ook Jan Pietersz. Coen hoorden, bij de knoopen van hun buis. Hier heeft men hen in al hun echtheid en natuurlijkheid, al hun levenslust, al hun grofheid' (1941; 110). Zijn gematigdheid stelt Huizinga ook in staat de reden aan te wijzen waarom

dit meesterstuk toch niet spreekt tot modern publiek: ‘Ons staat wellicht het onderwerp of de wijze van voorstelling wel eens in den weg, om ten volle de schoonheid van het kunstwerk te genieten. Het gansche element van grove satire of platte luimigheid heeft voor ons zijn bekoring verloren...’ (1941; 133). En: ‘Voor Brederoo's kunst is de metaphoor “beeld” volstrekt op haar plaats. Want dat is het, waarom hij niet eigenlijk komisch is: zijn woord is te beeldend; geschilderde komiek laat evenmin lachen als geschilderde tragiek weenen doet. Brederoo, die voor schilder werd opgeleid, en er in de eerste jaren nog zijn brood mee verdiend heeft, hoort eigenlijk niet in de litteratuur maar in de schilderkunst thuis’ (1941; 111).

Ook J. Karsemeijer geeft in het fraai geïllustreerde *Dichterschap en Werkelijkheid,* onder redactie van W.L.M.E. van Leeuwen, van zeer gematigde opvattingen blijk. Het boek werd in 1938, 1943 en 1951 in een grote oplaag gedrukt, het bereikte dus een ruim publiek.

Nieuwe gezichtspunten of opvattingen zijn er sindsdien niet meer over Bredero naar voren gekomen. Maar als trof het een opzettelijke afsluiting, levert het eind van deze periode wel een serie werken die als samenvattingen kunnen dienen van het vele dat in voorgaande jaren over Bredero is geopperd. Zo krijgen Van Rijnbach en Knuttel, de eerste bij uitgaven van toneelwerk en het Lied-boeck, de tweede in een monografie over Bredero, de gelegenheid hun eerder geuite meningen te herhalen. En daarnaast verschijnt het reeds eerder genoemde viertal handboeken, waarin ook grotendeels in samenvattende trant over Bredero is geschreven.

In 1942 opent Van Rijnbach de rij met een uitgave van Bredero's toneelwerk (Griane, Klucht van de Koe, Spaanschen Brabander) in de Bibliotheek der Nederlandse Letteren. Nieuws is in de inleiding niet te vinden, het meest opvallende is wel dat voor het eerst sinds 1645 een tragikomedie voor een afzonderlijke herdruk in aanmerking komt. De waardering van Van Rijnbach gaat overigens niet verder dan het constateren van ‘een zekere vloeiende versificatie en gedragenheid van het vers’ (1942; XIV) in enkele delen van het stuk, van geestige vondsten en typering in de komische intermezzo's en de mededeling dat Griane de beste is van de drie bijeenbehorende tragikomedies.

De algemene waardering voor Bredero als toneelschrijver betreft ‘de zuivere realist, die met groot gevoel voor humor de hem omringende wereld uitbeeldt... Het zedelijk goede of slechte is daarbij van minder belang; hij ziet de mensen en hun daden, als een spel der krachten en

hartstochten. Dat hierbij een zekere voorkeur voor het lagere en het platte, een eenzijdige overdrijving van het komische voor den dag komt, is begrijpelijk. Bredero heeft dat zelf ook wel gevoeld' (1942; XXI). Van Rijnbach stelt de Klucht van de Koe in zijn voortreffelijke compositie en beknopte vorm het hoogst. De Brabander mist die kwaliteiten, men kan het stuk het best beschouwen als een revue, die eigenlijk meer episch dan dramatisch is.

Van minder belang is het eerste van de vier handboeken. In zijn *Nieuw Handboek* geeft L.J. Walch niet duidelijk van zijn waardering blijk, wel keert hij zich tegen Prinsens interpretatie van de Brabander. Echtheid in de lyriek, raakheid in het toneelwerk, zijn de begrippen die Walch naar voren haalt. Bij de herdruk van het boek in 1947 zijn deze wat vage passages niet verduidelijkt.

Ook weinigzeggend is het bloemlezinkje van J. van Tichelen dat, vermoedelijk in 1943, in België verscheen. Omdat het realisme al te plat is, is de Klucht van de Koe bekort en gekuist afgedrukt, tragische kwaliteiten wijst Van Tichelen niet in de spelen aan. In zijn poëzie, 'ontstaan uit het dualisme van zinnelijkheid en diepzinnige vroomheid' is Bredero 'direkt, pakkend romantisch en toch eenvoudig' (1943; 9).

Van de na 1940 om begrijpelijke redenen opbloeiende bibliofilie krijgt ook Bredero zijn deel. In 1944 verzorgt M. de Jong voor de Nederlandsche Vereeniging voor Druk- en Boekkunst een uitgave van negentien sonnetten van Bredero, terwijl in 1949 drie Nieuwjaarsliederen worden gekozen als het Model voor den Uitgever en één als aparte nieuwjaarswens. In deze serie behoort ook thuis de zeer aantrekkelijke reproduktie van het Lied-boeck van 1622, in 1944 verzorgd door Van Rijnbach. Blijkens de inleiding is het boek voor 'de moderne lezer' bestemd en dus bewerkt in spelling en interpunctie. Ook in zijn beschouwing van de liederen vermijdt Van Rijnbach alle eenzijdigheid, uitvoerig wijst hij op de verschillende kwaliteiten van Bredero's poëzie. Maar ten aanzien van Bredero's persoonlijkheid toont Van Rijnbach een duidelijk standpunt: '...men mene niet, dat Bredero eerst uitsluitend was de vrolijke, onbezorgde levensgenieter, de felle realist, de hartstochtelijk verliefde dichter, en dat dan, na allerlei teleurstelling en na de ingespannen arbeid op velerlei terrein, op nog jeugdige leeftijd de nedergang komt, de lichamelijke en geestelijke uitputting, die leidt tot bekering en vroomheid. Er zijn altijd - zoals bij vele van zijn tijdgenoten - twee gebieden in zijn geest geweest, die afgezonderd bleven van elkander, dat van de de wereld hartstochtelijk liefhebbende en bewonderende dichter, die zich

verdiepte in haar schoonheid en die van het zinnelijk leven met volle teugen genoot, de kunstenaar in de geest van de Renaissance en levend ook met zijn verbeelding in de godenwereld der ouden, en dat van de Calvinistisch opgevoede, die de dingen van deze wereld moest minachten en alles verwachten van de eeuwige zaligheid na het zondige leven in de aardse ongerechtigheid. Vandaar bij Bredero die zelfbeschuldiging, en dat zondebesef, waarbij hij zijn tekortkomingen sterk overdreven voorstelt en die in hevigheid toenemen tijdens de laatste maanden van zijn leven. Hem is ook eigen de vrees voor de dood, die de Europese mensheid in het laatst der Middeleeuwen zo hevig achtervolgd had. Hoe verdiept hij zich in wat er met zijn lichaam gebeuren zal na zijn dood, hoe realistisch uit hij zich daarover, met al de directheid en hevigheid waarmede hij alle gevoelens uitte' (1944; XXVII). 'In het Aandachtig Liedboek mis ik het diep religieuze van de ziel die God zoekt uit het grote verlangen om één te zijn met God, het mystieke, dat Luyken zulke prachtige verzen ingaf; het godsdienstige om zijns zelfs wil, was niet wat Bredero bezielde. De vrees voor de dood, de gedachte aan zijn zondig leven dreef hem naar de God, die hem van de verschrikkingen van het hiernamaals der zondaren zou verlossen' (1944; XXVII).

Ook hier dus de bij anderen evenzeer aangetroffen neiging tot een omzichtiger stellingnemen dan Prinsen en Coster deden, maar dat vermindert niet de warmte van de waardering voor het Lied-boeck, 'dat ...ons het aangrijpendste, meest menselijke doet horen, wat ooit in Nederland is gedicht' (1944; XXVIII).

Gelijk van motivering is het oordeel van A. Donker, in zijn boek over de *Karaktertrekken der Vaderlandsche Letterkunde* uit 1945: 'Het kan dan zijn, dat zijn schuldbesef meer nog uit dat geloof dan uit zijn daden voortkwam, of althans dat dit de voorstelling die hij van deze gaf als vanzelf verzwaarde. Dan spreekt daaruit misschien minder de met schade en schande beladen verloren zoon die tot het geloof terugkeert dan de vooral van geloofswege zichzelf als zondaar kennende vrome, die Breêroo zoowel door zijn opvoeding als door zijn aard geweest is en meer en meer geworden zal zijn' (1945; 83).

In het *Panorama der Nederlandse Letteren* onder redactie van J. Haantjes en W.A.P. Smits is het hoofdstuk over Bredero geschreven door G. Kamphuis. Deze heeft zijn beschouwing gebaseerd op 'de tweespalt tussen ideaal en werkelijkheid' (1948; 47) die hij in al het werk van Bredero constateert. 'Zijn spreuk "'t Kan Verkeeren" moet gezien dit alles niet uitgelegd worden als een berustend zich neerleggen bij de om-

standigheden of als de kalme slotsom van iemand, die op een afstand de wisselvalligheden des levens gadeslaat, maar is de verwoording van het diep besef van het steeds in beweging zijn der werkelijkheid, waaraan hij zelf ook met hart en ziel deel heeft, en van 's mensen onvermogen die werkelijkheid te dwingen volgens zijn plannen of te vangen in zijn berekeningen en gedachtenschema's. Zo kan hij tenslotte niets anders dan hopen op Gods genade... Om deze trekken doet zijn dichterschap ons zo modern aan' (1948; 147). '...drie elementen: romantiek, realisme en religiositeit bepalen in hun tegenstellingen en spanningen het wezen van zijn werk. De romantiek van zijn tijd en in zich zelf bestreed hij. Als verbeelder van de realiteit was hij een moralist (geen naturalist dus in moderne zin), d.w.z. iemand met een hartstocht voor het waarnemen van mensen en menselijke verhoudingen, iemand die nadacht over de veranderingen daarin, niet afgetrokken bespiegelend, maar hartstochtelijk en fel meelevend. Hij is een echt "Protestant" kunstenaar, zich verzettend tegen uiterlijke vormen' (1948; 154). 'En dat is Bredero's tragische gespletenheid: het zich nergens helemaal thuis voelen, sociaal, cultureel en geestelijk. Hij leefde in de tijd van groei naar een nieuwe samenleving en hij voelde vooral de pijn van dat groeien. Zijn burgerlijk realisme verhindert hem in een komende grote stijl te geloven... In de grond is de Spaansche Brabander, al heet het dan een blijspel, een pessimistisch stuk...' (1948; 153).

Ook in het tweede deel van G. Knuvelders *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* treft men een, overigens minder ver gaande, bereidheid om in gematigde trant betrekkelijk veel van de romantische visie te aanvaarden. 'Bredero heeft ... veel van den negentiende-eeuwsen bohemien, die in zijn gemoed alle uitersten in een korte spanne tijds heftig doorleeft: hij kent de zuiver innerlijke hartstocht zo goed als de hoogste religieuze bewogenheid' (1948; 77). Toch gaat dit niet verder dan een vergelijking, Knuvelder acht Bredero zeker niet een modern mens, maar een typisch voorbeeld van een volksdichter die door zijn grote aanleg soms prachtige verzen schreef. Ook bij het toneelwerk wijst Knuvelder op de ongekunsteldheid, die juist door het karakter van 'innemende spontaneïteit' (1948; 88) boeit. Maar juist hier bestrijdt Knuvelder uitdrukkelijk de moderniserende interpretaties van het werk: 'Dat is allereerst Bredero's kracht: zijn realisme. Daarnaast en daarbovenuit zijn humor, die nergens wrang en bitter wordt, maar zijn lichtflitsen over deze werkelijkheid werpt, en zelfs de op zich naargeestige tonelen en situaties ervoor behoedt onder te gaan in de grauwe troosteloosheid, die het realisme van na Tachtig

ongenietbaar maakt. Bredero heeft het leven van zijn tijd en zijn stad bemind met de vurige levensliefde der Renaissance, die wel in flagrante tegenstelling staat tot de gevoelens van afkeer, die het leven den eindnegentiende-eeuwer inboezemt' (1948; 85).

In deel IV van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* schrijft J. Brouwer over Bredero's lyriek. Het is opvallend hoe zorgvuldig Brouwer er zich voor behoedt Bredero langs moderne weg te benaderen, zodat een enkele regel de indruk kan wekken vijftig jaar eerder te zijn geschreven: 'Men heeft lang te uitsluitend Bredero gewaardeerd naar deze luimige stukken (de boertige liederen); men vergat er bij, dat onder de persoonlijke liefdeslyriek een schat van gedichten schuilt, die ons ook nu nog ten volle kunnen bekoren. Ook zijn "aandachtige" verzen worden te veel verwaarloosd' (1948; 280). Op de vragen die jaren achtereen zo nadrukkelijk en dikwijls gesteld zijn gaat Brouwer dan ook niet in, hij beperkt zich ertoe Bredero's dichterlijk vermogen te analyseren: '"Openheid", "zuiverheid", "natuurlijkheid", "stralende toon", "rhythmische gevoeligheid", "klare beelden" dringen zich op, als men tracht de kenmerkende eigenschappen van Bredero's poëtisch vermogen onder woorden te brengen' (1948; 276). De conclusie waartoe deze analyse leidt is minder diepgaand dan men in een dergelijk standaardwerk zou verwachten: 'Bredero is inderdaad van de lyrici uit de 17e eeuw wel de oorspronkelijkste, de enkelvoudigste; een natuurtalent van aanbiddelijke openhartigheid, soms straatjongensachtig brutaal in het raak gebruik van teekenachtige woorden, dan weer zijn vroolijke of weemoedige wijsjes deunend, frisch als morgendroppen, vol gloed en zwier, klaar als maneschijn. In waarheid, hij was een zingend hart' (1948; 281). Een motivering van het ongebruikelijk luchtige van deze kenschets wordt niet gegeven.

Van groter allure en betekenis is de zeer uitvoerige studie van Overdiep over Bredero's dramatiek in hetzelfde deel. Veel meer dan samenvatting geeft deze studie een uitvoerige, vaak zeer gedetailleerde behandeling van het toneelwerk. Zoals na Overdieps inleidend artikel van 1935 te verwachten was, heeft Overdiep vooral de romantische komedies tot onderwerp van zijn studie gemaakt, elf bladzijden van de zevenendertig zijn aan Rodd'rick ende Alphonsus gewijd, tegen ruim vijf aan de Spaanschen Brabander. De bijzondere vorm van humor, die algemeen kenmerkend wordt geacht voor de Spaanschen Brabander, humor die 'een vorm (is) van realisme gegrond op de schrijnende tegenstelling èn verzoening van ideaal en werkelijkheid' (1948; 286), ziet

Overdiep ook in de tragikomedies. Ook wijst hij op de ‘vroeg-barokke uitbeelding’ (1948; 293) in deze stukken. Bredero heeft daarmee, al in zijn eerste werk, een ‘eigen gemengd genre’ (1948; 292) geschapen, dat in een enkel deel tot ‘goede en oorspronkelijke kunst’ (1948; 293) is geworden. Het minst oorspronkelijk zijn de virtuoos geschreven kluchten, maar: ‘Wat geheel nieuw is bij Bredero, dat is vooral, ten slotte, de menging van de klucht in het romantische drama en de uitbreiding door milieu-schildering en karakterteekening in zijn groote Comedie, het schelmenspel van den Spaanschen Brabander’ (1948; 307). ‘De groote humor van dit blijspel schuilt in Robbeknol, die zich onder den indruk van zijns meesters voorbeeld, boven de realiteit, dat is de overweldiging door de armoede, verheft... Humor is ook het mededoogen dat tot bewondering groeit, van Robbeknol voor den kalen en toch zo manhaftigen jonker. “Al ziet men de lui, men kent ze nog niet” heeft door dezen humor nog een dieperen zin: Jerolimo en Robbeknol schijnen arm en machteloos, zij zegevieren echter over den materieelen rijkdom, die als product van slechtheid wordt ontmaskerd. Deze humor is, als “kijk op de wereld” en op de causaliteit der werkelijkheid, modern, een der vruchten van de Renaissance. Om dezen humor mag men Bredero vergelijken met Shakespeare, Rabelais en Cervantes. Vergelijken als met gelijken, niet als met degenen aan wie hij deze kracht van den humor zou hebben “ontleend”’ (1948; 318). ‘...als uitgebreide klucht en door de tendentie die ons bevredigt’, is de Spaanschen Brabander een blijspel. Maar: ‘De wijze van voorstelling is komisch-humoristisch. De humor is echter onmiskenbaar “tragisch” en hierdoor krijgt ook dit gemengde spel van een herboren en vrijgeworden rederijker het karakter van een tragicomedie. Men kan den humor van Bredero terecht vergelijken met Vondel's hekeldichten: zij zijn realistischkomisch, maar zij zijn ook hartstochtelijk-ernstig als “Geuzevesper”’ (1948;319).

Het is niet te verwachten dat in de bloemlezing van C.J. Kelk, *De Nederlandse Poëzie van haar oorsprong tot heden,* die ook in 1948 verscheen, een synthese is te vinden van de drie synthesen die de handboeken uit datzelfde jaar gaven. Kelk geeft in zijn bloemlezing, die als het ware een vervolg is op het werk van Jer. de Vries uit 1804, zeer ruim aandacht aan Bredero, alleen Hooft krijgt een even uitvoerige beschouwing. Hooft maakt op Kelk meer de indruk van een ‘moderne ziel’, maar ook in Bredero ziet hij ‘de gespletenheid van zijn persoonlijkheid’ (1948; 189). Van het Lied-boeck roept Kelk uit: ‘Dat is een bundel gedichten! misschien, alle factoren verwerkt, de schoonste die Neder-

land heeft voortgebracht, en dat zegt iets!' (1948; 193). Wellicht mag deze exclamatie gelden als de synthese van de grote waardering die Bredero als lyrisch dichter ook in deze periode weet te wekken, de jongensachtige stilering van deze bewondering toont dan tevens aan dat men deze bewondering ook, zo niet vooral, buiten het terrein van de eigenlijke litteratuurwetenschap kan vinden.

Als laatste in de lange reeks van wetenschappelijke beschouwingen moet genoemd worden de monografie *Bredero,* die Knuttel in 1949 doet verschijnen. Dit boek is in de eerste plaats een herhaling en uitbreiding van de inleiding die Knuttel in 1929 bij zijn uitgave van de verzamelde werken heeft geschreven. Sterker nog dan voorheen is de nadruk die Knuttel legt op de invloed die de maatschappelijke omstandigheden op Bredero uitoefenden. Daaruit vooral verklaart Knuttel de tweespalt die in Bredero's werk en leven is waar te nemen. 'Er leeft in Bredero een zeer begrijpelijk dualisme. Enerzijds geloof in en trots op de grote bloei, de snelle ontwikkeling van Amsterdam, ontvankelijkheid, voor de hogere cultuur die zij meebracht... Daartegenover, het ene denkelijk klaarder, het andere vager, het besef dat die cultuur in haar volle omvang toch niet openstond voor hem en de zijnen en dat voor de kleine en gemiddelde burgerij, voor al wat tot de oude gilden behoorde, zij mocht dan voor een deel een eindweegs meegenomen worden in de verhoogde welvaart, toch de beloften van nog kort geleden niet in vervulling gingen, dat haar invloed en aanzien tegenover een zich afsluitende heersende klasse afnamen. Bredero kwam in een tijd dat de verwijdering tussen cultuur en menigte een forse schrede deed. Hij kon nu twee dingen doen: òf zich losmaken van de sfeer waarin hij was opgegroeid en zich eigen zoeken te maken de gedachtenwereld van de intellectuelen der grote burgerij, beheerst door een cosmopolitisch classicisme - òf een eigen literatuur zoeken te scheppen, die niet afzijdig bleef van wat de renaissance gebracht had, maar haar wortels sloeg in de volksgeest van plaatselijk en nationaal verleden' (1949; 154). Voor een anders geaarde tragiek in Bredero's leven ziet Knuttel geen aanwijzingen, 'de legende ... van de geniale en gevoelige losbol' (1949; 145) blijft hij bestrijden.

Dat Knuttel in deze bestrijding verder gaat dan de schrijvers van de toonaangevende handboeken van zijn tijd is uit de voorgaande samenvattingen duidelijk gebleken. Maar toch mag men als kenmerk van de periode 1930-1950 de neiging aanduiden om terug te keren van de romantische visie en de waardering van Bredero in rustiger banen te leiden.

De argumenten van Knuttel, ontdaan van hun naar veler zin te nadrukkelijk historisch-materialistische achtergrond, lijken dit wetenschappelijke pleit afdoende te hebben beslecht. Niet verdwenen is de mening dat men Bredero vaak beter kan begrijpen door hem met moderner, romantische figuren te vergelijken, maar dat hoeft er niet toe te leiden dat men in wetenschappelijke kringen nog waarde hecht aan de 'losbol-legende'.

Maar het is de laatste hoofdstukken in toenemende mate gebleken, dat de waardering van Bredero niet langer een louter wetenschappelijke aangelegenheid is gebleven. En dat heeft ertoe geleid dat men Bredero's werk is gaan beoordelen naar andere dan wetenschappelijke maatstaven. '...ten aanzien van Bredero fundeert zich de waardeering niet op litterair-historische overwegingen, doch op een onmiddellijk meebeleven zijner menschelijke existentie', luidt de formulering die D.A.M. Binnendijk voor dit verschijnsel bezigt (1946; 36). De consequentie hiervan lijkt dan ook te zijn dat men Bredero door een beroep op dit meebeleven - ook al berust het op inbeelding, omdat men stellig niet hetzelfde beleeft als Bredero ervoer - tot een groter publiek kan brengen. In de genoemde bundel van Binnendijk, door de schrijver opgedragen aan zijn oudleerlingen, gaat Binnendijk van deze opzet uit, wellicht minder opzettelijk dan Van Hamel in 1920 voorstelde, maar niet wezenlijk anders.

Het resultaat is een opstel (een herdruk van een bijdrage in *Centaur* uit 1945) dat in toon en stijl verwantschap vertoont met de bekende inleiding bij *De Nederlandse poëzie in honderd verzen* van Coster. 'Alle romantiek moge tragisch zijn, omdat zij tot onmacht ten aanzien der levensaanvaarding is te herleiden, - Bredero's romantisch levensgevoel is wel tragisch in den hoogsten graad. In dit opzicht kan de Europeesche litteratuur enkele dichterfiguren aanwijzen, die met hem zijn te vergelijken in hevigheid en smartelijkheid van onrust- en onlustervaring: Villon, Verlaine, Slauerhoff' (1946; 39). Geen wonder dan ook dat Binnendijk voor zijn essay uitgaat van het lied Wat dat de wereld is, een gedicht dat door alle moderne beoordelaars als een hoogtepunt in Bredero's werk wordt beschouwd, maar niet als een middelpunt, zoals Binnendijk het zien wil: 'Vrouwen en drank, en de feesten der zinnen die deze beide kunnen schenken, leiden het gemoed van den dichter tot zulk een excessieve spanning, dat het leven op deze wijze den dood, dus de verlossing, binnen zijn bereik brengt. Hier, in Bredero, in zijn lied van smart, berouw en bevrijdingsverlangen, wordt in al zijn aangrijpende duidelijkheid en sombere, be-

klemmende tragiek het beeld voor ons zichtbaar van den romantischerotischen dichter, wien het leven eerst aanvaardbaar wordt door den dood, omdat dan en daar voor het eerst - zoo hoopt hij - alle existentieele tekorten worden opgeheven' (1946; 41).

Een dergelijke moderne interpretatie ligt meer in de lijn van een litterator dan van een litteratuurhistoricus. Er zijn na 1930 verschillende litteratoren die zich met Bredero verwant voelen. Dit leidt tot een merkwaardig grote hoeveelheid verbeeldingen, uiteraard van verschillend gehalte, waarin Bredero een zo belangrijke functie vervult, dat het mogelijk is de opvattingen van de schrijver over Bredero te analyseren. Natuurlijk moet bij een dergelijke analyse in het oog worden gehouden dat in sommige gevallen de Bredero-figuur slechts een vermomming van eigen gestalte van de schrijver is, maar ook het feit dat Bredero voor bepaalde vermommingen bruikbaar wordt bevonden is veelzeggend genoeg.

Een duidelijk voorbeeld van dit laatste, tevens de bekendste dichterlijke bewerking van het Bredero-motief, geeft het gedicht *Breeroo* van H. Marsman, verschenen in de bundel *Porta Nigra* in 1934, eerder in *De Vrije Bladen* van 1930. Het ligt voor de hand dat het er Marsman niet om te doen is geweest een zo nauwkeurig mogelijk beeld van Bredero te ontwerpen, dat is in het gedicht dan ook zeker niet te vinden. Wel zijn er in dit vers motieven die, hoewel ze dus toegeschreven worden aan Bredero, in wezen typerend voor Marsman zelf zijn. Dat is in de eerste plaats het motief van de dood, dat in de bundel *Porta Nigra* domineert. Maar ook andere delen uit dit gedicht lijken meer op Marsman van toepassing dan op Bredero:

> 'hij zat en werkte; -
> de wervelstormen van de genade,
> koel en verterend tegelijk als vuur en ijs
> woedden in hem, en hij zag vergezichten,
> berglandschappen, vrouwen en rijen van engelen
> en de gevouwen handen vromer scharen,
> en boven alles het almachtig licht der eerste scheppingsdag,
> dat niet vervluchtigde en niet bedaarde
> voordat de avond dier verbeelding viel;
> en deze viel; met zachte stroomen van een wuivend donker
> over de late hellingen en langs de kreken
> die nog bleven blinken terwijl het daglicht
> in het bergland stierf;

en langzaam werd ook deze droom, dit laatste troostland
overweldigd, en weggezogen in dien duistren vloed. -
hij was alleen, koud, rillend, uitgeput;
beroofd van zeggingskracht,
beroofd van de geweldige vervoering
die hem gebeurd had boven alle zorgen
over zijn hart, zijn heil, zijn dood, zijn eeuwige onzekere
bestemming' (1934; 11).

Men vindt in deze verzen een groter overeenstemming met de figuur die naar voren treedt in de verzen uit *Tempel en Kruis* (*De Wanhoop*) dan met de dichter van het Lied-boeck. Maar anderzijds is er in het gehele gedicht zoveel dat aan Bredero zelf herinnert (vooral het gedicht Wat dat de wereld is, en ook het lied Vaert wel mijn lief zijn te herkennen), dat men er toch niet onderuit kan het gedicht te lezen zoals het zich aandient: als een gedicht op Bredero. En dan is het overduidelijk dat de romantische visie hier zo intens mogelijk beleden wordt. Bredero met zijn wanhopige liefde (n.b. voor Tesselschade, op wie hij volgens de meeste onderzoekers niet in ernst verliefd is geweest), Bredero, die wel 'honderd meiden' aan zich kan onderwerpen, die walgt van 'de orgiën die hij vreugde noemde en van de modderbaden leeger lust', soms vervuld van hemelse vizioenen, maar meer en meer geteisterd door de naderende dood, dat is voorstelling die Ten Brink niet aandurfde of aankon, die Poort te bloedeloos beschreef, en die Prinsen in al zijn beschouwingen, waaraan het element der verbeelding bepaald niet vreemd was, voor ogen zweefde. Hoeveel invloed van dit veel herdrukte en voorgedragen gedicht is uitgegaan valt moeilijk te zeggen, maar dat veel litteratuurliefhebbers met deze voorstelling van Bredero vertrouwder zijn dan met die van Knuttel, lijkt wel zeker.

Veel kleiner van allure en invloed is de uitbeelding die Ro van Oven van Bredero geeft in haar roman *Tesseltje,* van 1939, herdrukt in 1948. In dit meisjesboek is geen plaats voor een uitvoerige schildering van de zonden waaraan Bredero zich uit liefdesleed zou hebben overgegeven, maar toch draait de verstandige Hooft er tegenover Tesseltje niet omheen: '...hij schijnt tot lijfspreuk te hebben: Hoe groter geest, hoe groter beest' (1939; 97). De voorstelling alsof juist Tesselschade er oorzaak van is dat Bredero van kwaad tot erger vervalt, lijkt meer in overeenstemming te zijn met de eisen van de romancompositie dan met die der geschiedschrijving. Maar in ieder geval is ook hier, zij het

in gekuiste versie, de voorstelling van Bredero als poète maudit volledig van kracht.

Al even slecht is de reputatie die Bredero heeft bij de romanschrijver Jan Mens. Bij monde van een meisje, Haesje, geeft deze in zijn veelgelezen roman *Meester Rembrandt* een zeer vluchtige schets die overigens duidelijk genoeg is: ‘Ze kent de ganse schoenmakersfamilie al jaren, ze zijn daar in de Nesse tamelijk los van zeden. Er was nog een broer, Gerbrand van naam, en dié was een losbol! Schilder en dichter en daarbij vaandrig van het Schuttersgilde - Haesje heeft hem goed gekend. De jongen is vroeg gestorven ja, maar Haesje zou wel eens willen weten hóeveel jonge dochters hij in het kraambed heeft gebracht’ (1946; 107).

Het jaar 1942 biedt drie verschillende pogingen om Bredero uit te beelden. In *Groot Nederland* verschijnt een vers van W. Gs. Hellinga, dat, zij het getemperd, toch ook schuld en vergeving beschrijft. Het gedicht luidt:

> **Breeroo †**
>
> ‘Laat in de middag viel, goddank, de temperatuur.
> Vrienden herademden: er is nog hoop op leven.
> Maar in zijn rode kop begon het wondere zweven
> en hij herkende het: “dit is het laatste uur”.
>
> Boven de stad hoorde hij torenklokken,
> glimlachte, keek er rond: de Hallen, Dam, de Vest;
> verdwaalde er... werd moe... en wendde zich ten lest
> verstild de hemel toe waar verre vogels trokken.
>
> Nog even voelde hij een trilling om het leven,
> suizelende wind op water en in riet.
> Wist er zijn schuld in... (God!) ...maar hij verwierp het niet
> Want àlles was vergeven’ (1942; 99).

De tweede poging is een roman, getiteld *Bredero*. De schrijver, Philip Exel, die ook een roman over François Villon schreef, heeft op doordachte wijze een schets van het leven van de dichter ontworpen. Hij heeft daarbij vaak tot in details gebruik gemaakt van Knuttels onderzoekingen naar de volgorde van Bredero's liefdespoëzie, maar heeft geen weerstand kunnen bieden aan Tesselschades onsterfelijke bekoring, zodat zij ook hier een groter rol in Bredero's leven toebedeeld krijgt dan historisch juist wordt geacht. Bovendien is zeer uitvoerig

aandacht geschonken aan de sfeer van Amsterdam, waarbij allerlei passages uit de boertige liederen en het toneelwerk zijn verwerkt.

Maar voor een roman bood dit alles blijkbaar toch geen bevredigend materiaal, en zo heeft Exel - overigens op bepaald zeer bescheiden wijze - de romantische visie ook in zijn boek verwerkt. ‘Zelfverwijt en berouw rijzen, de oude strijd tussen dieper wezen en de eigen natuur kondigt zich aan, onafwendbaar. Maar ook deze strijd laat af, wanneer hij gaat beseffen dat zijn kracht ... te kort schiet. Niet(s) blijft dan een diepe melancholie, die hem de handen doet vouwen en zich tot God wenden’ (1942; 231). De Spaanschen Brabander bevat het verslag van ‘wat hij gedurende dolle, in taveernes en bordelen doorgebrachte nachten te horen en te zien kreeg’ (1942; 256), het is het stuk, ‘waarin hij zich in zijn teleurstellingen, zijn weemoed, zijn spot over heel dit onbegrijpelijke verschrikkelijke en toch zo heerlijke leven gaan liet’ (1942; 260). Een enkele maal spreekt Exel, a.h.w. plichtsgetrouw, van ‘schromelijk overdreven verwijten, die je onder de indruk van de rouw, die je bedrijft, volkomen gerechtvaardigd voorkomen’ (1942; 174, zie ook 274).

Al met al kan niet gezegd worden dat de poging om de romantische visie aan de latere ondergeschikt te maken een geheel tweeslachtige roman heeft opgeleverd, maar wel dat het werk erdoor aan suggestieve kracht heeft ingeboet. De litteraire vermogens van de auteur zijn verder ook niet van die aard dat er dan veel aan suggestieve kracht overblijft, het boek maakt, ondanks de kennelijke genegenheid waarmee het geschreven is, een wat schoolse en stroeve indruk. In 1947 verscheen een herdruk.

Ook in 1942 verschijnt als tweede deel in de Theaterreeks, onder leiding van de redactie van het weekblad *Cinema en Theater, Het kan verkeeren..., Een spel rond Bredero in zes tafereelen,* door Frans De Prez, met enkele foto's van de opvoeringen door het Omroep-Hoorspel-Ensemble, onder leiding van Jan C. de Vos. De schrijver deelt in zijn inleiding mee dat hij reeds eerder het kunstenaarsbestaan van Verlaine en Vincent van Gogh poogde te dramatiseren, en haalt als enige bron Prinsen aan. Bredero's leven ziet hij als een ‘bestaan van hopen, verlangen, teleurstelling en jubel, maar niet minder, zooals uit zijn groot liederenboek blijkt, van innerlijke strijd tusschen zijn al te hartstochtelijke geaardheid en zijn diep vromen zin’ (1942; 3). Het gegeven dat De Prez gebruikt heeft hij overgenomen uit de novelle *De Brederodes* van Ten Brink, zoals gebleken is bepaald niet de aanvaardbaarste van de reconstructies die er van Bredero's leven beproefd zijn. Zonder

geestdrift of fantasie, en ook zonder dramatisch inzicht, heeft De Prez zijn stuk geschreven, een vlak en vervelend toneelspel waarin, bij gebrek aan vermogen, minder van de romantische visie verwezenlijkt is dan de inleiding deed verwachten.

Wel in staat om zijn intenties te verwezenlijken betoont zich de romanschrijver A.M. de Jong, die zich van 1935 tot zijn dood in 1943 toe zeer intensief met Bredero heeft beziggehouden. Zijn roman, *De dolle vaandrig, Breêro's leven,* verscheen pas in 1947. De titel laat er al geen twijfel over bestaan in welke richting de intenties van De Jong zijn gegaan, een enkel citaat is voldoende om dit te verduidelijken. 'Onkuisheid... ontucht... de drang tot de duistere zonde brandt zeker in zijn bedorven bloed... overwoekert er het goede en reine, zet alles in rosse gloed, vernielt het lichtende geluk in een stormachtige zinnenroes en laat hem uitgehold, verslagen, gebroken en wanhopig achter, alleen tegenover de aanklacht van zijn ontsteld geweten, alleen tegenover zijn toornende God...' (1947; I; 260). Gretig heeft De Jong de kans aangegrepen die dit materiaal hem bood. Met liefde en virtuositeit, met een warm gevoel voor sfeer, tekent hij het leven van, zoals het boekomslag vermeldt 'de geestige spotter, de vroolijke drinker, de eeuwig verliefde, de "dolle vaandrig" van de schutterij, maar in diepste wezen een tragisch verscheurd mensch vol tegenstrijdige elementen, een stralend kind der wereld, dat zoo graag een ingetogen kind Gods wilde zijn'. De Jong toont een zorgvuldige kennis van Bredero's tijd en werk, maar hij maakt ook zeer ruim gebruik van het goed recht van de romanschrijver om met eigen fantasie te beschrijven wat de geschiedenis verzwijgt. Naast het zo veel persoonlijker gedicht van Marsman is dit boek te beschouwen als de beste bewerking van het Brederomotief. Of het 'veel (zal) bijdragen tot het begrip van deze onstuimige dichtersfiguur en de liefde voor zijn werk, dat er in meer dan één opzicht een levend onderdeel van werd, bevorderen', is aan meer twijfel onderhevig dan de uitgever op het boekomslag suggereert. Deze zegt overigens geen woord teveel als hij de gebeurtenissen in het boek typeert: 'Stormachtige bewogenheid, windstilte, schaterende feesten, smartelijke zelfinkeer, zwoel liefdesavontuur, verheven idylle, dolle streken, driftig streven, harde arbeid, successen en nederlagen'. De Jong heeft inderdaad geen middel onbeproefd gelaten om een groot publiek voor zijn held te winnen, met in ieder geval zoveel succes dat het zeer omvangrijke werk in 1956 is herdrukt.

Wat de betekenis van een dergelijke bekendheid onder groter publiek inhoudt is moeilijk vast te stellen. Bij een vergelijking met figuren als

Van Gogh of De Toulouse Lautrec, over wie met nog groter gretigheid romans gelezen en geschreven worden, dient men zich te realiseren dat de verspreiding en bekendheid van hun werk, hoe oppervlakkig ook, toch altijd veel groter is dan van het werk van Bredero. Evenmin als bij Van Gogh of Lautrec zal een kleurrijk verteld of zelfs verfilmd verhaal over een roerig kunstenaarsleven meer dan de periferie raken van de werkelijke waardering, die berust op kennis van de werken van de kunstenaar.

Maar is het wel juist een onderscheid te maken tussen 'werkelijke' waardering (die op de werken berust), en waardering die minder hecht is gefundeerd? Het is onmiskenbaar dat het oordeel over Bredero van zeer velen, en niet alleen onder de minder- of ongeletterden, sterker beïnvloed is van litteraire, dan van litterair-wetenschappelijke zijde. In de vorige hoofdstukken laat zich aflezen hoezeer de invloed der litteratoren op de waardering van Bredero vooral na 1880 toeneemt. De litteratuurwetenschap brengt meer verfijning dan vernieuwing en verliest daarmee enigermate het initiatief.

Evenwel blijft het opmerkelijk dat de waardering voor Bredero zich zo plotseling in creatief werk van allerlei aard uit. Men kan hierbij denken aan de oorlog die, vooral in de eerste jaren, een soort nationale romantiek deed ontstaan waaruit ook boeken als *Hollands Glorie* voortkwamen. Maar Bredero vertoont te weinig het karakter van een nationale held, zeker niet in het boek van De Jong, dan dat deze verklaring zonder meer aannemelijk is. Meer zin heeft het wellicht te denken aan de hooggestegen waardering in wetenschappelijke kringen na de eerste wereldoorlog, die zich na een betrekkelijk lang verloop van tijd ook in andere kringen doet gevoelen. Een feit is bovendien dat Bredero's leven, beschreven op de vaak zeer ongezouten wijze van De Jong, in veel opzichten beantwoordt aan de voorkeur van een groot publiek voor 'realistische' uitingen in lectuur of film. Maar ook op dit gebied geldt, dat de kunst en de kunstkritiek de openbare mening ver 'vooruit' zijn geweest en nog zijn.

Vergeleken met de onstuimig toenemende bewondering tot 1930 kenmerkt de tegenwoordige tijd zich ten aanzien van Bredero door een zekere evenwichtigheid van de zijde der wetenschappelijke beschouwers. Als het nieuwe van de herontdekking van Bredero voorbij is en het naturalisme bij kunstbeschouwing niet langer de toon aangeeft, uit de waardering voor Bredero zich in bedachtzamer vorm. Dat brengt als winstpunt met zich mee dat nu ook de vergeten tragikomedies gebruikt

worden ter aanvulling van de voorstelling die men zich van Bredero maakt. Al is vooral in deze richting het onderzoek niet voltooid, vastgesteld mag toch worden dat de wetenschappelijke waardering van omstreeks 1950 gebaseerd is op breder bestudering van Bredero's werk dan ooit voordien. Over blijspelen, kluchten, lyrische gedichten en tragikomedies zijn tegen het eind van deze periode vele en recente studies voorhanden.

Dat deze verbreding van het studieterrein niet tot eensgezindheid in het oordeel over Bredero heeft geleid, is begrijpelijk. In de periode 1880-1930 zijn enige opvallende theorieën over Bredero aan de orde gekomen, die toen al wetenschappelijke tegenspraak uitlokten, maar die zich ook na 1930 handhaafden. In het hoofdstuk 1930-1950 bleek dat de aanhangers van deze theorieën voor een groot deel bij diegenen te vinden waren die de litteratuur niet als wetenschap beoefenden. In het laatste hoofdstuk worden deze niet-wetenschappelijke meningen over Bredero uitvoeriger besproken.

Hoofdstuk X
De niet-wetenschappelijke waardering

De hiervoor gegeven schets van de waardering van Bredero van 1600-1950 berust op materiaal van verschillende aard. Voornamelijk geeft zij het oordeel weer van de specialisten die zich in de loop der jaren met het werk en de persoon van Bredero hebben bezig gehouden. Maar het thans nader te beschouwen begrip ‘waardering’ is toch iets heel anders dan het oordeel van Van Cappelle, Bakhuizen, Ten Brink, Verwey, Prinsen, Schepers, Knuttel en Van Rijnbach tezamen. Het omvat immers zoveel mogelijk het oordeel van allen, specialist of niet, die zich op enigerlei wijze met Bredero hebben ingelaten, en zelfs de mening van degenen die dat nauwelijks of niet hebben gedaan, maar die toch ‘iets’ van Bredero afweten. Vestdijk heeft in een opstel (1952; 44) waardering en roem van elkaar onderscheiden door roem een collectief en waardering een in hoofdzaak individueel verschijnsel te noemen. Door nu een gedetailleerde beschrijving van vele individuele waarderingen te geven ontstaat een beeld van Bredero's sociale functie dat genuanceerder is dan het oppervlakkige begrip roem.

Maar wil de gegeven schets werkelijk een beeld geven van Bredero's positie in de samenleving van vroeger en nu, dan is het nodig het historisch overzicht van de vorige bladzijden aan te vullen. Dat gaf immers naast de oordelen van de specialisten, die zich in artikelen, monografieën, litteratuurgeschiedenissen en inleidingen bij herdrukken uitspraken, alleen bij uitzondering, en dan vaak om een verouderd of merkwaardig standpunt te tonen, een beeld van een schoolboekje, een kranteverslag na een opvoering, een roman over Bredero of soortgelijke niet-wetenschappelijke bijzonderheden. Deze gaven de oordelen van de specialisten vaak een zeker perspectief, maar dan op de onnatuurlijke wijze van een toneeldecor. Immers, zij dienden ter aanduiding van een enkel in het oog springend detail, maar niet tot het geven van een doorlopende vergelijking tussen de individuele oordelen van de wetenschappelijke specialisten en de vaak nauwelijks meer individueel te noemen meningen van letterlievenden, schoolboekenschrijvers en encyclopedisten.

Het geven van zulk een doorlopende vergelijking - de enige wijze

om een juist beeld te geven van de ontwikkeling van de waardering van Bredero - stuit op verschillende moeilijkheden. In het eerste hoofdstuk is reeds uiteengezet, hoe bij gebrek aan een mogelijkheid om de persoon, de kennis en de mening van de lezer te benaderen, men zich moet beperken tot een analyse van het boek dat de lezer voor ogen krijgt. Zolang dat vergelijkbare werken van specialisten betreft, levert deze analyse geen bijzondere moeilijkheden op. Maar dit verandert, wanneer zeer verschillende produkten met elkaar vergeleken moeten worden. Wat betekent het oordeel in een kranteartikel of schoolboekje, vergeleken met dat van een wetenschappelijk specialist? Hoe is een roman over Bredero te vergelijken met een wetenschappelijke levensbeschrijving? Beide geven een oordeel over Bredero en dragen bij tot de kennis en waardering van zijn persoon en werk. De roman, met zijn grote oplaag, richt zich tot letterlievenden op een al of niet litterair niveau, die van het boek veelal zeer oppervlakkig kennis zullen nemen. De monografie richt zich tot enkele specialisten die er voor hun onderzoekingen of samenvattingen gebruik van maken, tot studenten die voor examens moeten weten wat erin staat, en tot de ook niet talrijke liefhebbers, wier belangstelling voor Bredero het gebruikelijke ver te boven gaat. Het is met andere woorden noodzakelijk na te gaan welke soorten van publikaties over Bredero verschenen zijn en een methode te vinden om deze ten opzichte van elkaar te beoordelen.

De publikaties over Bredero kan men, al stuit men soms op grensgevallen, in tien groepen indelen:

1) Wetenschappelijke artikelen in tijdschriften en studiënbundels. Zij dienen ter aanvulling of wijziging van de voorstelling die de specialisten zich gevormd hebben. Zij richten zich dan ook alleen tot deze specialisten en verschijnen dus in een kleine oplaag.
2) Monografieën en uitvoerige studies. Deze zijn vooral bestemd voor de vakman, deels ter vernieuwing van zijn inzicht, deels als samenvatting van 1). Oplaag en verspreiding zijn groter.
3) Wetenschappelijke herdrukken van het werk van Bredero (dus geen schooledities). Deze worden gebruikt door vakmensen, die kennis nemen van de inleiding en vooral van de tekstverklaring. De oplaag is meestal niet groot, want de meeste lezers van stukken van Bredero zijn examenkandidaten die schooledities prefereren. Enkele bijzonder uitvoerige bloemlezingen, zoals Schepers ze in 1918 en 1923 verzorgde, zijn bij deze groep ondergebracht.

4) Wetenschappelijke handboeken. Vernieuwing is voor ieder onderdeel zeker geen eis, wel moeten handboeken 'bij' zijn en dat op eenzelfde niveau als de genoemde groepen. De kring van lezers of incidentele gebruikers is aanzienlijk groter dan bij de voorgaande groepen, maar de belangstelling blijft dicht bij het wetenschappelijk peil.
5) Populaire edities en bloemlezingen, vrijwel alle voor schoolgebruik. Vaak is het begeleidend commentaar zo summier dat het moeilijk is het oordeel van de schrijver vast te stellen.
6) Encyclopedieën en schoollitteratuurgeschiedenissen. De eerste geven een vereenvoudigd en vooral betrouwbaar verslag van de stand van wetenschap, bij de tweede speelt het persoonlijk inzicht van de schrijver een groter rol. Beide richten zich tot een publiek van ondeskundigen, hoeveel zij bijdragen tot de algemene waardering is moeilijk vast te stellen. Ook hier is de beknopte formulering er vaak oorzaak van dat het standpunt van de auteur ten aanzien van bepaalde vragen in het duister blijft.
7) Opvoeringen met recensies daarvan. Tot een werkelijk groot publiek richten deze gelegenheidsvoorstellingen zich niet, maar wel dragen zij, merkwaardig genoeg meestal in negatieve zin, tot de waardering van Bredero bij.
8) Artikelen in dagbladen en weekbladen. Deze verschijnen bijna uitsluitend bij bijzondere gelegenheden en bestrijken dan een zeer ruim publiek, zonder het te beroeren.
9) Door letterkundigen gegeven oordelen die niet gerangschikt kunnen worden onder 1) of 8). Afgezien van enkele studies die een meer litterair dan wetenschappelijk karakter dragen, zijn dit terloopse opmerkingen. Zij komen wellicht een groter publiek onder ogen, maar beïnvloeden de opvattingen over Bredero dan toch niet sterk.
10) Litteraire herscheppingen, romans of gedichten over Bredero. Ook deze richten zich vaak tot een zeer groot publiek, dat deze boeken overigens niet uit rechtstreekse belangstelling voor Bredero leest. Zij beïnvloeden het oordeel over Bredero dus zeer willekeurig, vaak zonder enige wetenschappelijke pretentie, maar niettemin diepgaand.

De tien groepen zijn hier opgesomd in een dusdanige volgorde dat het aantal lezers toeneemt naarmate het wetenschappelijk karakter afneemt.

Was het mogelijk tien beschrijvingen van deze groepen als de beelden van een beeldengalerij achter elkaar te plaatsen, dan zou op deze wijze een werkelijk perspectivische schets van de waardering van Bredero gegeven zijn: op de voorgrond, zo dicht mogelijk bij 'Bredero-zelf', de zuiver wetenschappelijke meningen, daarachter, steeds verder van de ware Bredero verwijderd, de minder wetenschappelijke, en tenslotte de geheel onwetenschappelijke meningen. Stelt men zich dan de 'gemiddelde lezer' duizendkoppig aan de andere zijde van de galerij voor, dan verkrijgt men een beeld van de waardering over de hele linie op een bepaald ogenblik.

Op schrift is een dergelijke opstelling uiteraard niet mogelijk. Men zou zich daar kunnen behelpen met tien beschrijvingen, geput uit de tien groepen materiaal, maar dan al spoedig tot de conclusie komen dat de gegevens niet voldoende talrijk zijn om een regelmatig geschiedverloop uit te beelden. Bovendien zou een dergelijk werkstuk de lezer voor de onmogelijke opgaaf stellen tien geschiedenissen met elkaar te vergelijken en te combineren. Beter is het dus dit combineren van te voren te doen, door de tien historische overzichten samen te vatten tot twee. Het eerste omvat dan alle geschriften van wetenschappelijke allure, en is in de voorgaande hoofdstukken gegeven. Het tweede omvat de geschriften waarvan het doel niet wetenschappelijk, maar didactisch, populariserend of artistiek is. De grens tussen beide groepen ligt tussen vier en vijf. Wetenschappelijk van allure zijn tijdschriftartikelen, monografieën, tekstedities en handboeken, niet wetenschappelijk, niet met de bedoeling het oordeel over Bredero te verduidelijken of te herzien, zijn schooledities, bloemlezingen, litteratuurgeschiedenissen voor schoolgebruik, encyclopedieën, recensies, kranteartikelen, terloopse oordelen en bewerkingen van letterkundigen.

Enkele gegevens van de tweede groep zijn ter illustratie bij de geschiedschrijving van de eerste groep naar voren gebracht, maar een verwerking van alle gegevens, waardoor een volledige vergelijking mogelijk wordt, was daar niet aan de orde.

Om nu de geschiedenis van de waardering van Bredero, zoals die in de vorige hoofdstukken beschreven is - kortheidshalve kan men beter spreken van de officiële waardering - te vergelijken met de geschiedenis van de semi- of onwetenschappelijke waardering, de officieuze, is het niet noodzakelijk de geschiedenis van de officieuze groep voluit te beschrijven. De zeer talrijke, maar vaak ook zeer beknopte opmerkingen die over Bredero gemaakt zijn, zijn toch niet zonder

interpretatie en schifting tot een geschiedoverzicht te verwerken. Omdat het enig doel van zo'n geschiedoverzicht vergelijking met het eerder gegevene is, verdient het ver de voorkeur een andere methode van uitbeelden toe te passen, temeer als deze de mogelijkheid biedt niet enkele representatieve gegevens te verwerken, maar alle.

Nu is de enige methode om zeer veel gegevens op klein bestek met elkaar te vergelijken de statistische. Alleen als de vele bladzijden uiteenzettingen in getallen zijn uitgedrukt, is het mogelijk ze te overzien, te combineren en te vergelijken.

Deze methode bevat uiteraard het nadeel dat alle teksten op een ogenblik door een nummer worden vervangen. Maar het element van interpretatie dat hierbij optreedt, is stellig niet groter dan wanneer men uit een grote verzameling teksten er enkele uitkiest en daaruit gedeelten citeert, met weglating van de rest.

De vergelijking tussen het verloop van de officiële en de officieuze waardering komt dus niet tot stand door van beide ontwikkelingen een geschiedoverzicht samen te stellen en daaruit conclusies te trekken, maar door een beschrijving te geven van het verloop van de officiële waardering en daarna zowel het materiaal van de officiële waardering als dat van de officieuze waardering te verwerken in een statistisch overzicht.

Uiteraard vergelijkt men niet twee grootheden zonder te weten op welke onderdelen men ze wenst te vergelijken. Ten aanzien van Bredero deden zich in de officiële waardering enige typische ontwikkelingen voor. Deze betroffen de periode waarin Bredero weer bekendheid verwierf en de motieven waarop deze nieuwe bekendheid berustte. Welke bezwaren golden tegen Bredero, hoeveel tijd nam het in beslag voor zij weerlegd werden? Welke kwaliteiten schrijft men Bredero toe als hij weer in ere komt, op welke wijze verplaatst zich de belangstelling van de spelen naar de lyriek? Hoeveel ingang vinden de theorieën van Prinsen en de bestrijding daarvan? Op deze vragen moet de vergelijking van de officiële en de officieuze waardering meer licht werpen. Daarom zijn deze vragen herleid tot een zestal standpunten, waaraan de verschillende oordelen over Bredero alle gemeten kunnen worden. Deze standpunten luiden:

0 Bredero wordt niet vermeld.
1 Bredero's werk is van weinig belang omdat het te geringe litteraire kwaliteiten bezit.

2 Bredero's werk is aanstotelijk.
3 Bredero's werk is geestig tekenend of hekelend.
4 Bredero's werk is realistisch en persoonlijk.
5 Bredero's werk vertoont tragische aspecten.

Elk in het verzamelde materiaal aanwezige commentaar is ondergebracht bij een van de bovenstaande standpunten, dus:

Onder 0 vallen de bloemlezingen en litteratuurgeschiedenissen die aan tijdgenoten van Bredero wel plaatsruimte geven, maar Bredero in het geheel niet vermelden.

Onder 1 vallen de negatieve beoordelingen van Bredero, op grond van zijn ongeletterdheid en gebrek aan scholing (voorbeelden leveren Jer. de Vries en M. de Vries).

Onder 2 zijn gerangschikt de afwijzingen van het werk van Bredero op grond van de onfatsoenlijke onderwerpen of de aanstootgevende wijze van behandelen van zijn stof, zoals van Bilderdijk, Brill en Van Eeden.

Onder 3 zijn samengebracht de verdedigingen van inhoud en wijze van behandeling van Bredero's werk. Over de lyriek wordt in deze oordelen weinig of niet gesproken, de kwaliteiten die geprezen worden zijn in de eerste plaats de humor, verder de zin voor werkelijkheid, de tekenachtigheid en de verheven doeleinden die Bredero met zijn schilderen van de ondeugd nastreefde. Een voorbeeld van de in deze groep verzamelde commentaren is het bekende artikel van Bakhuizen van den Brink. Maar ook vele onpersoonlijke en onduidelijke vermeldingen in leerboekjes e.d. zijn ondergebracht in deze groep, als de aanwijzingen om ze elders onder te brengen ontbreken.

Tot 4 zijn gerekend die oordelen waarin het persoonlijke element in Bredero's werk nadruk krijgt. De lyriek krijgt daarin voor het eerst een ruime plaats en wordt bewonderd om de zuiverheid en natuurlijkheid. De toneelwerken (het Moortje en de Brabander) worden geprezen om het realisme, een begrip dat, onder invloed van de beweging van tachtig, meer inhoud heeft dan in 3. De uitvoerige studies van Ten Brink passen in deze groep, typisch ervoor is evenwel het werk van Knuttel.

Tot 5 behoren tenslotte de beoordelingen die de volle nadruk leggen op het persoonlijke element in Bredero's werk en daarin de heftigste tegenstellingen zien. Er is in deze commentaren sprake van conflicten tussen lichaam en ziel, aarde en hemel, lust en liefde e.d.. Bredero wordt beschouwd als een schrijver die thuishoort in een later tijd dan hij leefde en die daardoor actueel is. De plaats die in deze beschou-

wingen aan de lyriek wordt ingeruimd is zeer groot, maar ook in het toneelwerk wordt deze innerlijke verscheurdheid aangewezen. Prinsen verschaft de duidelijkste voorbeelden.

Het blijkt zeer wel mogelijk ieder oordeel dat over Bredero gegeven is onder te brengen bij een van de genoemde standpunten. Een zeker niet toevallige maar wel gunstige omstandigheid daarbij is, dat de veranderende opvattingen over het toneelwerk gesteund worden door nieuwe waardering voor de lyriek, en dat nadere studie van deze lyriek dan weer leidt tot verdere veranderingen in de opvattingen over het toneelwerk. Daarom is het verantwoord de oordelen over toneelwerk en poëzie in één stelsel samen te vatten.

Natuurlijk zijn er commentaren die zich tussen twee standpunten in bevinden of er twee tegelijk vermelden, zonder dat is vast te stellen welk van beide de meeste nadruk krijgt. Het levert geen bezwaar op ze dan te beschouwen als half zo nadrukkelijke bijval voor beide standpunten.

Zeer verschillend is vaak de omvang en nadruk van verschillende commentaren. Een losse opmerking in een schoolboekje mag niet even zwaar wegen als een volledig artikel, een vluchtige theorie in een opstellenbundel is van minder belang dan een gedegen hoofdstuk in een handboek. Het was daarom nodig ieder commentaar niet alleen te beoordelen naar inhoud, maar tevens naar omvang en draagwijdte. Minutieuze exactheid was hierbij niet te verwezenlijken. Het gedicht *Breeroo* van Marsman vond stellig minder lezers bij de eerste druk in *De Vrije Bladen,* dan bij de derde druk van *Porta Nigra,* en bij de herdruk van Marsmans *Verzamelde Gedichten* was de verspreiding natuurlijk nog groter. Toch moest iedere herdruk wel een gelijke waarde worden toegekend, omdat er ook tal van gevallen zijn waarin over de verspreiding geen nadere bijzonderheden te achterhalen waren.

Anders is het gesteld met de omvang van verschillende commentaren. Monografieën, enkele omvangrijke en zeer op de voorgrond tredende artikelen (van Bakhuizen en Knuttel), uitvoerige inleidingen bij tekstpublikaties en de passages uit de grote, meerdelige handboeken werden geteld als een volledige vermelding van een bepaald standpunt. Halve vermeldingen waren alle andere publikaties van een zekere omvang, alleen de meestal grotendeels door feiten in beslag genomen commentaren in schoolboekjes en encyclopedieën en terloops en vluchtig uitgesproken oordelen werden nog lager gewaardeerd, als een kwart vermelding.

Per vijftig jaren (corresponderend met de hoofdstukken en dus onvolledig voor het laatste) werd het totaal aantal ‘stemmen’ vastgesteld dat voor ieder standpunt werd uitgebracht. Niet deze aantallen, maar het percentage dat ieder aantal stemmen van het totaal voor die halve eeuw representeert, is tenslotte vermeld in tabel I. Daarin staan per halve eeuw dus telkens twee cijfers bijeen. Het bovenste duidt aan hoe groot het percentage is dat in de officiële waardering van Bredero aan elk standpunt werd gegeven, het onderste geeft het percentage van de officieuze waardering. De vergelijking van deze percentages onderling dient dus aan de officiële waardering relief te geven. Voor de perioden vóór 1780 kon deze tabel niet volledig opgesteld worden, omdat de scheidslijn tussen officiële en officieuze waardering daar niet te trekken is. Bovendien zijn de totalen in die perioden zo gering dat het toevalselement grote invloed op de percentages uitoefent.

TABEL I

			1630 1679	1680 1729	1730 1779	1780 1829	1830 1879	1880 1929	1930 1950
	0	„NIET"	0	4	36	9 23	2 19	0 1	0 0
	1	„SLECHT"	33	24	0	44 14	7 9	0 1	0 0
negatief	2	„AANSTOTELIJK"	0	20	18	6 45	12 5	5 9	2 1
positief	3	„GEESTIG"	67	52	46	41 14	60 64	27 31	2 4
	4	„REALISTISCH"	0	0	0	0 4	13 0	38 18	56 13
	5	„TRAGISCH"	0	0	0	0 0	7 3	31 41	40 82

Door middel van strepen is voor iedere halve eeuw het theoretisch middelpunt aangegeven, het punt dus waar evenveel stemmen onder als boven uitgebracht zijn. Voor de officiële waardering is dit punt met een volle streep aangegeven, voor de officieuze met een gebroken streep[1)].

1) De hier gevolgde methode is, met aanpassing aan het onderwerp en enige wijzigingen, ontleend aan Donald V. McGranahan: Content analysis of the mass media of communication. Chapter 16 of: Jahoda, Deutsch and Cook: Research methods in social relations, with especial reference to prejudice; II: Selected techniques; Dryden Press; New York; 1952; 2de druk.

Deze gemiddelde opvatting lag voor de officiële waardering
tussen 1630 en 1679 bij ‘geestig’;
tussen 1680 en 1729 bij ‘geestig’;
tussen 1730 en 1779 bij ‘aanstotelijk’;
tussen 1780 en 1829 bij ‘slecht’;
tussen 1830 en 1879 bij ‘geestig’;
tussen 1880 en 1929 bij ‘realistisch’;
(tussen 1910 en 1929 bij ‘tragisch’) en
tussen 1930 en 1950 bij ‘realistisch’.

Maar in de officieuze waardering lag het gemiddelde
tussen 1780 en 1829 bij ‘aanstotelijk’;
tussen 1830 en 1879 bij ‘geestig’;
tussen 1880 en 1929 bij ‘realistisch’ en
tussen 1930 en 1950 bij ‘tragisch’.

Reeds hierboven is opgemerkt dat de uitkomsten voor de vroegere perioden met grote reserve beschouwd dienen te worden. Van weloverwogen en gemotiveerd oordelen is daar nl. weinig sprake, de meeste uitingen zijn ongenuanceerd en klakkeloos, zodat het zeer hachelijk is er exacte waarde aan toe tekennen. Toch is het tekenend dat al na 1630 kritiek wordt uitgesproken, dat de lof in de volgende perioden duidelijk zwakker wordt (resp. 67%, 52% en 46%) en dat de onbekendheid toeneemt (0%, 4% en 36%).

De herleving van de waardering na 1780 leidt ertoe dat in de officiële waardering de onbekendheid snel verdwijnt (van 36% naar 9%). Maar de tegenzin van classicistische zijde blijft dan zeer groot en richt zich veel meer op de litteraire aspecten (44%) dan op de morele (6%). Van bewondering op esthetische gronden is dan ook geen sprake, Bredero geldt als geestig en beeldend, maar eigenlijk nauwelijks als een kunstenaar. In de officieuze wetenschap is het oordeel veel negatiever, voor zover men Bredero kent (23% noemt hem niet), acht men zijn werk vooral onsmakelijk (45%).

Na 1830 verandert het beeld snel, alleen in de officieuze waardering is er nog een aanzienlijke groep die Bredero niet kent (19%). De kritiek op de slechte vorm laat men in wetenschappelijke kringen gemakkelijk vallen (van 44% op 7%), de krasse inhoud blijft een moeilijk punt (van 6% op 12%). Toch is, voor het eerst sinds een eeuw, de waardering weer voornamelijk positief, en bovendien is deze positieve waar-

dering ook voor het eerst gedifferentieerd, men krijgt oog voor de artistieke aspecten van Bredero's werk (13%) en ook al voor het menselijk element in zijn werk (7%). De officieuze waardering, ook positief, is daaraan nog niet toe.

Tussen 1880 en 1929 is van negatieve beoordeling al haast geen sprake meer in de officiële waardering (5%). De onpersoonlijke waardering voldoet dan ook niet meer, men zoekt een dieper zin achter Bredero's humor en heeft meer bewondering voor de zo menselijke lyriek. Gedurende een korte tijd trekt de romantische visie de meeste aandacht (van 1910 tot 1929 52%), maar daarna is toch de meerderheid een minder extreme zienswijze toegedaan (56%, tegen 40% vóór de extreme visie).

Maar op dit punt is het verschil tussen de officieuze en de officiële waardering opvallend. Al vóór Prinsen zo heftig de romantische mening naar voren bracht, was deze populair, en ondanks de steeds nadrukkelijker kritiek van wetenschappelijke zijde, nam deze populariteit sterk toe. Tussen 1910 en 1919 spreekt in de officieuze waardering 65% zich voor de romantische visie uit, tussen 1920 en 1929 70%, van 1930 tot 1939 82% en van 1940 tot 1950 zelfs 83%! De tegenstem van Knuttel en Van Rijnbach vindt buiten de kring van wetenschappelijke werkers vrijwel geen weerklank: tussen 1930 en 1939 nog bij 16%, in de jaren na 1940 slechts bij 11%. De viste van Prinsen, verdiept door Coster en Marsman en gepopulariseerd door hele en halve letterkundigen, vindt in bijzonder veel ruimer kring aanhang dan de gereserveerde mening van Knuttel en Van Rijnbach, Wie zich dan ook een voorstelling wenst te maken van de opvattingen die over Bredero in deze jaren gangbaar zijn, weidser gezegd van de betekenis van Bredero voor het Nederlandse volk, doet verkeerd als hij alleen de vaklitteratuur over Bredero raadpleegt.

Verschijnselen van algemene geldigheid voor de verhouding tussen officiële en officieuze waardering laten zich uiteraard niet vaststellen op grond van deze gegevens. Niet alleen is het verwerkte materiaal daarvoor te weinig omvangrijk en volledig, bovendien is de vergelijking gemaakt naar aanleiding van bepaalde vragen, wat natuurlijk de strekking ervan ten zeerste beperkt.

Het voor de hand liggende verschijnsel dat nieuwe opvattingen eerder in de officiële dan in de officieuze waardering optreden, heeft maar een enkele uitzondering. Zo wordt het ‘realistische’ standpunt voor het eerst door iemand van de buitenwacht beleden, nl. door Bowring. Oude opvattingen, zoals Bakhuizen en Prinsen ze bestreden, lijken

langer stand te houden in de kring der wetenschap dan daarbuiten, daar zijn de veranderingen absoluter. Wellicht hangt dit samen met het verschijnsel dat de mogelijkheid tot discussie, en ook de behoefte daaraan, buiten het terrein der wetenschap vrijwel ontbreekt.

De sterke voorkeur voor de ‘tragische’ visie kan ook herleid worden tot een ander verschijnsel van algemene geldigheid, namelijk de onmiskenbare voorkeur die het grote publiek onder alle omstandigheden toont voor de meest sensationele of minst ingetogen versie van een verhaal. Geen wonder dat de Bredero van Prinsen of Coster zich beter leent voor de rol van romanheld dan de Bredero die Knuttel beschrijft

Bij het verwerken van het materiaal van de officieuze waardering van Bredero bleek het niet mogelijk ook rekening te houden met de van Bredero opgenomen gedichten in bloemlezingen, waarin de samensteller zijn keus niet geheel of slechts gedeeltelijk had gemotiveerd door een beeld te schetsen van Bredero. Een indeling van de gedichten over de zes groepen zou een sterk subjectief element in de methode brengen en moest dus achterwege blijven. Niettemin is het van belang om na te gaan of de meest gekozen en dus bekendste gedichten van Bredero een voorkeur doen blijken die samenhangt met de motieven voor veranderingen in de waardering van Bredero. Dit blijkt duidelijk het geval te zijn.

Bredero schreef meer dan 200 lyrische gedichten. Als de belangstelling voor zijn werk herleeft komen ook de lyrische gedichten meer onder de aandacht, vooral als na ongeveer 1850 verschillende schoolbloemlezingen gaan verschijnen. In het verzamelde materiaal, dat zeker op dit gebied niet volledig is, zijn 120 publikaties waarin gedichten van Bredero zijn opgenomen. Niet hierbij zijn gerekend de gedichten die ter behandeling van ‘technische problemen’, zoals de chronologie van Bredero's lyriek of om bepaalde karaktertrekken van Bredero te tonen, zijn gepubliceerd. Ook de gedichten in romans of novellen over Bredero zijn niet meegeteld. Alleen die gedichten zijn verwerkt, waarvan meer dan de helft is opgenomen.

In deze 120 bloemlezingen staan 887 gedichten van Bredero, waarvan 174 verschillende. Gemiddeld komen deze gedichten alle dus ruim vijf maal in een bloemlezing voor. Gedichten die meer dan tien maal zijn gepubliceerd hebben dus een ruime voorkeur. Dit zijn er zeventien, die zijn gerangschikt in tabel II.

Tabel II

1	't Sonnetje	50 maal
2	Vroegh in den dageraet	42 maal
3	Arent Pieter Gysen	39 maal
4	Wat dat de wereld is	30 maal
5	Al ben ick schoon Liefje	28 maal
6	Ick sieje wel	24 maal
7	De Minne die in mijn hartje leyd	18 maal
8	0 Jannetje mijn soete beek	18 maal
9	Vaert wel mijn lief	17 maal
10	O levendige God	17 maal
11	Wie boven al zijn God bemint	16 maal
12	Snachts rusten meest de dieren	16 maal
13	Dieuwer is verlieft	13 maal
14	Mijn zieltje schreyt	13 maal
15	Moy Aeltjen	12 maal
16	Waer is nu dat hart	11 maal
17	Haarlemsche drooghe harten	11 maal

Uit deze opsomming mag natuurlijk niet worden afgeleid dat het meest gekozen gedicht ook altijd het meest bekend is geweest, of dat analyse van de meest geciteerde gedichten inzicht verschaft in de waardering van Bredero's poëzie op ieder ogenblik. Want de frequentie waarin de gedichten herdrukt zijn is zeer ongelijk. Het meest herdrukte gedicht, 't Sonnetje, verscheen bijvoorbeeld van 1870 tot 1890 14 maal in bloemlezingen, het bijna evenveel herdrukte Vroegh in den dageraet werd in diezelfde periode maar 3 maal gekozen. Maar in de periode van 1930 tot 1950 sloeg de voorkeur om: toen verscheen 't Sonnetje 3 maal en Vroegh in den dageraet 14 maal.

Als het slechts twee gedichten betreft is een dergelijke verandering van voorkeur gemakkelijk te analyseren, maar bij zeventien gedichten zijn de onderlinge verschuivingen moeilijker te vergelijken. Daarom zijn ook hier de gegevens in een statistisch overzicht gerangschikt. In tabel III is ten eerste voor ieder tiental jaren sedert 1800 aangegeven hoeveel maal een gedicht in een bloemlezing is opgenomen, en ook is bepaald in welk jaar ieder gedicht de helft van het totaal aantal malen gekozen is. De volgorde waarin de gedichten zijn gerangschikt is door deze

middelpunten bepaald. Naarmate immers zo'n middelpunt dichter bij 1950 ligt, is de belangstelling voor het gedicht verhoudings-

gewijs moderner, en de opeenvolging van de gedichten geeft dus aan hoe de voorkeur zich in de loop der jaren heeft verplaatst.

	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	Tot	Ind.
't Sonnetje	2	1	1	1		6	6	7	7	1	4	2	9	1	2	50	Aand.
Wie boven al			1			1		2	4	1	1	3			2	15	Aand.
Arent Pieter Gijsen-						2	2	3	3	7	2	4	6	5	5	39	Boert.
Al ben ick			1			2	2	2	3	3		5	5	2	3	28	Boert.
Dieuwer is verlieft							1		1	3	1	2	4		1	13	Boert.
Jannetje						2			3	2	1	½	3	3	2	18	Boert.
Haarlemsche								1		2	2		3	1	1	11	Boert.
De Minne die						.			3	2	·2	¼	2	3	2	18	Amour.
Ick sieje wel						2	1		4	2		¼	3	3	3	24	Amour.
Waer is nu dat hart										2	1	3	3	2		11	Amour.
Moy Aeltjen			1						2	1		2	2	2	2	12	Amour.
Vroegh in den d.						2		1	2	4	2	9	8	8	6	42	Amour.
Mijn zieltje schreyt										1		4	¾	2	3	13	Aand.
Vaert wel mijn lief										2		4	4	5	2	17	Amour.
Snachts rusten meest									1	1		2	3	3	5	15	Amour.
Wat dat de wereld is						1			3	1	1	3	5	5	11	30	Aand.
O levendige God											1	2	4	¼	6	17	Aand.

Interpretatie van tabel III dient zich vooral te richten op de volgorde, waarin de verandering van voorkeur duidelijk wordt. Zeer opvallend is daarbij dat de gedichten die in het Lied-boeck onder de boertige zijn gerangschikt, alle in de bovenste helft zijn terechtgekomen en dus minder aan de moderne smaak beantwoorden. De amoureuze gedichten krijgen later belangstelling en aandachtige gedichten openen en sluiten de rij.

Zwaar en persoonlijk is de toon van de beide aandachtige gedichten die de laatste tijd zo in aanzien zijn gekomen, dat zij tegenwoordig tot

de meest geciteerde verzen van Bredero behoren. 35% van alle herdrukken van O levendige God en 37% van Wat dat de wereld is werd gepubliceerd tussen 1940 en 1950! Deze gedichten spreken heftig van wanhoop en berouw; de sterke voorkeur, vooral bij ‘gewone’ lezers, voor de tragische visie op Bredero, vindt in deze gedichten duidelijke voorbeelden.

De waardering voor Bredero's liefdespoëzie bereikt haar hoogtepunt in de periode van 1910 tot 1930 en gaat dus vooraf aan de voorkeur voor de tragische aandachtige, gedichten, Naar stemming sluiten de meest gekozen amoureuze gedichten daarop duidelijk aan. Vooral de onderaan in de tabel staande liefdesgedichten hebben een enigszins tragische toon, en dit kan ook gezegd worden van het enige aandachtige gedicht in deze groep, Mijn zieltje schreyt. Alleen de liefdesliedjes Ick sieje wel en De Minne die in mijn hartje leyd zijn luchtiger, zij waren dan ook getijktijdig in aanzien met de meer ‘realistische’ boertige gedichten over Dieuwer, Jannetje en de Haarlemsche drooghe harten. In het eerder in aanzien zijnde boertige gedicht Al ben ick schoon. Liefje niet machtig ryck ontbreekt het realistische element van de andere boertige gedichten. Het lijkt het meest op de moraliserende aandachtige gedichten die de rij openen en die op de moderne lezer een onpersoonlijke indruk maken: Wie boven al zijn God bemint en, zoals Coster het noemde, ‘het nare 't Sonnetje’ (1924; 142).

Vele onderzoekers waarschuwen ervoor aan de termen boertig, amoureus en aandachtig, die in Bredero's tijd conventionele waarde hadden, niet te veel betekenis toe te kennen. In het bovenstaande wordt deze opvatting niet weerlegd, enkel wordt aangetoond hoe de veranderende waardering voor Bredero zich ook uit in een andere voorkeur voor gedeelten van zijn lyrisch werk, en hoe men in deze voorkeur een duidelijke verschuiving kan zien optreden van onpersoonlijk aandachtig naar realistisch boertig, dan naar steeds persoonlijker en uiteindelijk smartelijk amoureus en tenslotte naar tragisch aandachtig. In deze ontwikkeling worden de veranderingen in de algemene waardering van Bredero duidelijk, zij het later, weerspiegeld. Daarbij is het niet verwonderlijk dat het beeld dat uit de bloemlezingen naar voren treedt overeenstemt met dat van de officieuze waardering van Bredero. Bloemlezingen hebben immers maar zelden een wetenschappelijk karakter, het zijn meestal schoolboeken. Volgens het inzicht van de samensteller bevatten zij een beperkt aantal gedichten en prozastukken van belangrijke schrijvers. Maar de inhoud wordt niet alleen bepaald op grond van litterair-esthetische of litterair-historische overwegingen. Bij een

figuur als Bredero kan het heel goed voorkomen dat gedichten te lang, te moeilijk of te onfatsoenlijk bevonden worden voor schoolgebruik.

Is reeds hierin een aanwijzing gelegen dat de gegeven statistieken met een zekere voorzichtigheid geraadpleegd moeten worden, dit is nog meer het geval omdat ook de bloemlezingen die niet voor schoolgebruik zijn bestemd, zeer verschillend van aard zijn. Naast bloemlezingen uit het werk van Bredero alleen, zijn er ook selecties uit zeventiende-eeuwse lyriek, uit religieuze, amoureuze of humoristische gedichten, uit zingbare liederen, sonnetten enz. Ook hier hebben dus de litterair-esthetische of litterair-historische motieven niet alleen tot opneming of weglating van bepaalde gedichten geleid.

Daar komt nog bij dat het materiaal van bijeengebrachte bloemlezingen stellig niet volledig is, en dat iedere bloemlezing die er nog bij zou komen een verschuiving in de onderlinge verhoudingen zou teweegbrengen.

De statistiek die al deze verschillende gegevens samenvat, mag dus niet beschouwd worden als een tot in details verantwoorde rubricering van alle gedichten van Bredero in bloemlezingen. Zij geeft alleen een zo bruikbaar mogelijk overzicht van het aanwezige materiaal. Het is er, vooral bij de beschrijving van de officieuze waardering, bepaald niet om te doen geweest deze onderlinge verhoudingen in absolute formules vast te leggen, waarin de stand van zaken ten aanzien van Bredero's lyriek in bepaalde perioden was weergegeven. Bedoeld was alleen een overzichtelijke rangschikking te geven van een hoeveelheid materiaal, die op iedere andere wijze gerangschikt onoverzichtelijk zou zijn.

Deze rangschikking geeft enig inzicht in de waardering die ‘het publiek’ voor Bredero's poëzie gevoelt. Maar hoe weinig intensief men zich de belangstelling van het grote publiek voor Bredero in het algemeen moet voorstelen, laat zich afleiden uit een drietal steekproeven, genomen in 1957.

Deze steekproeven, die alleen tot vermoedens, zeker niet tot berekeningen kunnen leiden, werden genomen in openbare leeszalen in Amsterdam, Delft en Gorinchem. Navraag werd gedaan naar de uitleenfrequentie van boeken van en avcr Bredero. Daarbij bleek dat het Moortje en de Brabander met een zekere regelmaat worden uitgeleend. Maar de gedichten van Bredero komen vrijwel niet in omloop.

Deel III, met het Lied-boeck, van de verzamelde werken van 1890 is sinds 1928 in Gorinchem achttien maal uitgeleend, daarnaast is in

Gorinchem alleen de iets meer gebruikte bloemlezing van Schepers. In Delft leenden vier lezers sinds 1950 het Lied-boeck in de editie van Van Rijnbach, van de in Delft aanwezige bloemlezingen van Verwey en Buitennist Hettema en de Sonnetten van de Schoonheyt in Gijsens editie werd nog minder gebruik gemaakt. In Amsterdam zijn de getallen, in verhouding tot het aantal lezers daar, niet veel gunstiger.

De voorkeur voor Bredero's toneelwerk is niet anders te verklaren dan dat het veel eenvoudiger is een toneelstuk voor een 'leeslijst' te lezen en (of) te excerperen, dan een bundel poëzie. Want de werken van Bredero, alle bibliothecaressen verklaren het ongevraagd, worden bijna alleen uitgeleend voor 'leeslijsten', dus aan leerlingen van middelbare scholen en kweekscholen en aan studerenden voor akten. Onder die laatsten zal men ook de lezers van werken over Bredero moeten zoeken. In Delft zijn die aangewezen op het boekje van Prinsen, in Gorinchem kunnen zij kiezen tussen Prinsen en Poort, alleen Amsterdam kan een goede keus bieden: Ten Brink, Prinsen, Poort, Knuttel, het *Brederoo-album,* Moltzers artikel over het Liedboeck en de bibliografie van Unger. Het aantal uitleningen van deze boeken stemt overeen met dat van de poëzie.

Stukgelezen is in alle drie de bibliotheken de roman van A.M. de. Jong, veel minder gretig wordt Exels roman gekozen. Maar men leest deze boeken alleen als roman, dus niet met de bedoeling iets over Bredero te leren.

Natuurlijk moet men bij deze opsomming in aanmerking nemen dat in vele algemene bloemlezingen, geschiedenissen van de letterkunde en soortgelijke boeken heel wat meer werk van en over Bredero is opgenomen dat ook lezers zal vinden, en vooral, dat de ware liefhebber uit eigen kast leest. Maar ter uitbreiding van zijn bezit is deze gebonden aan slechts twee werken van Bredero die op het ogenblik in boekwinkels voorhanden zijn: de kleine bloemlezing in de Klassieke Galerij van R.V. vanden Bussche O.P. en de aardig verzorgde schooleditie van de Klucht van de Koe, uitgegeven bij Meulenhoff.

Dit alfes stelt wel duidelijk in het licht dat van een genuanceerde waardering van Bredero alleen sprake is bij de specialisten en de ware liefhebbers, welke laatsten zo weinig talrijk zijn dat zij aan de antiquarisch verkrijgbare Bredero-uitgaven genoeg hebben. Voor zover er van een waardering van Bredero bij het Nederlandse volk gesproken kan worden, bestaat deze uit herinneringen aan hetgeen op de middelbare school is behandeld, in perioden van herdenken uit hetgeen in de kranten de aandacht trekt, en verder uit een vage bekendheid met het citaat

‘Het kan verkeren’, al of niet verlevendigd door herinneringen aan A.M. de Jong of Marsman.

Dat een opvoering van een toneelstuk van Bredero in deze omstandigheden tot een succes in ruime kringen kan leiden, is dan ook niet te verwachten. Dat bleek het duidelijkst bij de opvoering van het Moortje, gespeeld door het Gezelschap van de Nederlandse Toneelmanifestatie in het kader van het Holland-Festival 1957. In een bijzonder sterke bezetting (Paul Steenbergen als Koenraat, Myra Ward als Moy-Aal, Hans Kaart als Kackerlack, Guus Hermus als Roemert, Magda Janssens als Geertruy en regisseur Ton Lutz als Lambert), met een verrukkelijk decor van Nicolaas Wijnberg, werd hier een buitengewone opvoering gegeven. Maar ondanks de zeer goede pers, de festivalsfeer, de unieke gebeurtenis van een bezetting van een dusdanig niveau in een prachtig verzorgde opvoering, was het enthousiasme en de toeloop matig. Wel was er geen sprake meer van terughoudendheid in verband met de ruwe taal, zodat het vonnis van Flanor: ‘Altijd te plat voor anderen dan letterkundigen’ (1885; 109), in de tegenwoordige tijd niet meer van toepassing lijkt. Maar toch leek het of alleen letterkundigen het stuk bezochten, op de gewone toneelliefhebber oefende zelfs dit Moortje geen aantrekkingskracht uit. De lange monologen, hoe voortreffelijk ook gebracht door een Hans Kaart of Ton Lutz, halen alle vaart uit het stuk, en ook de dialogen zijn vaak langgerekt, onhandig en niet ter zake, temeer omdat de moeilijk begrijpbare tekst niet te snel gespeeld kan worden.

Het laat zich aanzien dat een opvoering op gelijk niveau van de Spaanschen Brabander meer succes zou oogsten. Jan Musch heeft dat menigmaal bewezen, het laatst bij zijn afscheid in 1952 (al had deze opvoering geen goede pers). Men kan zich bovendien afvragen of de hedendaagse neiging tot afbreken van de traditionele toneelconstructie geen nieuw materiaal zal vinden in dit stuk, dat zo vaak met een revue is vergeleken.

Toch is het aan geen twijfel onderhevig dat de blijspelen van Bredero weinig kans hebben tot het nationale repertoire te gaan behoren, zoals de Gijsbrecht en Elckerlyc. Litterair en vooral dramatisch schieten zij naar hedendaags begrip te kort. Absoluut gemeten staan de Klucht van de Koe en de Klucht van den Molenaer hoger, zij zijn gaver en evenwichtiger. Op lager peil staan de tragikomedies, ook na de hernieuwde aandacht die zij gekregen hebben blijven het leesdrama's.

En de lyriek? Als er één deel van zijn werk is, waardoor Bredero in

deze tijd groter bekendheid zal kunnen krijgen, dan is het zijn lyriek. De taalmoeilijkheden zijn hier vermoedelijk minder groot dan bij de blijspelen, en Bredero's rechtstreekse manier van zeggen en zijn is zeker in staat drie eeuwen te overbruggen. Een bijzonderheid van deze tijd die in dit opzicht extra kansen lijkt te bieden, is daarbij de groeiende belangstelling voor het goede chanson. Vele van zijn gedichten hebben precies de eigenschappen, men zou ze boertig, amoureus en aandachtig kunnen noemen, die in chansonteksten passen. Het verdient zeker aanbeveling een aantal van Bredero's gedichten door middel van moderne melodieën een ruimer bekendheid te geven.

Maar afgezien hiervan geldt ook nu wat Binnendijk in 1946 schreef: ‘ten aanzien van Bredero fundeert zich de waardering niet op litterair-historische overwegingen, doch op een onmiddellijk meebeleven zijner menschelijke existentie’ (1946; 36). Bredero's poëzie bezit het vermogen onmiddellijk te ontroeren en te blijven ontroeren. Voor de moderne middelen van litteraire massa-communicatie, zoals pocketboeken, tekstbewerkingen en radiovoordrachten, lijkt de poëzie van Bredero een bijzonder dankbaar object.

Zusammenfassung

Gerbrand Adriaenszoon Bredero wurde 1585 in Amsterdam geboren, wo er auch 1618 starb. Während seines Lebens erlangte er nicht unbeträchtliche Beliebtheit mit einigen Tragikomödien und mit ‘De Klucht van de Koe’, ‘De Klucht van den Molenaer’ und den Lustspielen ‘Het Moortje’ und ‘De Spaansche Brabander’. Auch seine Lieder, die nach seinem Tod in ‘Het Boertigh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-boeck’ gesammelt worden sind, wurden sehr bekannt.

Bredero wandte sich in einfachem, manchmal derbem Stil an das grosse Publikum. Die damals unter Einfluss der Renaissance beliebten verfeinerten Formen fehlen zwar auch bei ihm nicht, aber im allgemeinen und sicher in seinen persönlichsten Werken meidet er sie. Dadurch kennzeichnet eine derbe und offenherzige Unkompliziertheit der Form, die mit einer gewissen Primitivität der Struktur sowohl in der lyrischen als auch in der dramatischen Dichtung verbunden ist, sein Werk.

Brederos Volkstümlichkeit im siebzehnten Jahrhundert scheint auf seiner ungeniert realistischen und humoristischen Darstellung von Amsterdamer Volkstypen und Einfalt der Gesinnung zu beruhen. Seine Werke sind den Lustspielen seiner Zeitgenossen Hooft und Huygens und den Gemälden der Hals, Brouwer, Van Ostade und Steen verwandt.

Nach dem Tode Brederos blieb sein Werk denn auch bekannt. Die gesammelten Werke wurden 1638, 1644 und 1678 neu aufgelegt; von ‘De Spaansche Brabander’ erschienen 1618, 1619, 1621, 1632, 1633, 1647, 1662, 1669, 1696, 1705, 1720 und 1729 Einzelausgaben. ‘De Spaansche Brabander’, ‘Het Moortje’, ‘De Stomme Ridder’ und ‘Lucelle’ gehörten zum ständigen Theaterrepertoire und besonders die Lustspiele wurden häufig von andern Dichtern zum Vorbild genommen. In der Periode, in der der Klassizismus sich durchsetzt, also nach 1680, lässt das Interesse jedoch bald nach. Ein Jahrhundert später ist Bredero nahezu ganz in Vergessenheit geraten. Nach 1729 ist länger als ein Jahrhundert keines seiner Werke mehr gedruckt worden. Das verfeinerte Interesse an Form und Anstand stösst sich an Brederos unverblümter Offenheit und lehnt ihn ab.

Von etwa 1780 an wird das aber langsam anders. Als Reaktion auf

den überverfeinerten Klassizismus greift man auf die Periode von Hollands Grösse zurück, auf das 'Goldene Zeitalter'. Anfangs zögernd, auf Anregung der bekannten Schriftstellerin E. Wolff-Bekker, aber nach 1830 mit mehr Ueberzeugung, wächst die Bewunderung für den Realismus in der dramatischen Dichtung Brederos, danach auch für den Realismus in seiner Lyrik. Bei den kräftigen Versuchen der Führer der niederländischen literarischen Kritik, dem niederländischen Volk den Spiegel der Vergangenheit vorzuhalten, benutzen Potgieter und Bakhuizen van den Brink auch das Werk Brederos. Ihre Beurteilung beruht allerdings nur selten auf künstlerischen Gründen, ihre Argumentation bezweckt an erster Stelle, den Leser des neunzehnten Jahrhunderts davon zu überzeugen, dass es ungerecht ist, Bredero von dem Standpunkt der Sittlichkeit aus zu verurteilen, da sein Werk tatsächlich kerngesund ist. 1859 veröffentlicht Ten Brink eine ausführliche Monographie, in demselben Jahr gibt Oudemans 'Het Moortje' heraus und 1869 Verwijs 'De Spaansche Brabander'. Als 1885 das Geburtsjahr Brederos zum ersten Mal feierlich begangen wird, erscheint ein Bredero-Gedenkbuch mit Aufsätzen mehrerer Gelehrten und auch die erste Lieferung einer Neuauflage der gesammelten Werke, die mit einer Einleitung Kalffs 1890 vollständig vorliegt. Auch wird 1885 Brederos 'Moortje' wieder aufgeführt.

Dann stellt sich auch heraus, dass es den Literaturhistorikern des neunzehnten Jahrhunderts nicht gelungen ist, ihre Begeisterung und Bewunderung auf ein grösseres Publikum zu übertragen; das Interesse ist nur gering und die Kritik vorwiegend negativ.

Unter Einfluss der um 1880 auftretenden Dichtergeneration welche 'die Bewegung von 1880' genannt wird, ändern sich die Ansichten jedoch stark. Ihr Interesse am individualistischen Kunstwerk und ihr Sinn für literarische Schönheit wenden sich begeistert der Lyrik Brederos zu. Verwey gibt 1893 eine Auswahl von Brederos Lyrik heraus und bewundert in seiner Einleitung vor allem die wehrlose Ehrlichkeit und Spontaneität der Liebesgedichte. Doch auch die Vorkämpfer des neuen Naturalismus, etwa Netscher, glauben, in Brederos Lustspielen und Schwänken ihre Theorien bestätigt zu finden, und dieses führt 1898 zu neuen Aufführungen von 'De Spaansche Brabander'. Als die Ansichten der Bewegung von 1880 nach einiger Zeit in weiterem Kreise angenommen worden sind, erreicht die Anerkennung Brederos einen Höhepunkt. Brederos dramatische Dichtung gilt nunmehr als wesentlich tragisch, und in ekstatischen Worten spricht

namentlich Professor Prinsen über die Weite und Tiefe von Brederos Dichterblick. Auch auf die Lyrik werden diese Betrachtungen angewandt, wobei das Interesse sich dann mit auf die religiöse Dichtung richtet.

Nach dem ersten Weltkrieg finden auch in den Niederlanden Anschauungen über das Tragische im Menschen mehr Anklang. Als das Interesse für Baudelaire und Verlaine wächst, entwickelt sich die Beurteilung Brederos in neuer Richtung. Als poète maudit fesselt Bredero den Essayisten Coster, der auch Dostojewski sehr bewunderte. Und auch die Vitalisten, die sich in ihrer Reaktion entgegen den 'Tachtigers' von impressionistischer und individualistischer Formverfeinerung abwenden, fühlen sich Bredero verwandt, wie deutlich aus einem umfangreichen Gedicht ihres Führers Marsman hervorgeht.

In der Beurteilung Brederos - und anderer - haben nach 1880 die Dichter die Initiative von den Literaturhistorikern übernommen. Insofern sie nicht den herrschenden literarischen Strömungen dienen, wie Prinsen es in bezug auf die Bewegung von 1880 tat, scheint es, dass die Aufgabe der Literaturhistoriker mehr in der Relativierung der Ansichten über die ältere Literatur liegt als in deren Erneuerung. In bedächtigem Ton erheben Knuttel, Van Rijnbach und De Vooys Einspruch gegen allzu wilde Anschauungen. Andere wenden vorsichtig moderne Theorien auf Brederos weniger bekannte Werke an, wie Overdiep es in bezug auf die Tragikomödien tat. Um diese Kritik kümmern sich die Dichter kaum. Ohne Rücksicht auf Objektivität äussern sie ihre Ansicht über Bredero und erreichen damit ein viel grösseres und bunteres Publikum als die Literaturhistoriker. Marsmans hinreissendes Gedicht 'Breero' wurde sehr bekannt, der vielgelesene Romanschriftsteller De Jong spricht mit seinem Roman 'De Dolle Vaandrig' ein einfacheres Publikum an.

In den Kapiteln II bis einschliesslich IX wird so detailliert wie möglich die Entwicklung der wechselnden Beurteilung Brederos dargestellt. Ausgangspunkt war dabei die Erwägung, dass alle Urteile über Bredero zusammen nicht ein neues Licht auf Bredero werfen, sondern vor allem auf die Zeiten, in denen die Urteile ausgesprochen werden.

Eine historische Uebersicht der Beurteilung eines Dichters kann zur Einsicht in die Anschauungen der behandelten Perioden besonders darin beitragen, wenn in bezug auf diesen Dichter Fragen Berücksichtigung finden, die auch für andere Perioden von Bedeutung sind.

Im Hinblick auf Bredero ist dies ohne Zweifel der Fall. Es entspricht der Eigenart seiner Persönlichkeit und seines Werkes, dass ein Urteil über Bredero fast immer mitbestimmt wird durch das Urteil über die Grenzen des Statthaften in seinen Texten, über das Gleichgewicht zwischen der Unmittelbarkeit des Ausdrucks und der Nachlässigkeit der Form oder zwischen einer 'schlechten' Lebensführung und dem künstlerischen Wert der Werke. Ein Wandel der Ansichten in bezug auf Bredero tritt Ferner deutlich hervor im Vergleich mit Zeitgenossen Brederos oder mit Vertretern derselben Gattung, und gerade diese Vergleiche werfen ein Licht auf die Einsicht in die literarische Konstellation einer bestimmten Periode.

Ausserdem verschafft eine historische Uebersicht des Wandels in der Beurteilung eines Dichters genauere Einsicht in die gesellschaftliche Funktion, welche dieser auch nach seinem Tod mit seinen Werken erfüllt. Um die gesellschaftliche Funktion in Einzelheiten darzustellen, wäre es nötig, alle Leserurteile und alle Lesertypen zu kennen. Da dies unmöglich ist, hat die Untersuchung sich auf eine möglichst gewissenhafte Analyse von all dem beschränkt, was etwaigen Lesern unter die Augen kommen konnte. Ausgaben von Brederos Werk, Teile seines Werkes in Anthologien, Besprechungen seiner Werke in Aufsätzen und Handbüchern wurden dazu gesammelt und besprochen. Sie wurden in Perioden von fünfzig Jahren eingeteilt, die sowohl einer üblichen Einteilung der niederländischen Literaturgeschichte als auch den besondern Aspekten der Beurteilung Brederos entsprechen, und die durch die Jahreszahlen 1630 - 1680 - 1730 - 1780 - 1830 - 1880 - 1930 - 1950 begrenzt sind.

Das auf diese Weise gesammelte Material zeigt deutlich, wie in wissenschaftlichen Kreisen wechselnde Ansichten in bezug auf Bredero zutage treten, aber selbstverständlich ist die gesellschaftliche Funktion des Dichters damit nur zum Teil dargestellt worden.

Zunächst zeigte sich schon, dass es nicht nur die Literaturhistoriker sind, welche die herrschenden Ansichten bestimmen. Aber zudem ist die gesellschaftliche Funktion eines Schriftstellers nicht dadurch begrenzt, wie in Fachkreisen über ihn geurteilt wird, sie erstreckt sich auf all die, die über diesen Schriftsteller eine wenn auch nur sehr oberflächliche Meinung haben. Und darum ist es notwendig, sich ein Urteil zu bilden über alles, was in Schulbüchern, Zeitungen, Nachschlagewerken oder Romanen über Bredero geschrieben worden ist.

Eine historische Uebersicht all dieser oft flüchtigen und oft identischen Urteile kann die Geschichte der Aussprachen der offiziellen

Literaturgeschichte wesentlich ergänzen. Anderseits ist eine solche Uebersicht aus einer derartigen Anzahl kleiner und kleinster Urteile zusammengesetzt, dass sie entweder unlesbar und unübersichtlich oder allzu oberflächlich wäre.

Die vorstehende Untersuchung ist denn auch kein Versuch, zweimal eine gleichartige historische Uebersicht zu geben; sie beschränkt sich auf eine Uebersicht über die offizielle Literaturgeschichte in bezug auf Bredero. Daraufhin sind beide Materialsammlungen zu einer statistischen Uebersicht verarbeitet und auf dieser Grundlage miteinander verglichen worden. Zu der Gruppe der offiziellen Beurteilung gehören: wissenschaftliche Aufsätzen, Monographien, wissenschaftliche Ausgaben und Handbücher der Literaturgeschichte. Zu der Gruppe der offiziösen Beurteilung: die volkstümlichen Ausgaben und Anthologien, Nachschlagewerke, Literaturgeschichten für die Schule, Besprechungen von Aufführungen, Aufsätze in Tages- und Wochenzeitungen und literarische Neuschöpfungen, Romane und Gedichte über Bredero.

Von diesen beiden Gruppen wurde versucht, festzustellen, in wiefern sie sechs für die Entwicklung der Beurteilung Brederos wichtige Standpunkte vertreten. Die Standpunkte sind:

0 Bredero wird nicht erwähnt.
1 Brederos Werk ist von wenig Bedeutung, weil es zu geringe literarische Qualitäten aufweist.
2 Brederos Werk erregt Anstoss.
3 Brederos Werk ist in seiner Menschengestaltung humoristisch oder satirisch.
4 Brederos Werk ist realistisch und persönlich.
5 Brederos Werk zeigt tragische Aspekte.

Jedem Standpunkt ist ein bestimmter Wert zuerkannt, gemäss dem Nachdruck, mit dem der Standpunkt vertreten wird. Eine Prozentumrechnung zeigt Tafel I (S. 148), in der die offizielle und offiziöse Beurteilung Brederos per Periode von fünfzig Jahren miteinander verglichen worden sind.

Mit dieser Methode* kann nachgewiesen werden, dass der Unter-

* Die hier angewandte Methode ist, dem Gegenstand angepasst und mit einigen wenigen Aenderungen einem Buche von Donald V. McGranahan entnommen worden: Content analysis of the mass media of communication; Chapter 16 of: Jahoda, Deutsch and Cook: Research methods in social relations with especial reference to prejudice; II: Selected techniques; Dryden Press; New York; 1952[2].

schied zwischen der offiziellen und der offiziösen Beurteilung Brederos fast immer bedeutend ist, dass in der offiziösen Beurteilung Aenderungen schneller und radikaler eintreten, und dass die offiziöse Beurteilung sensationellere Fassungen vorzieht.

In den Gedichten, die sich am meisten in Anthologien finden, spiegelt sich der Wandel in der Beurteilung. Tafel III (S. 153) zeigt, für welche der bekanntesten Gedichte das Interesse mehr in der Vergangenheit oder mehr in der Gegenwart liegt. Dabei zeigt es sich, dass die tragischen religiösen Gedichte in letzter Zeit am meisten Anklang finden, dass zuvor die schmerzlichen Liebesgedichte am meisten bewundert wurden, und dass die Bewunderung für die weniger persönlichen Liebesgedichte und die Schwankdichtung ihren Höhepunkt überschritten hat.

Chronologische litteratuurlijst

* duidt op indeling bij de ‘officieuze’ waardering. Het eerste cijfer tussen haakjes vermeldt het standpunt dat in de publikatie is weergegeven. Het tweede duidt de omvang of nadruk daarvan aan.

1607 P.C. Hooft: Brief ... aen d'oude Amsterdamsche Kamer in Liefd' Bloeyende; zie 1899.
1616 Boudewiin Jansen Wellens: T'Vermaeck der Jeught; Leeuwarden.
1617 Samuel Coster: Voorrede tot de spelen van G.A. Bredero; zie 1883.
1618 J. Cats: Zinne- en Minnebeelden; Aen de zeeusche Jonck-vrouwen; zie 1862.
1621 Ian Iansz. Starter: Friesche Lust-Hof; Amsterdam.
1622 W.D. Hooft: jan Saly; Amsterdam.
1623 J. Franssoon: Klucht van Giertjen Wouters; Amsterdam.
1624 M. Opitz: Teutsche Poemata; zie 1902.
1628 G.A. Duirkant: Sistiliaen; Bly-eyndig spel; Amsterdam.
W.D. Hooft: Cluchtig-spel Andrea de Piere, Peerdekooper; zie 1634.
Suffridus Sixtinus: Geraert van Velsen Lyende; Treurspel; Amsterdam.
1632 J.H. Krul: Klucht van drooghe Goosen; zie 1651.
1633 Salomon Davidsz Questiers: Griecxsen Amadis; Amsterdam.
1634 W.D. Hooft: Cluchtig-spel Andrea de Piere, Peerdekooper; tweede (?) druk; Amsterdam.
1635 J. Franssoon: Giertje Wouters; tweede (?) druk; Amsterdam.
1636 P. L(e). F(ebure).: Treurspel van Lucidorus en Lucella; Leiden.
1637 Suffridus Sixtinus: Geraert van Velsen Lyende; Treurspel; tweede (?) druk; Amsterdam.
1640 J. Franssoon: Giertje Wouters; derde (?) druk; Amsterdam.
Matth. Gansneb Tengnagel: Amsterdamsche Lindebladen; Amsterdam. (3-¼)
1644 Abr. Bormeester: Infidelitas oft ontrouwe dienstmaagt; Amsterdam.
Guill. Ogier: De Hooveerdigheydt; zie 1934.
1645 J.F. Vijgh: Klucht van Jaep Ront-voet; Hoorn.
1649 C. Huygens: Spaensche Vliegen uyt de Floresta; zie 1894.
1651 Georg Greflinger: Seladons weltlichte Lieder; Frankfurt a.M.
J.H. Krul: Klucht van drooghe Goosen; tweede (?) druk; Amsterdam.
1652 Johannes Naeranus (?): De Geest van Mattheus Gansneb Tengnagel in d'andere werelt by de verstorvene poëten; Rotterdam. (3-¼) idem; Amsterdam. (3-¼)
1653 J.Z. Baron: Klucht van Lichthart en Aers-gat Sonder-sorgh; Leiden.
Johannes Naeranus (?): De geest van Mattheus Gansneb Tengnagel, in d'andere werelt, by de verstorvene poëten; derde (?) druk; Haarlem. (3-¼)
1654 M. Waltes: Klucht van de bedrooghe Gierigaart; Amsterdam.

1656 Joost van Breen: De klucht van 't Kalf; Amsterdam.
1657 Joa. van Dalen: Klucht van de kale edelman; Amsterdam.
(Joan van Paffenrode): De klucht van Sr. Filibert, genaemt Oud-Mal; Gorinchem.
Suffridus Sixtinus: Geraerdt van Velsen lyende; Treurspel; derde (?) druk; Amsterdam.
1659 (Joan van Paffenrode): De bedroge Girigheyd ofte boertige comoedie van hopman Ulrich; Gorinchem.
1662 De verwarde Tijd of bedroge gierigheyt; Amsterdam.
1663 Suffridus Sixtinus: Geraerdt van Velsen lyende; Treurspel; vierde (?) druk; Amsterdam.
1665 D.O. Dapper: Van des Stats Regeeringe; in: Tobias van Domselaer e.a.: Beschrijvinge van Amsterdam; Boek V; Amsterdam. (3-¼)
1666 A. Leeuw: De liefden docter; zie 1898; Van Moerkerken.
Johann Rist: Alleredelste Belustiging Kunst und Tugendliebender Gemühter; Frankfurt. (3-¼)
1667 J.Z. Baron: Klucht van Kees Louwen ofte den geschoren boer; Leiden. (1-¼)
1671 Th. Asselijn: De moort tot Luyk ...; Treurspel; zie 1907.
1673 Cornelis de Bie: Alphonsus en Thebasile oft her-stelde onnooselheydt; Antwerpen.
1677 A. Pels: Q. Horatius Flaccus op onze tyden, én zéden gepast; Amsterdam. ((1-¼)
1679 J.Z. Baron: Klucht van Kees Louwen alias den geschoren boer; tweede (?) druk; Leiden. (1-¼)
± E. Luydens: Klucht van de list zonder voordeel; Amsterdam.
1680
1681 A. Pels: Gebruik en misbruik des tooneels; Amsterdam. (2-¼; 3-¼)
1682 H. Angelkot: Misantrope; Blyspel, gevolgt na het Frans van de heer Molière; Amsterdam.
± Verdragh of vreede-schrift, tusschen Jan Klasen en sijn wederpartyders van so,
1683 so; zie 1925.
1693 Casparus Commelin: Vervolg van de beschryving der stadt Amsterdam; Amsterdam. (3-¼)
1698 H.L. Benthem: Holländischer Kirch- und Schulen-Staat; Frankfurt, Leipzig. (3-¼)
1702 (C. Schrevelius): De klugtige schoenlapper, of de nieuwe hondeslager; Leiden.
1706 A. Pels: Gebruik en misbruik des tooneels; tweede druk; Amsterdam. (2-¼; 3-¼)
1711 J. van Paffenrode: Gedigten; twaalfde druk; Amsterdam.
1712 J. van Broekhuizen: Gedichten; Amsterdam. (3-¼)
1713 (H.E. van Halmael): De gestrafte Pasquyn; Amsterdam.
1717 Johannes Klefeker: Bibliotheca eruditorum praecocium; Hamburg. (3-¼)
1718 Louis Moréri: Le grand dictionnaire historique; zeventiende (?) druk; Parijs. (0-¼)
A. Pels: Gebruik en misbruik des tooneels; derde druk; Amsterdam. (2-¼; 3-¼)

1720 Lambert Bidloo: Panpoëticon Batavûm, ...; Amsterdam. (1-¼; 2-¼)
Pr. Langendijk: Het Wederzijds Huwelyks bedrog; tweede druk; Amsterdam. (1-¼; 3-¼)
Naamrol, van alle de bekende, zo oude, als hedendaagsche, Nederduytsche, gedrukte, tooneelspeelen; Amsterdam.
1721 Pr. Langendijk: Gedichten; Dl. II; Haarlem. (1-¼; 3-¼)
1721? Pr. Langendijk: Gedichten; tweede druk; Dl. II; Haarlem. (1-¼; 3-¼)
1722 Abr. Nagtegael: De uitvaart van Steven vander Klok; zie 1728.
1725 François Halma, Matth. Brouërius van Nidek: Tooneel der vereenigde Nederlanden; Dl. I; Leeuwarden. (3-¼)
A.G. Luïscius: Het algemeen historisch, geografisch en genealogisch woordenboek; Dl. II; 's-Gravenhage, Delft. (1-¼)
1726 Casparus Commelin: Beschryvinge van Amsterdam; tweede druk; Dl. II; Amsterdam. (3-¼)
Gerard van Loon: Beschryving der Nederlandsche historiepenningen; Dl. II; 's-Gravenhage. (3-¼)
1728 (Abr. Nagtegael): De uitvaart van Steven vander Klok; Boertige tragedie; tweede (?) druk; Amsterdam.
Geerlof Suikers en Izaäk Verburg: Algemeene kerkelyke en wereldlyke geschiedenissen; Dl. II; Amsterdam. (2-¼)
1729 J.B. Wellekens: Verscheiden gedichten; Amsterdam, (1-¼)
1730 B. Huydecoper: Proeve van taal- en dichtkunde, in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius; Amsterdam.
1732 J. van Effen: De Hollandsche spectator; Dl. I; Amsterdam.
1733 David van Hoogstraten en J.L. Schuer: Groot algemeen woordenboek; Dl. I; Amsterdam, Utrecht, 's-Gravenhage. (2-¼; 3-¼)
1740 Louis Moréri: Le grand dictionnaire historique; achttiende druk; Dl. II; Amsterdam. (3-¼)
1746 Sam. Werenfels: Redevoering over de tooneelspelen; Uit het Latijn vertaald door Ernst. Wi. Higt, waar achter volgt Lof der tooneelpoëzie, door den zelfden; Leeuwarden.
1759 Adriaen Hardy: Schets der gepreze Nederduytsche dichtkunde; 's-Gravenhage. (0-¼)
1764 De denker; Dl. I; Amsterdam. (2-¼)
1765 Jan Wagenaar: Amsterdam; Stuk II; 4°; Amsterdam.
1766 J. Macquet: Verhandeling over de voortreffelykheit der oude en hedendaegsche poëten; in: Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde; Dl II; Leiden. (0-¼)
Le philosophe sans fard: Vrymoedige bedenkingen over de vergelyking der oude dichteren met de hedendaegschen; in: Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde; Dl. II; Leiden. (0-¼)
1767 Jan Wagenaar; Amsterdam; Stuk III; 4°; Amsterdam. (3-¼)
1768 Jean Noel Paquot: Mémoires pour servir à l'histoire des dix-sept provinces des Pays-Bas; Dl. XI; Leuven. (3-¼)
1772 (J. Fokke of M. de Boer): Historie van den Amsterdamschen Schouwburg; Amsterdam. (3-¼)

1774 Willem Kops: Schets eener geschiedenisse der Rederijkeren; in: Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leiden; Dl. II; Leiden.
‘Pleidooi voor het burgerlijk treurspel’, zie 1910: Kalff.
1778 F.J. Riedel: Theorie der schoone kunsten en wetenschappen; Vermeerderd door Hiëronymus van Alphen; Utrecht. (0-¼)
1780 G. van Hasselt: Over de eerste vaderlandsche klugtspelen; Utrecht. (3-1)
1781 Pieter Huisinga Bakker: Beschouwing van den ouden gebrekkelyken en sedert verbeterden trant onzer Nederduitsche versen; in: Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden; Dl. V; Leiden. (1-¼)
* E. Wolff-Bekker en A. Deken: Brieven over verscheiden onderwerpen; Dl. III; 's-Gravenhage. (2-½)
1782* Jacobus Kok: Vaderlandsch, geschied, aardrijks, geslacht en staatkundig woordenboek; Dl. VII; Amsterdam. (2-¼)
1785 J.L.: Over het vergelyken van de voornaamste oude en hedendaagsche. dichters; in: Algemeen Magazyn; Dl. I, St. I; Amsterdam. (0-¼)
1787* Jacobus Kok: Vaderlandsch, geschied, aardrijks, geslacht en staatkundig woordenboek; tweede druk; Dl. VII; Amsterdam. (2-¼)
* E. Wolff-Bekker en A. Deken: Brieven van Abraham Blankaart; Dl. II; 's-Gravenhage. (2-¼)
1790* G. van Hasselt: Kronijk van Arnhem; Arnhem. (2-¼)
1799* J.A. de Chalmot: Biographisch woordenboek der Nederlanden; Dl. IV; Amsterdam. (3-¼)
1804* A. Loosjes: Hollands Arkadia; Haarlem. (2-¼)
Jer. de Vries: De Nederlandsche dichters; Dl. I; Amsterdam. (1-½)
1806 Matthijs Siegenbeek: Proeven van Nederduitsche dichtkunde; Leiden. (0-½)
1808* Johann Gottfried Eichhorn: Geschichte der schönen Redekünste in den neuen Landesprachen; Band IV; Abtheilung II; Göttingen. (2-¼)
A. Loosjes Pz.: Het leven van Maurits Lijnslager; Dl. I; Haarlem.
Jer. de Vries: Antwoord op de vraag: Welke zijn de vorderingen, welke is de verachtering der Nederduitsche dichtkunde gedurende de achttiende eeuw, in vergelijking van vroegere tijdperken?; in: Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde; Dl. III; Amsterdam. (1-½)
1810 Jer. de Vries: Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde; Dl. I; Amsterdam. (1-½)
1817* De Tooneelkijker; Dl. II en III; Amsterdam. (2-¼)
1820* Gt. Nieuwenhuis: Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen; Zutphen. (0-¼)
1821 Johannes Pieter van Cappelle: Gerbrand Adriaansz. Bredero; in: Bijdragen tot de geschiedenis der wetenschappen en letteren in Nederland; Amsterdam, (3-1)
N.G. van Kampen: Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden; Dl. I; 's-Gravenhage. (2-¼)

* L.G. Visscher: Bloemlezing uit de beste schriften der Nederlandsche dichters van de 13de tot en met de 18de eeuw; Dl. II; Breda. (3-¼)
P.G. Witsen Geysbeek: Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters; Dl. I; Amsterdam. (1-½)

1823* J. Fr. Xavier Würth: Cours préparatoire à l'étude de la littérature hollandaise; Luik. (0-¼)

1824* John Bowring and Harry S. van Dijk: Batavian Anthology; or specimens of the Dutch poets; Londen. (4-¼)
Willem de Clercq: Verhandeling ... ter beantwoording der vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, ...gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde; Amsterdam. (3-½)

1825 W. Bilderdijk: Const. Huygens: Korenbloemen; Dl. IV; Leiden. (2-¼)

* D. Buddingh: Aanleiding tot de kennis der letterkundige geschiedenis der Nederlanden; 's-Gravenhage. (2-¼)
Willem de Clercq: Verhandeling ... ter beantwoording der vraag: Welken invloed heeft vreemde letterkunde, ... gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde; tweede druk; Amsterdam. (3-½)

1826 Hendrik, Baron Collot d'Escury: Holland's roem in kunsten en wetenschappen; Dl. III; 's-Gravenhage. (3-½)
N.G. van Kampen: Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden; Dl. III; 's-Gravenhage. (1-½)
Matth. Siegenbeek; Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Haarlem, (1-½)

1827 J.H. Lebrocquy: Précis de l'histoire littéraire des Pays-Bas; traduit du hollandais de M. Siegenbeek; Gent. (1-½)

* J.M. Schrant: Proeven van Nederlandsche dichtkunde; Gent. (3-¼)

1828* N. Anslijn Nz.: Schets van de beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek; Haarlem. (1-¼)

* G. Engelberts Gerrits: Schoonheden uit de Nederlandsche dichters der 17de, 18de, en 19de eeuw. Voor mijn jeugdige landgenooten; Amsterdam. (0-¼)

* Mr. J.C.W. Le Jeune: Letterkundig overzicht en proeven van de Nederlandsche volkszangen sedert de XVde eeuw; 's-Gravenhage. (1-¼)

1828* Keur van Nederlandsche letteren; St. XVIII; Amsterdam. (1-¼)

1829 N. Anslijn Nz.: Keur van Nederlandsche dichtstukken; Leiden.

* John Bowring; Sketch of the language and literature of Holland; Amsterdam. (1-¼)

1830 Hendrik, Baron Collot d'Escury: Holland's roem in kunsten en wetenschappen; Dl. IV; 2; 's-Gravenhage. (3-½)

* J. de 's Gravenweert: Essai sur l'histoire de la littérature Néerlandaise; Amsterdam. (3-¼)

1834* A. Drost; Meerhuyzen; zie 1953.

1835 N.G. van Kampen: Handboek van de geschiedenis der letterkunde bij de voornaamste Europische volken; Dl. II; Haarlem. (1-¼)
Jer. de Vries: Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde; tweede druk; Dl. I; Amsterdam, (1-½)

1836* P.G. Witsen Geysbeek: Algemeen noodwendig woordenboek; Dl. I; Amsterdam (1-¼)

1837 (R.C. Bakhuizen van den Brink): Vondel met Roskam en Rommelpot; in: De Gids; Jrg. I; Amsterdam. (3-¼)
1838* Dr. Friedrich Otto: Die Gesammtliteratur Niederlands; Für Deutsche bearbeitet; Hildburghausen, Amsterdam, Philadelphia. (1-¼)
* E.J. Potgieter: De Neven; zie 1891-1906. (3-¼)
1840* E.J. Potgieter: Liedekens van Bontekoe; zie 1891-1906.
1841* (Heemskerk): Paarlen, bijeenverzameld uit de poëzy der gouden eeuw van Neêrlands letterkunde; Utrecht (0-¼)
* E.J. Potgieter: Albert; zie 1891-1906. (3-¼)
G.D.J. Schotel: Letter- en oudheidkundige avondstonden; Utrecht.
1843 (R.C.) B.(akhuizen) v.(an) d.(en) B.(rink): M. de Vries: P.C. Hooft's Warenar; in: De Gids; Jrg. VII B; Amsterdam. (3-1)
* J.G. de Hoop Scheffer en J. Tideman: Cupido; tweede uitgave; Leiden. (0-¼)
J.J.F. Noordziek: Iets over de rederijkers; 's-Gravenhage. (0-¼)
J. Tideman: M. de Vries: P.C. Hooft's Warenar; in: Algemeene Konst- en Letterbode voor het jaar 1843; Dl. II; Haarlem. (2-¼)
M. de Vries: P.C. Hooft's Warenar; Leiden. (1-¼)
1844* G. Kuyper: Handleiding lat de beoefening der Nederlandsche taal en letterkunde voor de kadetten van alle wapenen; Breda. (1-¼)
1845* Dr. W. Gleuns Jr.: Dichtbundel, verzameld uit de werken van oud vaderlandsche dichters; Groningen. (0-¼)
Mr. B.H. Lulofs: Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde; Groningen. (2-¼)
Dr. F.A. Snellaert: Het Vlaemsch tooneel in de XVIIde eeuw; in: Belgisch Museum; Dl. IX; Gent. (3-¼; 5-¼)
1847* J.R. Eilers-Koch en Jr. Eilers: Bloemlezing uit Nederlandsche dichtwerken, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Leiden. (0-¼)
* Dr. W. Gleuns Jr.: Dichtbundel, verzameld uit de werken van oud vaderlandsche dichters; tweede druk; Groningen. (0-¼)
* S.I. Mulder: Kort overzigt van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, naar aanleiding van het grootere werk over dit onderwerp van den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek; Haarlem. (1-¼)
1848* G. Engelberts Gerrits: Biographisch handwoordenboek; Amsterdam. (3-¼)
* Dr. J.G. Th. Grässe: Geschichte der Poësie Europas; in: Handbuch der allgemeinen Literaturgeschichte aller bekannten Völker; Band III; Abtheilung; Dresden. (3-¼)
1849 F.A. Snellaert: Kort begrip der Nederduitsche letterkunde; Antwerpen. (3-¼; 5-¼)
1850 F.A. Snellaert: Schets eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde; tweede druk; Gent. (3-¼; 5-¼)
* J. van Vloten: Nederlandsch Liedeboek; Dl. I; 's-Gravenhage.
1851* G. Kuyper: Handleiding tot de beoefening der Nederlandsche taal en letterkunde voor de kadetten van alle wapenen; tweede druk; Breda. (1-¼)
* J. van Vloten: Nederlandsen Liedeboek; tweede druk; Dl. I; Leiden.

1852 J.A. Alberdingk Thijm: Gedichten uit de verschillende tijdperken der Noord- en Zuid-Nederlandsche litteratuur; Dl. II; Amsterdam.
1853* A.M. Kollewijn: Aanleiding tot de beoefening der nieuwere letterkunde; Schoonhoven. (0-¼)
* Nieuwenhuis' woordenboek van kunsten en wetenschappen; tweede druk; Leiden. (0-¼)
1854* A.J. van der Aa: Biographisch woordenboek der Nederlanden; Dl. II; St. II; Haarlem. (2-¼)
J.A. Alberdingk Thijm: De la littérature néerlandaise à ses différentes époques; Amsterdam. (2-¼)
* J.C. Kobus en W. de Rivecourt: Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland; Dl. I; Zutphen. (2-¼)
J. van Vloten; Het Nederlandsche kluchtspel van de 14de tot de 18de eeuw; Haarlem. (3-¼)
1855* J. van Dam den Boumeester: De Nederlandsche taal- en letterkunde ...; 's-Gravenhage. (0-¼)
* G. Engelberts Gerrits: Schoonheden uit de Nederlandsche dichters der 17de, 18de, en 19de eeuw; Voor mijn jeugdige landgenooten; vierde druk; Dl. I; Amsterdam. (0-¼)
Dr. W.J.A. Jonckbloet: Geschiedenis der Middelnederlandsche dichtkunst; Amsterdam. (3-¼)
Mr. J.J. van Lennep: De werken van Vondel; Dl. I; Amsterdam. (3-¼)
* G.C. Mulder: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Zutphen. (1-¼)
1856* W.J. Hofdijk: Het Nederlandsche volk in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling; Amsterdam. (3-¼)
* D. Ouwersloot: Nederlands dichters tot op de helft der achttiende eeuw; Amsterdam. (0-¼)
1857* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voor gymnasiën en zelf-onderricht; Amsterdam. (3-½)
A.C. Oudemans Sr.: Woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero; Leiden.
1858* J.F.J. Heremans: Nederlandsche dichterhalle; Bloemlezing; Dl. I; Gent.
1859 J. ten Brink: Gerbrand Adriaensen Brederoô; Historiesch-aesthetische studie van het Nederlandsche blijspel der zeventiende eeuw; Utrecht. (4-1)
* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voor gymnasiën en zelf-onderricht; tweede druk; Amsterdam. (3-½)
A.C. Oudemans Sr.: Het Moortje; Blijspel van Gerbrand Adriaensen Bredero; Schiedam, (3-½)
* L. Th. Zeegers: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Amsterdam. (2-¼)
1860 L.G. Visscher: Leiddraad tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Dl. II; Utrecht. (2-¼)
1862* P. van Genabeth, Dr. J.W.A. Renssen: Bloemlezing uit Nederlandsche dichters; derde druk; Groningen. (0-¼)

* A.M. Kollewijn Nz.: Aanleiding tot de beoefening der nieuwere letterkunde; tweede druk; Schoonhoven. (0-¼)
Dr. J. van Vloten: Jacob Cats: Alle de wercken; Dl. I; Zwolle.

1863 Cd. Busken Huet: Jacob Cats; zie 1881-1888.

1864* A.A. Deenik Mlz.: Leekedichtjens van ouden datum; Dokkum.

1865* Algemeene Nederlandsche encyclopaedie voor den beschaafden stand; Dl. III; Zutphen, Leiden. (3-¼)
H. Frijlink: Het woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero door A.C. Oudemans nagelezen; Amsterdam.

* G.C. Mulder: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; derde druk; Zutphen. (1-¼)

* Dr. J. van Vloten: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren; 1865; Tiel. (3-½)

1866* P. van Genabeth, Dr. J.W.A. Renssen: Bloemlezing uit Nederlandsche dichters; vierde druk; Groningen. (0-¼)
F.A. Snellaert: Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; vierde druk; Gent, Utrecht. (3-¼; 5-¼)

* L. Th. Zeegers: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; derde druk; Amsterdam. (3-¼)

* L. Th. Zeegers: Het gouden tijdperk der Nederlandsche letteren; Bloemlezing; Amsterdam. (3-¼)

1867* Dr. Jan ten Brink: Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Leeuwarden. (3-½)

* G. Engelberts Gerrits: Schoonheden uit de Nederlandsche dichters der 17de, 18de, en 19de eeuw; Voor mijn jeugdige landgenooten; vijfde druk; Dl. I; Amsterdam.

* D. de Groot; L. Leopold en R.R. Rijkens: Inleiding tot de beoefening der Nederlandsche letterkunde; Bloemlezing; Dl. I; Groningen. (3-¼)

* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voor gymnasiën en zelf-onderricht; vierde druk; Amsterdam. (3-½)

1869* W.A. Elberts: Chronologische handleiding tot de beoefening der Nederlandsche letterkunde; vijfde druk; Deventer. (2-¼)
Dr. Eelco Verwijs: Bredero's Spaanschen Brabander; Leeuwarden, (3-1).

* Dr. J. van Vloten: Bloemlezing uit de Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw; Arnhem. (3-¼)

1870* L. Th. Zeegers: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; vierde druk; Amsterdam. (3-¼)

1871 Dr. Jan ten Brink: Gerbrand Adriaensen Brederoô; Historiesch-aesthetische studie van het Nederlandsche blijspel der zeventiende eeuw; nieuwe uitgaaf; Rotterdam. (4-1)

* Dr. Jan ten Brink: De eerste liefde van Gerbrand Adriaensen Brederoô. Kunsthistorische novelle ... en andere novellen en gedichten door Dr. A.W. Bronsveld e.a.; Utrecht. (3-1)

* D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens: Inleiding tot de beoefening der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Groningen. (3-¼)

* Dr. J. van Vloten: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren; tweede druk; Tiel. (3-½)

* Dr. J. van Vloten: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren; Tiel. (3-¼)

1872* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letteren voor gymnasïën en zeif-onderricht; vijfde druk; Amsterdam. (3-½)

* Dr. W.J.A. Jonckbloet: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Groningen. (3-½)

Dr. W.J.A. Jonckbloet: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Dl. II; Groningen. (3-1)

Jhr. Mr. J. de Witte van Citters: Over de bronnen van Bredero's kluchten; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XVII; 's-Gravenhage.(3-¼)

1873 J.A. Alberdingk Thijm: Breêroô; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XVIII; 's-Gravenhage.

* Dr. Jan ten Brink: De eerste liefde van Gerbrand Adriaensz. Brederoo; Novelle; in: Oud-Nederlandsche dames en heren; Leiden. (3-1)

* Dr. W. Doorenbos: Handleiding tot de geschiedenis der letterkunde; Dl. II; Amsterdam. (3-¼)

* W.J. Hofdijk: Het Nederlandsche volk in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling; tweede druk; Amsterdam. (3-¼)

Dr. W.J.A. Jonckbloet: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Dl. I; Groningen. (3-1)

A.C. Loffelt: Bredero's liefde en zijn medeminnaar de Spaansche Brabander; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XVIII; 's-Gravenhage.

C.N. Wybrands: Het Amsterdamsche tooneel van 1617-1772; Utrecht. (3-½)

* L. Th. Zeegers: Bloemen van Nederlandsch proza en poëzie; Amsterdam. (5-¼)

1874 Dr. W.G. Brill: Overzicht der vaderlandsche letterkunde; in: Dr. J.P. Arend, Mr. O. van Rees en Dr. W.G. Brill: Algemeene geschiedenis des vaderlands; Dl. III; St. V; Amsterdam. (2-¼)

* D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens: Nederlandsche letterkunde; derde druk; Groningen. (3-¼)

Ferd. von Hellwald: Geschichte des holländischen Theaters; Rotterdam. (3-½)

A.C. Loffelt: Tooneelstudie; in: De Gids; Jrg. XXXVIII; Dl. III; Amsterdam. (2-½)

1875* J.J.L. ten Kate: Godsdienstig album; Bloemlezing van stichtelijke poëzie; Deventer. (O-¼)

* Multatuli: Brief aan Dr. P.A. Tiele; zie 1912.

1876 R.C. Bakhuizen van den Brink: M. de Vries: P.C. Hooft's Warenar; in: Studiën en schetsen; Dl. III; 's-Gravenhage. (3-1)

* Dr. Jan ten Brink: Bloemlezing uit Nederlandsche dichters; Dl. II; Amsterdam.

* Multatuli: Noot bij Idee 920; zie 1952.

1877* P.P.M. Alberdingk Thijm: Spiegel van Nederlandsche letteren, bijzonder bestemd voor Belgische scholen; Leuven. (3-¼)

* Dr. Jan ten Brink: Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren; Haarlem. (3-¼)
J. van Vloten: Het Nederlandsche kluchtspel van de 14de tot de 18de eeuw; tweede druk; Haarlem. (3-¼)
* L. Th. Zeegers: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; vijfde druk; Amsterdam. (3-¼)
1878* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voor gymnasiën en zelf-onderricht; zesde druk; Amsterdam. (3-½)
* Dr. W.J.A. Huberts, W.A. Elberts en F. Joz. P. van den Branden: Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde; Deventer. (5-¼)
* L. Leopold: Hoofdpersonen uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Bloemlezing; Groningen.
1879* Dr. J. van Vloten: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren; tweede druk; Tiel. (3-¼)
1880* Cd. Busken Huet: Justus van Maurik Jr., zie 1881-1888. (1-¼)
J. ter Gouw: Het Huis Brederode te Amsterdam; Amsterdam. (3-¼)
1881 Cd. Busken Huet: P.C. Hooft; zie 1881-1888.
* P. Fockens: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Amersfoort. (3-¼)
Dr. W.J.A. Jonckbloet: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Dl. III; derde druk; Groningen. (3-1)
Dr. H.E. Moltzer: Brederoo's Liedtboeck; in: Studiën en schetsen van Nederlandsche letterkunde; Haarlem. (4-1)
* W.J. Wendel: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren; tweede druk; Groningen. (3-¼)
1881-1888 Cd. Busken Huet: Litterarische Fantasien en Kritieken; 25 Dln.; Haarlem.
1882* Dr. Jan ten Brink: Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren; tweede druk; Haarlem. (3-¼)
Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; Dl. I; Haarlem. (3-¼)
* D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens: Nederlandsche letterkunde; vijfde druk; Groningen. (3-¼)
* C. Honigh: Onverwelkte bloemen; een krans der schoonste liederen uit vroeger tijd; Arnhem.
* L. Leopold: Hoofdpersonen uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Bloemlezing; tweede druk; Groningen.
* J. te Winkel: Overzicht der Nederlandsche letterkunde; Haarlem. (3-14)
1883* W.J. Hofdijk: Het Nederlandsche volk in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling; derde druk; Amsterdam. (3-¼)
Dr. R.A. Kollewijn: Samuel Coster's werken; Haarlem.
J.A. Worp: Bredero's Spaansche Brabander en Mendoza's Lazarillo de Tormes; in: Het Tooneel; Jrg. XIII; Utrecht. (3-¼)
1884* Dr. Jan ten Brink: Eene bibliographie van Brederoô; in: Haagsche Sprokkelingen; in: De Amsterdammer; Dagblad voor Nederland; Jrg. II; Amsterdam.

* Dr. Jan ten Brink: Een eeuwfeest voor Brederoô; in: Haagsche Sprokkelingen; in: De Amsterdammer; Dagblad voor Nederland; Jrg. II; Amsterdam. (3-¼)
Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; Dl. II; St. II; Haarlem. (2-¼)
* J.L. Ph. Duyser en G.A.C. van Goor: Letterkundig leesboek; Groningen.
A.C. Oudemans Sr.: Het Moortje; Blijspel van Gerbrand Adriaensen Bredero; tweede druk; Schiedam. (3-½)
J.H.W. Unger: G.Az. Brederoo; Eene bibliographie; Haarlem. (3-¼)
* W.J. Wendel: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren; derde druk; Groningen. (3-¼)
* A. Winkler Prins: Geïllustreerde encyclopaedie; tweede druk; Dl. III; Rotterdam. (3-¼)
1885* (J.A.) Alb.(erdingk) Th.(ijm): '16 Maart' in: De Amsterdammer; Weekblad voor Nederland; Jrg. IX; Amsterdam. (4-¼)
* De Amsterdammer; Dagblad voor Nederland; Jrg. III; Amsterdam. (3-¼)
* Dr. Jan ten Brink: De laatste hoop van Gerbrand Adriaensz. Brederoo; in: Nederlandsche dames en heeren; derde druk; Leiden. (5-1)
Prof. Dr. Jan ten Brink: Na driehonderd jaren; Toespraak, bij gelegenheid der Brederoo-feesten; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam. (3-½)
Dr. Jan ten Brink: De oorzaken van Brederoo's dood; in: Nederland; Dl. II; Amsterdam.
Mr. Ch. M. Dozy: Brederoo's zwanezang; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam.
* Flanor: Vlugmaren; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XXX; 's-Gravenhage.
* F.v.d. G.(oes): Het Moortje; in: De Amsterdammer; Dagblad voor Nederland; Jrg. III; Amsterdam. (3-¼)
* F. van der Goes: Proeve van literatuur-geschiedenis; in: De Nieuwe Gids; Jrg. I; Amsterdam. (3-¼)
(J.N. van Hall): Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; in: De Gids; Jrg. IL; Dl. II; Amsterdam. (2-½)
C.H. den Hertog: De bronnen van Breeroo's romantische spelen; in: De Gids; Jrg. IL; Dl. I; Amsterdam.
* K.: Gerbrand Adriaansz. Brederode; Zijne werken; in: De Amsterdammer; Weekblad voor Nederland; Jrg. IX; Amsterdam. (3-½)
* K.: Brederoos Moortje; in: De Amsterdammer; Weekblad voor Nederland; Jrg. IX; Amsterdam. (2-½)
Dr. G. Kalff: Breeroo's Lied-boeck; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam. (4-½; 5-½)
* (Willem Kloos): Iets over Brederoo; in: Programma der feesten ter herdenking van den driehonderdsten geboortedag van Gerbrand Adriaansz. Brederoo; zie 1898. (4-½)
* De Lantaarn; Jrg. I; 's-Gravenhage. (2-¼; 2-¼; 2-¼)

* E. Levi: Brederô's arbeid voor zijn tijd en voor den onzen; Bekroond in den wedstrijd van Noord en Zuid; in: De bibliotheek; Jrg. IV; Bijblad van Noord en Zuid; Jrg. IX; Culemborg. (3-½)
* A.C. L.(offelt): Het Tooneel; Bredero - Het Moortje; in: Het Vaderland; Jrg. XVII; 's-Gravenhage. (2-¼)
D.C. Meyer Jr.: De dichter Roodenburgh en zijne familie; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XXX: 's-Gravenhage.
* D.C. M.(eyer) Jr.: Indrukken van de Brederoo-voorstelling; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XXX; 's-Gravenhage. (3-¼)
* Frans Netscher: Breêro in Den Haag; in: De Amsterdammer; Dagblad voor Nederland; Jrg. III; Amsterdam. (4-¼)
* Frans Netscher: Wat wil het naturalisme; in: Nederland; Dl. II; Amsterdam. (4-¼)
Mr. N. de Roever: Brederoo's onderhuis; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam.
J.H. Scheltema: Nederlandsche liederen uit vroegeren tijd; Leiden.
J.H.W. Unger: Theodore Roodenburg, Ridder van de ordre van den huyse van Borgongien; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam.
* Dr. J. van Vloten: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren; derde druk; Tiel. (3-½)
* P.V.: Kroniek; in: Nederland; Dl. III; Amsterdam. (5-¼)
Dr. J.A. Worp: De bron van den Stommen Ridder; in: Brederoo-album; Feestnommer van Oud-Holland; Jrg. II; Amsterdam.

1886 Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; tweede druk; Haarlem. (2-¼; 3-¼)
* W.J. Hofdijk: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voor gymnasiën en zelf-onderricht; zevende druk; Amsterdam. (3-½)
* Dr. W.J.A. Jonckbloet en Dr. Georg Penon: Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Groningen. (3-½)
Dr. G. Kalff: Breero en Hans Sachs; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. VI; Leiden.
* J.C. Kobus en Jhr. W. de Rivecourt: Biographisch woordenboek van Nederland; Utrecht. (2-¼)
Dr. Georg Penon: Dicht- en prozawerken; Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren; Dl. III; Groningen.
Lesly Stephen: Dictionary of national biography; Dl. VI; London.

1887* D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens: Nederlandsche letterkunde; zesde druk; Groningen. (3-¼)
F. von Hellwald en Lina Schneider: Geschichte der niederländischen Litteratur; Leipzig. (3-½)
* R.K. Kuipers: Bloemlezing uit de Nederlandsche letterkunde; Gorinchem.

1888 Dr. Jan ten Brink: Gerbrand Adriaensz. Bredero; historisch-aesthetische studie van het Hollandsche blijspel der XVIIde eeuw; tweede druk; Leiden. (4-1)

1889 Dr. W.J.A. Jonckbloet en C. Honigh: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; vierde druk; Dl. IV; Groningen. (3-1)

* Albert Verwey: Boekbeoordeelingen; in: De Nieuwe Gids; Jrg. IV; Dl. I; Amsterdam. (4-½)

1890 Prof. Dr. J. ten Brink, Prof. Dr. H.E. Moltzer; Dr. G. Kalff, Dr. R.A. Kollewijn; J.H.W. Unger en Dr. J. te Winkel: De werken van G.A. Bredero. Met algemeene inleiding van Dr. G. Kalff; 3 Dln.; Amsterdam. (4-½; 5-½; 4-½; 5-½)

* J.L. Ph. Duyser: Overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Groningen. (3-¼)

± Sijthoff's woordenboek voor kennis en knust; Dl. II; Leiden. (3-¼)

1890*

1891* Dr. Jan ten Brink: Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren; derde druk; Haarlem. (3-¼)

* L. Leopold: Nederlandsche schrijvers; Groningen. (3-¼)

1892* Dr. Jan ten Brink: De Bredero's; in: Elsevier's geïllustreerd maandschrift; Jr. II en III; Amsterdam. (5-1)

1886 Joh. C. Zimmerman: De werken van E.J. Potgieter; 18 Dln.; Haarlem.

1892* P.M. Bots: Handboek der stijlleer, schoone letteren en Nederlandsche letterkunde; Rotterdam. (2-¼)

* J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden: Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde; tweede druk; Amsterdam. (5-¼)
T. Terwey: G.A. Bredero's Spaansche Brabander; Groningen. (3-1)

1893* Dr. Jan ten Brink: De Bredero's; Eene novelle uit de geschiedenis der Nederlandsche letteren; 2 Dln.; Amsterdam. (5-1)

* Jan ten Brink: Uit Neerland's letterschat; Comische en humoristische fragmenten; Amsterdam.
J.N. van Hall: Albert Verwey: G.A. Bredero; in: De Gids; Jrg. LVII; Dl. III; Amsterdam. (4-¼)
G.A. Nauta: Taalkundige aanteekeningen naar aanleiding van de werken van G.A. Bredero; Groningen.
Max Rooses: Ten Brink's Bredero's; in: De Gids; Jrg. LVII; Dl. II; Amsterdam.

* Albert Verwey: G.A. Bredero; Met proza; Amsterdam. (4-1)

1894* Jan Brouwer: Geïllustreerde encyclopaedie; tweede druk; 's-Gravenhage. (3-¼)
Dr. J.A. Worp: De gedichten van Constantijn Huygens; Dl. IV; Groningen.

1895* C.F. van Duyl en L. Leopold: Nederlandsche scherts, humor, satyre; Groningen.
Dr. G. Kalff: Litteratuur en tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw; Haarlem. (4-½)
Dr. Julius Schwering: Zur Geschichte des niederländischen und spanischen Dramas in Deutschland; Münster.
Dr. Eelco Verwijs en Dr. G.A. Nauta: Bredero's Spaansche Brabander; tweede druk; Leeuwarden. (3-1)

* T.(en) B.(rink): Uit de studeercel; in: Elsevier's geïllustreerd maandschrift; Jrg. XII; Dl. II; Amsterdam. (3-¼)

1896 F. Buitenrust Hettema: Liederen van Bredero; Zwolle. (4-½)
G. K.(alff): Nieuws over Brederoo; in: De Gids; Jrg. LX; Dl. IV; Amsterdam. (5-½)
* Willem Kloos: Dr. Jan ten Brink: Gerbrand Adriaensz Bredero; in: Veertien jaar literatuurgeschiedenis; Dl. II; Amsterdam.
* J. Koopmans: F. Buitenrust Hettema: Liederen van. Bredero; in: De Nederlandsche Spectator; Jrg. XLI; 's-Gravenhage. (5-½)
1897 Dr. Jan ten Brink: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Amsterdam. (4-½)
* J.H. van den Bosch: Oud-Nederlandsch leesboek; Dl. I; Utrecht.
1898 F. Buitenrust Hettema: Iets over Bredero; in: Taal en letteren; Jrg. VIII; Zwolle. (4-½)
Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; derde druk; Haarlem. (2-¼; 3-¼)
* J.N. van Hall: Dramatisch overzicht; in: De Gids; Jrg. LXII; Dl. IV; Amsterdam. (2-½)
* Willem Kloos: Iets over Brederoo; in: Veertien jaar literatuurgeschiedenis; Dl. I; tweede druk; Amsterdam. (4-½)
P.H. van Moerkerken: Het Nederlandsch kluchtspel in de 17de eeuw; Sneek.
* J.C. de Moor; R.G.J. Schouten, J.A. Hoek en J. Lens: Proeve eener handleiding bij de beoefening der letterkunde op de Christelijke jongelingsvereeniging; Amsterdam. (5-¼)
* S. de R.: Brieven uit Amsterdam; in: Het Tooneel; Jrg. XXVIII; Utrecht. (2-¼)
1899 H.J. Boeken: Aanteekeningen over historie en literatuur III; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XIV; Amsterdam. (5-½)
* L. Leopold: Nederlandsche schrijvers; tweede druk; Groningen. (3-¼)
Dr. F.A. Stoett: De gedichten van P.C. Hooft; tweede druk; Dl. II; Amsterdam.
1901 Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; vierde druk; Haarlem. (2-¼; 3-¼)
* Dr. W. Everts en Prof. A. Geurts: Geschiedenis der Nederlandsche letteren; zesde druk; Amsterdam. (3-¼)
1902 Litteratura de los Paises Bajos; Madrid. (0-¼)
G. Witowski: M. Opitz: Teutsche poemata (1624); Halle a.S.
1902 J. Kramer: Vivat's geïllustreerde encyclopaedie; Dl. II; Amsterdam. (3-¼)
1903 E. Bonebakker: Over 17de-eeuwers; Hfdst. X; in: Taal en letteren; Jrg. XIII; Zwolle. (5-½)
1904 Dr. G. Kalff: Dichters van den ouden tijd; Amsterdam.
* Willem Kloos: Iets over Brederoo; in: Veertien jaar literatuurgeschiedenis; Dl. I; derde druk; Amsterdam. (4-½)
Dr. J.A. Worp: Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland; Dl. I; Groningen.
1905 D. de Groot; L. Leopold en R.R. Rijkens: Nederlandsche letterkunde; Dl. I; negende druk; Groningen. (3-¼)
J.O.S. van der Veen: Het taaleigen van Bredero; Amsterdam.

* Albert Verwey: Dr. G. Kalff: Dichters van den ouden tijd; zie 1922. (4-¼)

1906* Alb. Bielen: Leiddraad tot de studie van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Tongeren, Antwerpen. (3-¼)

* L. van Deyssel: De kunst van Rembrandt; zie 1921. (4-¼)

* Winkler Prins' geïllustreerde encyclopaedie; derde druk; Dl. III; Amsterdam. (3-¼)

1907* J.L. Ph. Duyser en G.A.C. van Goor: Letterkundig leesboek; vierde druk; Groningen.

Dr. Eelco Verwijs en Dr. A. de Jager: Thomas Asselijn: 17de eeuwsche treur- en blijspelen; Amsterdam.

1908 F. Buitenrust Hettema: Iets over Bredero; in: Taal- en dichterstudies; Zwolle. (4-½)

* Gust. van Elring: Onze dichters; Amsterdam.

T. Terwey en Dr. C.G.N. de Vooys: G.A. Bredero's Spaansche Brabander; tweede druk; Groningen. (3-1)

* Dr. J. van der Valk: Onze letterkunde; overzicht der Nederlandsche letterkunde met bloemlezing; Dl. II; Rotterdam. (3-¼)

* Dr. C.G.N. de Vooys: Historische schets van de Nederlandsche letterkunde; Groningen. (3-¼)

Dr. J. te Winkel: De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde; Dl. I; Haarlem. (4-1)

Dr. J.A. Worp: Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland; Dl. II; Groningen.

1909 G. Kalff: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Dl. IV; Groningen. (4-½; 5-½)

1910* J. Appeldoorn en Dr. W.F. van Vliet: Nederlandsche letterkunde; vierde druk; 's-Gravenhage. (4-¼)

G. Kalff: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Dl. V en VI; Groningen. (4-¼)

* Albert Verwey: De honderd beste gedichten in de Nederlandsche taal; Amsterdam, Parijs, Brussel, Lausanne, Londen en Glasgow.

1911* D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens: Nederlandsche letterkunde; tiende druk; Dl. I; Groningen. (3-¼)

H.E.H. van Loon: Nederlandsche vertalingen naar Molière uit de 17de eeuw; 's-Gravenhage.

Dr. F.H. Wirth: Der Untergang des niederländischen Volksliedes; 's-Gravenhage. (4-½)

1912* L. van Deyssel: Ware-nar; in: Elfde bundel verzamelde opstellen; Amsterdam. (3-¼)

* Multatuli: Brieven; tweede druk; Dl. X; Amsterdam.

* Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Zwolle. (3-¼)

* Dr. D.C. Tinbergen: Gedichten uit de 17de eeuw; Dl. I; Groningen. (4-¼)

1913* Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Letterkundig leesboek; Zwolle.

Dr. J.B. Schepers: Bredero's liefde voor Margriete; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXVIII; Dl. I; Amsterdam. (5-½)

* Laurens van der Waals: Aandachtige gedichten, eene bloemlezing; Haarlem.
1914 J.E. Gillet: De Nederlandsche letterkunde in Duitschland in de zeventiende eeuw; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. XXXIII; Leiden.
W. Govaart, S.C.J.: Breero's Spaenschen Brabander; in: Bijblad voor taal en letteren; Jrg. II; bij: Opvoeding en onderwijs; Jrg. VI; Amsterdam. (2-½)
* J.A.N. Knuttel: Bloemlezing uit Nederlandsche schrijvers sinds de renaissance; Dl. I; Amsterdam.
Dr. J.B. Schepers: Bredero's invloed op tijdgenooten; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXIX; Dl. II; Amsterdam.
1915* Joh. de Meester: Literature; in: A general view of the Netherlands; Dl. XVIII; 's-Gravenhage. (3-¼)
Dr. G. Kalff: Litteratuur en tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw; tweede druk; Haarlem. (4-½)
* (J.A.N. Knuttel): Bredero; in: Winkler Prins' geïllustreerde encyclopaedie; vierde druk; Dl. IV; Amsterdam. (4-¼)
1916* F. van Eeden: Mijn dagboek; zie 1934.
Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis; 's-Gravenhage. (5-½)
* Het Tooneel; Jrg. II; Amsterdam. (5-¼)
1917* J. Mooy: Handboek der geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde; Bussum. (2-¼)
Dr. J.B. Schepers: Bredero en Tesselscha; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXXII; Dl. II; Amsterdam. (5-¼)
1917* J. Jac. Thomson: Religieuse poëzie; Zwolle. (5-½)
1918* De Nieuwe Courant; Jrg. XVIII; 's-Gravenhage. (4-¼)
J.A.N. Knuttel: Bredero en het romantische drama; in: De Gids; Jrg. LXXXII; Dl. III; Amsterdam. (4-¼)
* Dr. C.P.F. Lecoutere: Schets van de ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde; Brussel. (4-¼)
* Oosthoek's geïllustreerde encyclopaedie; Dl. III; Utrecht. (3-¼)
* Herman Poort: Gerbrand Adriaenszoon Bredero; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXXIII; Dl. I; Amsterdam. (5-1)
* Herman Poort: Gerbrand Adriaenszoon Bredero; Groningen. (5-1)
* Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Breero; in: Elsevier's geïllustreerd maandschrift; Jrg. XXIX; Dl. II; Amsterdam. (5-½)
J. Prinsen J.Lzn.: Breero in zijn verhalende liederen; in: De Gids; Jrg. LXXXII; Dl. III; Amsterdam. (5-½)
Dr. J. Prinsen J.Lzn.: G.A. Bredero's Spaansche Brabander; Amsterdam. (5-1)
Dr. J.B. Schepers: Bredero's liefde en lied, bevattende zoo liederen als klinkdichten; Amsterdam. (5-1)
C. de V.(ooys): Herman Poort: Gerbrand Adriaenszoon Bredero; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XII; Groningen. (3-¼).
1919 F. Buitenrust Hettema: Bredero's laatste tooneelwerk?; in: Tijdschrift voor taal en letteren; Jrg. VII; 's-Hertogenbosch. (4-¼)

M.H. van Campen: Over litteratuur; Tweede bundel; Leiden.
* Marnix Gijsen: Breeroo's lyriek; in: De Dietsche Warande en Belfort; Jrg. XIX; Gent, Haarlem. (5-½)
* Marnix Gijsen: Gerbrand Adriaenszn. Bredero: De twaalf sonnetten van de schoonheyt en drie andere sonnetten; Antwerpen, Amsterdam. (5-¼)
J.A.N. Knuttel: Bredero's leven en liefden en de weg door zijn liedboek; in: De Gids; Jrg. LXXXIII;; Dl. II; Amsterdam. (4-1)
Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Gerbrand Adriaensz. Bredero; Amsterdam. (5-1)
* Isr. Querido: Iets over Breroô; in: Van heden en verleden; Amsterdam. (5-½)
* Herman Robbers: Een mannenleven; Dl. I: Sint-Elmsvuur; Amsterdam.
Jul. Röntgen: Bredero's liederen; Zangwijzen met pianobegeleiding; Amsterdam.
Dr. F.A. Stoett: Bredero's Spaansche Brabander; Zutphen.
* Joh. Vorrink: Het minnedicht in de 17de eeuw; Leiden. (5-½)
1920* Antoinette van Dijk: Geestelijke liederen uit de middeleeuwen; Liederen van G.A. Bredero; Amsterdam.
A.G. van Hamel: Dr. J. Prinsen J.Lzn.: G.A. Bredero; in: De Gids; Jrg. LXXXIV; Dl. I; Amsterdam. (4-¼)
Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis; tweede druk; 's-Gravenhage. (5-½)
* Dr. K.H. de Raaf en J.J. Griss: Zeven eeuwen; Spiegel der Nederlandsche letteren; Dl. IV; Stroomingen en gestalten; Rotterdam. (5-½)
T. Terwey en Dr. C.G.N. de Vooys: G.A. Bredero's Spaansche Brabander; derde druk; Groningen. (3-1)
Dr. J.A. Worp en Dr. J.F.M. Sterck: Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg; Amsterdam.
1921* Dr. C.P.F. Lecoutere: Schets van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Brussel. (4-¼)
Dr. J.A.N. Knuttel: Werken van G.A. Bredero; Dramatische werken; Dl. I; Amsterdam.
J. K.(oopmans): Dr. J. Prinsen J.Lzn.: G.A. Bredero; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XV; Groningen. (5-½)
L. Simons: Het drama en het tooneel in hun ontwikkeling; Dl. II; Amsterdam. (5-½)
1921* L. van Deyssel: De kunst van. Rembrandt; in: Verzamelde werken; Dl. V; Amsterdam.
1922* Frans Bastiaanse: Overzicht van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde; met bloemlezing; Dl. II; Amsterdam. (5-½)
* Marnix Gijsen: Breeroo's lyriek; Een bloemlezing uit Breeroo's verzen; Antwerpen. (5-1)
A. J.(olles): Marnix Gijsen: Breeroo's lyriek; in: De Gids; Jrg. LXXXVI; Dl. IV; Amsterdam. (5-¼)
Th. E.C. Keuchenius en D.C. Tinbergen: Nederlandsche lyriek; Dl. II; Leiden.

* Willem Kloos: Marnix Gijsen: Breeroo's lyriek; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXXVII; Dl. II; Amsterdam. (4-½)
J.A. van Praag: La comedia espagnola aux Pays-Bas au 17e et 18e siècle; Amsterdam.
* Albert Verwey: Dr. G. Kalff: Dichters van den ouden tijd; in: Proza; Dl. V; Amsterdam.

1923 * Nieuwe Rotterdamsche Courant; Jrg. LXXX; Rotterdam. (3-¼; 5-¼)
* A. Gratama: Onze letterkunde; Dl. II; Groningen. (5-¼)
* D. de Groot, L. Leopold, R.R. Rijkens, W. Pik en G. Kalff Jr.: Nederlandsche letterkunde; twaalfde druk; Dl. I; Groningen. (3-¼)
* Top Naeff: Dramatische kroniek; Het Schouwtooneel; De Spaansche Brabander, door Bredero; in: De Amsterdammer; Weekblad voor Nederland; Jrg. XLVII; Amsterdam. (5-¼)
Dr. K.H. de Raaf: Over Pieter Cornelisz. Hooft; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXXVIII; Dl. I; Amsterdam. (3-¼)
Julius Röntgen: Bredero; Liederen voor een zangstem en een piano; Op. 69; Amsterdam.
Carel Scharten: Aesthetische of ethische kritiek; in: Kroniek der Nederlandsche letteren; 1919-1920; Dl. III; Amsterdam.
Dr. J.B. Schepers: Gerbrand Adriaensz. Bredero; Bloemlezing uit zijn gedichten; Amsterdam. (5-1)
* D.W. (Julius Persijn): Marnix Gijsen: Breeroo's lyriek; in: De Dietsche Warande en Belfort; Jrg. XXIII; Gent, Haarlem. (5-¼)
Dr. J. te Winkel: De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde; tweede druk; Dl. III; Haarlem. (4-1)

1924 * Dr. W.L. van den Brink: Breero's Spaansche Brabander, in verkorten vorm uitgegeven; Groningen. (3-½)
* Dirk Coster: Aanteekeningen; Een aangerand monument en iets over litteratuur-onderwijs; in: De Stem; Jrg. IV; Dl. I; Arnhem. (5-¼)
G. Kalff Jr.: Het leven van Dr. G. Kalff; Groningen.
Dr. J.A.N. Knuttel: Werken van G.A. Bredero; Dramatische werken; Dl. II; Amsterdam.
* Prinsen: G.A. Bredero; in: Dr. P.C. Molhuysen, Prof. Dr. P.J. Blok en Dr. Fr. K.H. Kossmann: Nieuw Nederlandsch biographisch woordenboek; Dl. IV; Leiden. (5-¼)
Dr. J.M. Romein: Dostojewskij in de westerse kritiek; Haarlem.
Dr. J.B. Schepers: De 12 sonnetten van de schoonheid; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XXXIX; Dl. I; Amsterdam. (5-¼)

1925 Dr. F. Buitenrust Hettema en Dr. J.B. Schepers: Jan Klaaz. of gewaande dienstmaagt, door Thomas Asselijn; Zwolle.
* J. Greshoff en J. de Vries: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde; Arnhem. (5-¼)
* Dr. B.G. Halberstadt: Gedichten uit de 16de en 17de eeuw; Amsterdam.
J.A.N. Knuttel: Bredero voor den vakman; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. XLIV; Leiden.
* G.H. Pannekoek: Al pratende met Mr. François Pauwels; in: Den gulden Winckel; Jrg. XXIV; Baarn. (5-¼)

A.A. Verdenius: De Spaansche Brabander; In: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. XLIV; Leiden.

* Joh. Vorrink: Gerbrand Adriaensz. Bredero: Klucht van de koe; 's-Gravenhage. (3-¼)

* Joh. Vorrink: Levens en verhalen uit de Nederlandsche letteren; Dl. I; 's-Gravenhage. (5-½)

1926* Gustaaf van Elring: 'Hoog het glas!'; Zangen uit Noord en Zuid; 's-Gravenhage. (5-¼)

* Oosthoek's geïllustreerde encyclopaedie; tweede druk; Dl. III; Utrecht. (3-¼)

Dr. A.A. van Rijnbach: De kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero; Amsterdam. (4-1)

1927* Dirk Coster: De Nederlandsche poëzie in honderd verzen; Arnhem. (5-½)

* W. Kramer en Dr. N. van der Laan: Dietsche lusthof; Letterkundig leesboek; Dl. I; Rotterdam.

* Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Dr. A.A. van Rijnbach: De kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero; in: Nieuwe Rotterdamsche Courant; Jrg. LXXXIV; Rotterdam. (5-¼)

Dr. J.B. Schepers: Nieuws over de jonge Bredero; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XLII; Dl. I; Amsterdam. (5-¼)

Dr. J.F.M. Sterck e.a.: De werken van Vondel; Dl. I; Amsterdam.

1928 J.F.L. de Balbian Verster: De Breero-feesten en de Breero-club (1885-1890); in: Jaarboek van het genootschap Amstelodamum; Dl. XXV; Amsterdam.

* H. Poort: Gerbrand Adriaenszoon Bredero; in: Opstellen en lezingen; Groningen. (5-1)

Dr. J. Prinsen J.Lzn.: Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis; derde druk; 's-Gravenhage. (5-½)

C. de V.(ooys): Dirk Coster: De Nederlandsche poëzie in honderd verzen; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XXII; Groningen. (3-¼)

1929 Dr. J.A.N. Knuttel: Werken van G.A. Bredero; Dl. III: Liederen en gedichten; Proza; Amsterdam. (4-1)

* Israël Querido: Iets over Bredero; in: Groot-Nederland; Jrg. XXVII; Amsterdam. (5-½)

A.A. Verdenius: Aantekeningen bij Breero's kluchten; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. XLVIII; Leiden.

1929* Willem Kloos: Iets over Brederoo; in: Veertien jaar literatuurge-denis; Dl. I; vierde druk; Amsterdam. (4-½)

1930 Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden; 1929-1930; Leiden. (4-¼)

* H. Marsman: Breeroo; in: De vrije bladen; Jrg. VII; Amsterdam. (5-½)

* Is. Querido: Iets over Bredero; in: Essay en critiek; Dl. I; Groote figuren; Amsterdam (5-½)

A.A. Verdenius: Aantekeningen bij Breero's kluchten; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. XLIX; Leiden.

* Albert Verwey: Dr. J.A.N. Knuttel: Werken van G.A. Bredero; in: Algemeen Handelsblad; Jrg. CIII; Amsterdam.
* C.G.N. de Vooys, J.H. van den Bosch en D.C. Tinbergen: Letterkundig leesboek; derde druk; Groningen.
1931* Dirk Coster: De Nederlandsche poëzie in honderd verzen; tweede druk; Arnhem. (5-½)
* Nieuwe Rotterdamsche Courant: jrg. LXXXVIII: Rotterdam. (4-¼; 5-¼)
Dr. A.A. van Rijnbach: Dr. J.A.N. Knuttel: Werken van G.A. Bredero; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XXV; Groningen. (4-¼)
J.B. Schepers: Drie zeventiende eeuse liedjes; in: Levende Talen; Nr. 67; Groningen.
Dr. F.A. Stoett: G.A. Brederoo's Moortje; Zutphen.
1932 J.B. Schepers: Bredero en de klassieken; in: Levende Talen; Nr. 71; Groningen.
Dr. J.B. Schepers: Bredero's jeugdwerk en jeugd; in: De Nieuwe Gids; Jrg. XLVII; Dl. I; Amsterdam.
P.H. Schröder: Parodieën in de Nederlandse letterkunde; Haarlem.
A.A. Verdenius: Een standaard-uitgave van Brederoo's Moortje; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XXVI; Groningen.
1933 F.R. Coers Frzn.: Liederen van Bredero; in: Liederen van Groot-Nederland; Dl. 243-262; Amsterdam, Utrecht.
* F.V. Toussaint van Boelaere: Anthea; Keurverzameling van sonnetten; tweede druk; Brussel.
A.A. Verdenius: Bredero's dialectkunst als Hollandsche reactie tegen Zuidnederlandsche taalhegemonie; Amsterdam.
* Winkler Prins' algemeene encyclopaedie; vijfde druk; Amsterdam. (4-¼)
1934* Frederik van Eeden: Mijn dagboek; Dl. VIII; Amsterdam. (2-¼)
Dr. Willem van Eeghen: Guilliam Ogier: De hoveerdigheyt; Antwerpen.
G. Kazemier: De compositie van Bredero's ‘Spaanschen Brabander’; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XXVIII; Groningen. (5-½)
* H. Marsman: Breeroo; in: Porta Nigra; Utrecht. (5-½)
* H. Marsman: Breeroo; in: Porta Nigra; tweede druk; Utrecht. (5-½)
P. de Smaele: Baudelaire, het Baudelairisme; Hun nawerking in de Nederlandsche letterkunde; Brussel.
Dr. F.A. Stoett: G.A. Bredero's Spaansche Brabander; tweede druk; Zutphen.
1935 Ben Albach: Bredero's werken op het tooneel; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg. XXII; Amsterdam.
Ben Albach: Verslag van de Bredero-herdenking; Amsterdam.
* Ben Albach: De waardering van Bredero in drie en een halve eeuw; in: Programma van de herdenkingsavond in de stadsschouwburg; Amsterdam.
De Balbian Verster: De Breero-feesten in 1885; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg. XXII; Amsterdam.

* P.C. Brederode: Gerbrand Adriaensz. Bredero; in: Het Vaderland; Jrg. LVI; 's-Gravenhage. (5-¼)
* H. Brugmans: Gerbrand Adriaensz. Brederoo; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg;. XXII; Amsterdam. (4-¼)
J.G. van Dillen: Amsterdam in Bredero's tijd; in: De Gids; Jrg. IC; Amsterdam. (4-½)
J.G. van Dillen: Nieuwe gegevens betreffende Bredero; in: Tijdschrift voor Geschiedenis; Jrg. L; Groningen.
* Dr. F.C. Dominicus: Gerbrand Adriaensz. Bredero; in: Het Vaderland; Jrg. LVI; 's-Gravenhage. (5-¼)
Jos. J. Gielen: Bredero en zijn Spaansche Brabander; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XXIX; Groningen. (5-½)
* De Gooi- en Eemlander; Jrg. LXIV; Hilversum. (5-¼)
* Algemeen Handelsblad; Jrg. CVIII; Amsterdam. (4-¼)
* Adriaan van der Horst: Bredero ten tooneele; in: Algemeen Handelsblad; Jrg. CVIII; Amsterdam.
* Herman Gorter: De groote dichters; Amsterdam. (4-¼)
G. Kazemier: Versbouw in Bredero's ‘Spaanschen Brabander’; in: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde; Jrg. LIV; Leiden.
G. Kloeke: Bredero en het Amsterdamse dialect; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg. XXII; Amsterdam.
* Willem de Mérode en Dr. J. van Ham: Geestelijke liederen; Amsterdam.
B.H. Molkenboer O.P.: Vondel en Bredero; in: Vondelkroniek; Jrg. VI; Nijmegen. (5-¼)
G.S. Overdiep: Bredero sprekend na 350 jaar; in: Onze Taaltuin; Jrg. III; Rotterdam. (5-½)
* Dr. J. Prinsen J.Lzn.: G.A. Bredero; in: Het Volk; Jrg. XXXVI; Amsterdam. (5-¼)
* Dr. K.H. de Raaf en J.J. Griss: Een nieuwe bundel; vierde druk; Dl. IV; Rotterdam.
* Dra. M.G. Schenk: Gerbrand Adriaensz. Bredero; Bloemlezing; Baarn. (5-½)
* Dr. J.B. Schepers: Ter herdenking van G.A. Bredero; in: Oprechte Haarlemsche Courant; Jrg. CCLXXX; Haarlem. (5-¼; 5-¼)
* Henrik Schalte: Breêro-herdenking; in: De Groene Amsterdammer; Jrg. LIX; Amsterdam. (5-¼)
* De Telegraaf; Jrg. XLIII; Amsterdam. (5-¼)
* De Tijd; Jrg. XC; Amsterdam. (4-¼)
* Pierre van Valkenhoff: Bredero; in: Roeping; Jrg. XIII; z. pl. (5-½) A.A. Verdenius: Bredero en het Amsterdams; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg. XXII; Amsterdam.
* J.W.F. Werumeus Buning: Bredero herdacht in den stadsschouwburg; in: De Telegraaf; Jrg. XLIII; Amsterdam. (4-¼)
A. Zijderveld: Met Bredero langs de Amstel; in: Bredero-nummer van Amstelodamum; Jrg. XXII; Amsterdam.

1936 Th. H. d'Angremond: De Spaansche Brabander; in: Tijdschrift voor taal en letteren; Jrg. XXIV; Tilburg. (4-¼)

* Dr. Jos. J. Gielen: Handleiding bij de studie der Nederlandsche letterkunde; Purmerend. (5-¼)
* W.L.M.E. van Leeuwen: Korte schets van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde; derde druk; Groningen. (5-¼)
* H. Marsman: Breeroo; in: Porta Nigra; derde druk; Utrecht. (5-½)
Dr. F.A. Stoett: G.A. Brederoo's Moortje; Zutphen.
1937 G.A. Bredero's twaalf sonnetten 'Van de schoonheyt'; in: De Bladen voor de Poëzie; Jrg. I; Mechelen.
* Gerard Knuvelder: Inleiding tot de Nederlandsche letterkunde; Dl. Ia; 's-Hertogenbosch. (5-¼)
* Pierre van Valkenhoff: Bredero; in: De gouden tak; Maastricht. (5-½)
Dr. J. Wille: De literator R.M. van Goens en zijn kring; Zutphen.
1938 Dr. J. Karsemeijer: De gouden eeuw; in: W.L.M.E. van Leeuwen: Dichterschap en werkelijkheid; Utrecht. (4-½)
* H. Marsman: Breeroo; in: Verzameld werk; Dl. I; Amsterdam. (5-½)
Th. Weevers: Some unrecorded Dutch originals of Opitz; in: Neophilologus; Jrg. XXII; Groningen.
1939* Ro van Oven: Tesseltje; Amsterdam. (5-1)
Victor van Vriesland: Spiegel van de Nederlandsche poezie door alle eeuwen; Amsterdam.
1939* Benjamin Cooper en Jaap Kunst: In het doolhof der Liefde; Amsterdam.
* C.C.S. Crone: De vroolijke dichtkunst; 's-Hertogenbosch.
1940* R. Casimir, J. Karsemeijer en G. Kazemier: Humor in Holland; 's-Gravenhage.
Dr. K. Heeroma: Protestantse poëzie der 16de en 17de eeuw; Dl. I; Amsterdam. (5-½)
* Kommer Kleyn: Een wandeling door de Nederlandsche poëzie; Zeist.
1941 Cd. Busken Huet: Het land van Rembrand; zesde druk; Haarlem. (2-¼ 3-¼)
J. Huizinga: Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw; Haarlem. (4-½)
* H. Marsman: Breeroo; in: Verzamelde gedichten; Amsterdam. (5-½)
* Th. de Vries: Bredero, Huyghens en Van Effen, of drie stadia van Nederlands burgerdom; in: Vox Humana; Arnhem. (5-¼)
1942* Philip Exel: Bredero; Roman uit Amsterdams prille bloeitijd; Bussum. (5-1)
* W. Gs. Hellinga: Breero †; in: Groot-Nederland; Jrg. XL; Dl. II; Amsterdam. (5-¼)
* Th. de Jager: De ontwikkelingsgang van de taalkunst der Nederlanden; Rotterdam. (5-¼)
Dr. A.A. van Rijnbach: G.A. Bredero: Toneelwerk: Griane, Klucht van de Koe, Spaanschen Brabander; Amsterdam. (4-1)
1943 Dr. J. Karsemeijer: De gouden eeuw; in: W.L.M.E. van Leeuwen: Dichterschap en werkelijkheid; tweede druk; Utrecht. (4-½)
* A.A. Verdenius: Bredero; in: Onze taal; Jrg. XII; Amsterdam.
Prof. Dr. J.L. Walch: Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis; 's-Gravenhage. (4-½)

1943* Drs. J. van Tichelen: G.A. Bredero; Diest. (5-½)
1944 Dr. M. de Jong: Sonnetten van G.A. Bredero; z. pl.
* A. Nonymus: Het lied der minne van vroeger en nu; Wassenaar.
Dr. A.A. van Rijnbach: Groot liedboek van G.A. Brederode; Bilthoven, Antwerpen. (4-½; 5-½)
1945* D.A.M. Binnendijk: Gerbrand Azn. Bredero: Geestigh lied; in: Centaur; Jrg. I; Amsterdam. (5-½)
A. Donker: Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde; Arnhem. (5-¼)
* H. Marsman: Breeroo; in: Verzamelde gedichten; tweede druk; Amsterdam. (5-½)
1946* D.A.M. Binnendijk: Gerbrand Azn. Bredero: Geestigh lied; in: Tekst en uitleg; Dl. III; Amsterdam. (5-½)
* Jan Mens: Meester Rembrandt; Amsterdam. (5-¼)
1947* Dr. G.A. Brands en A.W. Lieve: Gouden aren; derde druk; Dl. IV; 's-Gravenhage. (4-¼)
A. Donker: Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde; tweede druk; Amsterdam. (5-¼)
* A. van Duinkerken: De schoonheid in de Nederlandse letteren; in: Eerste Nederlandsche systematisch ingerichte encyclopaedie; Dl. II; Amsterdam. (5-¼)
* Philip Exel: Bredero; Roman uit Amsterdams prille bloeitijd; tweede druk; Bussum. (5-1)
* A.M. de Jong: De dolle vaandrig; Roman van Breêro's leven; 2 Dln.; Amsterdam. (5-1)
* H. Marsman: Breeroo; in: Verzameld werk; tweede druk; Dl. I; Amsterdam. (5-½)
Victor van Vriesland: Spiegel van de Nederlandsche poëzie door alle eeuwen; tweede druk; Amsterdam.
Prof. Dr. L.J. Walch: Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis; tweede druk; 's-Gravenhage. (4-½)
* Dr. A. Zijderveld: De literatuur in het eerste kwartaal der 17e eeuw; Coster, Bredero, Hooft; in: A.E. d'Ailly: Zeven eeuwen Amsterdam; Dl. II; Amsterdam. (3-½)
1948 Prof. Dr. J. Brouwer: G.A. Bredero; De lyriek; in: Prof. Dr. F. Baur: Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden; Dl. IV; 's-Hertogenbosch, Brussel. (4-1)
G. Kamphuis: Lief en leed in het Amsterdamsche volksleven; in: J. Haantjes en W.A.P. Smit: Panorama der Nederlandse letteren; Amsterdam. (5-½)
* C.J. Kelk: De Nederlandse poëzie van haar oorsprong tot heden; Dl. I; Amsterdam. (5-½)
G. Knuvelder: Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde; Dl. II; 's-Hertogenbosch. (4-½; 5-½)
* Willem de Mérode en A. Teunis: Geestelijke liederen; tweede druk; Amsterdam.
* Dr. P.J. Meertens: G.A. Bredero; in: Oosthoek's encyclopaedie; vierde druk; Dl. III; Utrecht. (3-¼)

* Ro van Oven: Tesseltje; tweede druk; Amsterdam. (5-1)
Prof. Dr. G.S. Overdiep; Bredero's dramatiek; in: Prof. Dr. F. Baur; Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden; Dl. IV; 's-Hertogenbosch. (5-1)
Th. Weevers: Bredero's liedboek en de liederen van Georg Greflinger; in: Album Baur; Dl. II; Antwerpen. (5-¼)
1949* Dr. G.A. Brands en R.W. Lieve: Overzicht der Nederlandse letteren; derde druk; 's-Gravenhage (4-¼)
Gerbrand Adriaensz Brederode: Nieu-jaerliederen uyt 't aendachtigh Liedt-boeck; Het model voor den uitgever; Amsterdam.
* Nieuwe Rotterdamse Courant; Jrg. CVI; Rotterdam. (4-¼)
* Dr. Jos. J. Gielen: Handleiding bij de studie der Nederlandse letterkunde; vierde druk; Purmerend. (5-¼)
* F.W. van Heerikhuizen: Spiegel der eeuwen; Rotterdam. (5-¼)
Dr. J.A.N. Knuttel: Bredero; Lochem. (4-1)
* W. van Schothorst en Dr. J.G.M. Moormann: Geschiedenis der Nederlandse letterkunde; veertiende druk; Dl. I; Groningen. (4-¼)
* Winkler Prins' encyclopaedie; zesde druk; Dl. V; Amsterdam, Brussel. (4-¼)
1950* De katholieke encyclopaedie; tweede druk; Dl. IV; Amsterdam, Antwerpen. (5-¼)
Albert Westerlinek: Populariteit van Bredero; in: Dietsche Warande en Belfort; Jrg. 1950; z.pl.
1950? Gerard Brom: Geschiedschrijvers van onze letterkunde; Amsterdam.
1951 Dr. R.V. Vanden Bussche O.P.: Gerbrand Adriaensz. Bredero: Uit het groot lied-boeck; Amsterdam, Antwerpen.
1952 S. Vestdijk: Essays in duodecimo; Amsterdam.
Multatuli: Volledige werken; Dl. IV; Amsterdam.
Nieuwe Rotterdamse Courant; Jrg. CIX; Rotterdam.
J.C. van Holten: Een opvoering van Bredero's Moortje in 1689 en 1691; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XLV; Groningen.
1953 A. de Bruyn: G.A. Bredero: Klucht van de koe; Amsterdam.
G. Kamphuis; Aarnout Drost: Schetsen en verhalen; Zwolle.
1954 B. Veurman: Een Haarlems volksdichter uit het midden van de zeventiende eeuw; in: De Nieuwe Taalgids; Jrg. XLVII; Groningen.

Register van namen

Adama van Scheltema, C.S. 9
Albach, B. 29, 38, 41, 46, 80, 119, 123
Alberdingk Thijm, J.A. 63, 64, 68, 72, 78, 80, 81
Alphen, H. van 44
Angelkot Sr., H. 42
Angremond, Th. H. d' 123
Antonides van der Goes 51
Arend, J.P. 72
Aristophanes 67
Asselijn, Th. 33, 42, 44
Asten, J. van 31

Baerle, C. van 33, 64, 70
Bakhuizen van den Brink, R.C. 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 101, 105, 122, 141, 146, 147, 150, 160
Balbian Verster, J.F.L. de 79
Baron, J.Z. 32, 35
Bastiaanse, F. 108
Baudelaire, Ch. 12, 115, 161
Baur, F. 117
Bellamy, J. 78
Benthem, H.L. van 41
Bernagie, P. 44
Bidloo, L. 38, 39, 40
Bie, C. de 32
Biederlack, H.J. 79
Bilderdijk, W. 53, 55, 146
Binger, H. 79
Binnendijk, D.A.M. 133, 158
Boeken, H.J. 107
Boldingh-Goemans, Wa. L. 102
Bonebakker, E. 94
Bormeester, A. 32
Bowring, J. 54, 55, 57, 58, 72, 75, 150
Brandt, G. 51
Brederode, P.C. 120
Breen, J. van 32
Breughel, P. 113, 125
Breughel (de Jonge), P. 107
Brill, W.G. 72, 146
Brink, J. ten 53, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 80, 83, 85, 86, 89, 90, 93, 94, 101, 104, 135, 137, 141, 146, 156, 160
Brink, W.L. van den 111
Broekhuizen, J. van 78
Brom, G. 47, 91, 99

Brouwer, A. 26, 48, 71, 73, 77, 107, 125, 159
Brouwer, J. 130
Brune, J. de 64
Buitenrust Hettema, F.A. 42, 91, 93, 121, 156
Busken Huet, C. 73
Bussche, R.V. Vanden 156

Calderon, P. 52
Campen, M.H. van 101
Camphuysen, D.R. 50, 51, 55, 64
Cappelle, J.P. van 52, 53, 56, 58, 141
Cats, J. 26, 33, 47, 51, 59, 64, 85
Cervantes, M. de 131
Clercq, W. de 54, 55, 56, 57, 58
Coen, J.P. 125
Coers, F.R. 119
Commelin, C. 40, 41
Cook 148, 163
Coornhert, D.V. 64, 78
Coster, D. 16, 93, 97, 111, 112, 113, 115, 116, 128, 133, 150, 151, 154, 161
Coster, S. 13, 19, 26, 30, 33, 37, 38, 60, 61, 64
Couperus, L. 116

Dalen, J. van 32
Dapper, D.O. 34, 35, 41
Decker, J. de 55
Deken, Aagje 48
Deutsch 148, 163
Deyssel, L. van 95, 97

Dickens, Ch. 67
Dijk, Antoinette van 102
Dijk, H.S. van 54
Dillen, J.G. van 123
Dominicus, F.C. 120
Domselaer, T. van 34
Donker, A. 128
Dostojewski, F. 115, 125, 161
Dou, G. 48
Dozy, Ch. M. 72, 79, 85, 86
Drost, A. 58, 59, 68
Duinkerken, A. van 101
Duirkant, G.A. 22

Eeden, F. van 99, 114, 120, 146
Effen, J. van 43
Eichhorn, J.G. 51
Epicurus 121
Exel, Ph. 136, 137, 156

Febure, P. le 32
Fiore della Neve 82
Flanor 80, 81, 157
Fockens, P. 76
Franssoon, J. 25
Frijlink, H. 68

Ghistele, C. van 39, 118
Gielen, J.J. 19, 123
Gijsen, M. 102, 108, 156
Gillet, J.E. 35
Goens, R.M. van 43
Goes, F. van der 79, 80, 83
Gogh, V. van 103, 137, 139
Gorter, H. 9, 105
Gouw, J. ter 72
Govaart, J. 100
Goya, F.J. de 114
Gravenweert, J. de 's 51
Greflinger, G. 35
Groot, H. de 64

Haan, J.I. de 120
Haantjes, J. 117, 128
Hahn, A. 114
Halen, A. van 39
Hall, J.N. van 61, 62, 76, 88, 94

Halma, F. 40, 41
Halmael, A. van 51
Halmael, H. van 38
Hals, F. 73, 125, 159
Hamel, A.G. van 106, 107, 133
Hanot, M. 44
Harduyn, J. de 64
Hardy, A. 44
Harlingensis Pictor, P.F. 24
Hasselt, G. van 47, 48, 50, 52, 57, 74
Heemskerck, J. van 64
Heeroma, K. 124, 125
Heine, H. 89
Heinsius, D. 26, 64
Hellinga, W.G. 136
Hellwald, F. von 74
Hertog, C.H. den 72, 121
Heyermans, H. 116
Higt, E.W. 45, 46
Hofdijk, W.J. 64, 65
Holten, J.C. van 38
Honigh, C. 77
Hooft, P.C. 11, 12, 13, 26, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 44, 51, 52, 54, 55, 58, 59, 61, 64, 65, 69, 71, 73, 74, 76, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 94, 97, 98, 102, 105, 108, 111, 112, 116, 120, 123, 131, 135, 159
Hooft, W.D. 22
Hoogstraten, D. van 44, 45, 46, 50
Horatius 35
Horst, A. van der 94, 109
Houwaert, J.B. 39
Huizinga, J. 125
Huydecoper, B. 43
Huygens, C. 11, 12, 13, 26, 33, 51, 55, 59, 64, 69, 74, 102, 159
Huygens, G.W. 9

Jahoda 148, 163
Job 106
Jolles, A. 108
Jonckbloet, W.J.A. 64, 65, 70, 71, 72, 74, 85
Jonctijs, D. 64
Jong, A.M. de 138, 139, 156, 157, 161
Jong, M. de 127

Kalff, G. 22, 25, 31, 32, 37, 38, 41, 43, 44, 46, 72, 78, 79, 84, 86, 87, 91, 93, 94, 96, 104, 114, 160

Kampen, N.G. van 52, 56, 58, 68
Kamphuis, G. 128
Karsemeijer, J. 126
Kazemier, G. 123
Kelk, C.J. 131
Klefeker, J. 41
Kloeke, G. 122
Kloos, W. 83, 84, 86, 108, 114, 120
Knuttel, J.A.N. 16, 17, 76, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 132, 133, 135, 136, 141, 146, 147, 150, 151, 156, 161
Knuvelder, G. 16, 117, 129
Koch, L. 118
Kollewijn, R.A. 79
Koopmans, J. 91, 93, 97, 108
Kops, W. 44
Kruk, J. 32
Krul, J.H. 64

Labé, Louise 102, 108
Langendijk, P. 39, 51
Leeuw, A. de 36
Leeuwen, W.L.M.E. van 126
Lennep, J.J. van 64
Lesage, A.R. 67
Loffelt, A.C. 72, 75, 81
Loghem, M.G.L. van 79
Loon, G. van 41
Loon, H.E.H. van 100
Loosjes, A. 50
Luidens, E. 32
Luïscius, A.G. 32, 41
Lulofs, B.H. 63
Luyken, J. 128

Macquet, J.D. 44
Marsman, H. 134, 138, 147, 150, 157, 161
McGranahan, D.V. 148, 163
Mendoza, D.H. de 72
Mens, J. 136
Meyer, D.C. 72, 79
Mildert, A. van 23
Moerkerken, P.H. van 36
Molière 39, 41, 94, 101
Molkenboer, B.H. 100
Moltzer, H.E. 77, 82, 156
Mont, P. de 82

Mooy, J. 100
Moréri, L. 45
Mostart, D. 33
Multatuli 73, 97
Murger, H. 116
Musset, A. de 108

Naeff, Top 109
Naeranus, J. 33
Nagtegael, A. 39
Nauta, G.A. 90, 96
Netscher, F. 81, 160

Ogier, W. 32
Opitz, M. 26
Ostade, A. van 26, 40, 48, 73, 159
Oudaen, J. 51
Oudemans, A.C. 65, 68, 78, 160
Oven, Ro van 135
Overdiep, G.S. 120, 121, 122, 124, 130, 131, 161

Paffenrode, J. van 32, 33
Paquot, J.N. 45
Pauwels, F. 116
Pels, A. 35, 39, 41
Penon, G. 85
Pers, D.P. 64
Philosophe sans fard, le 43
Pijzel, E.D. 79
Plato 121
Plautus 22, 40, 47
Poort, H. 101, 104, 135, 156
Poot, H.K. 44
Potgieter, E.J. 58, 59, 60, 68, 74, 160
Praag, J.A. van 32
Prez, F. de 137, 138
Prinsen, J. 13, 76, 90, 93, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 135, 137, 141, 145, 147, 150, 151, 156, 161

Querido, I. 98, 107, 116
Questiers, S.D. 32

Raaf, K.H. de 76
Rabelais, F. 96, 131
Rembrandt 67, 95
Rijnbach, A.A. van 16, 20, 25, 27, 29, 107, 111, 112, 117, 118, 119, 126, 127, 141, 150, 156, 161
Rijssele, C. van 39
Rilke, R.M. 108
Rist, J. 35
Robbers, H. 102
Rodenburg, Th. 72, 73, 86, 87, 110
Roever, N. de 72, 79
Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte 9
Romein, J. 115
Röntgen, J. 102
Rooses, M. 89
Rössing, J.H. 79
Rotgans, L. 44, 47
Rovere, A. de 39
Rubens, P.P. 95

Sachs, H. 72
Scharten, C. 107
Schenk, Ma. G. 124
Schepers, J.B. 25, 97, 99, 102, 110, 111, 116, 118, 119, 120, 124, 141, 142, 156
Schneider, L. 74
Scholte, H. 120
Schotel, G.D.J. 28
Schrevelius, C. 38
Schröder, P.H. 121
Schuer, J.L. 44
Schwering, J. 35
Shakespeare, W. 13, 52, 54, 56, 57, 58, 62, 63, 65, 67, 94, 96, 106, 131
Shelley, P.B. 76
Siegenbeek, M. 50, 51, 52, 56
Simons, L. 108
Sixtinus, S. 25
Slauerhoff, J.J. 18, 133
Smaele, P. de 115
Smit, W.A.P. 117, 128
Snellaert, F.A. 62, 63
Spiegel, H.L. 58, 64
Stalpaert van der Wiele, J. 64
Starter, J.J. 13, 25, 33, 50, 64, 67, 96, 119
Steen, J. 26, 71, 73, 74, 77, 107, 125, 159
Stoett F.A. 96, 102, 118
Suikers, G. 41

Tak, P.L. 79
Tengnagel, M.G. 33, 34
Terentius 22, 34, 40, 118
Terwey, T. 87, 95
Thomson, J.J. 100
Tichelen, J. van 127
Tideman, J. 60
Toulouse Lautrec, H. de 103, 139

Unger, J.H.W. 20, 25, 27, 37, 72, 78, 79, 156

Valkenhoff, P. van 124
Veen, J.O.S. van der 96
Venne, A. van der 64
Verburg, I. 41
Verdenius, A.A. 96, 101, 118, 122
Verlaine, P. 12, 18, 108, 109, 120, 133, 137, 161
Verwey, A. 83, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 95, 96, 112, 114, 116, 120, 121, 122, 141, 156, 160
Verwijs, E. 69, 90, 160
Vestdijk, S. 141
Veurman, B. 31
Victorijn 26
Vijgh, J.F. 32
Villon, F. 12, 108, 133, 136
Visscher, Anna 33
Visscher, L.G. 52
Visscher, Maria Tesselschade 33
Visscher, R. 33, 64
Vloten, J. van 63, 68, 69
Vollenhove, J. 51
Vondel, J. van den 13, 23, 26, 30, 33, 35, 37, 38, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 64, 69, 74, 81, 85, 88, 90, 94, 95, 98, 102, 105, 108, 111, 112, 116, 120, 124, 125, 131
Vooys, C.G.N. de 95, 101, 103, 113, 161

Vorrink, J. 107, 110
Vos, J. 30, 37, 70
Vries, J. de 50, 52, 55, 56, 58, 131, 146
Vries, M. de 60, 61, 68, 146

Wagenaar, J. 43, 45
Walch, L.J. 117, 127
Waltes, M. 32
Weevers, Th. 25, 35
Wellekens, J.B. 40
Wellens, B.J. 25
Werenfels, S. 45
Werumeus Buning, J.W.F. 120
Westerbaen, J. 64, 70
Westerlinck, A. 115
Wille, J. 43
Winkel, J. te 22, 31, 32, 38, 95, 109
Witsen Geysbeek, P.G. 53, 54
Witte van Citters, J. de 72
Wolff-Bekker, Elisabeth 48, 49, 50, 57, 74, 160
Worp, J.A. 21, 29, 30, 37, 38, 72
Wybrands, C.N. 29

Zevecote, J. van 64
Zola, E. 81